UNGVÁRY KRISZTIÁN

TETTESEK

VAGY ÁLDOZATOK?

UNGVÁRY KRISZTIÁN

TETTESEK VAGY ÁLDOZATOK?

FELTÁRATLAN FEJEZETEK A XX. SZÁZAD TÖRTÉNELMÉBŐL

Jaffa Kiadó
Budapest, 2014

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Nemzeti Kulturális Alap

Borítóterv: Hegyi Péter
Borítófotó: Fortepan (Mészáros Zoltán); *www.fortepan.hu*
A térképet Sebők László készítette
Felelős szerkesztő: Nemes Krisztián
Felelős kiadó: Rados Richárd
Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

Jaffa Kiadó • *www.jaffa.hu*

ISBN 978 615 5418 52 5

Tartalom

Szubjektív előszó **7**

A lovasrohamok alkonya **9**
Lovasság repülők helyett (11), Lovasroham a géppuskák ellen (12), A csata mérlege és ami utána következett (16), Epilógus (19), Jegyzetek (21)

Szálasi Ferenc, a frontkatona **22**
Jegyzetek (32)

Szálasi Ferencné **34**
A bigott kedves kedveseként (36), Távkapcsolat (39), Együtt és külön (41), Ítéletlenül (43), Jegyzetek (46)

Az antiszemitától a rabbifestőig:Szennik György **47**
Jegyzetek (57)

Az MHBK szürke eminenciása:Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások **58**
Zákó katonai karrierje (58), Hadifogság és újrakezdés (61), A hírszerzés célkeresztjében (65), 1956 – „Munkában a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége" (67), A Billnitzer-ügy (70), Realizálás (74), Jegyzetek (78)

Egy történész játszmái: Sir Martin Gilbert és a magyar állambiztonság **82**
Bevezető (82), A források és hitelességük (83), Személyes megjegyzés (85), Vendégség Budapesten (93), A beszervezés kérdése (111), A „perspektivikus ügynök"(?) (122), Értékelés (127), Jegyzetek (131)

Erwin Rommel **136**
Rommel karrierje az első világháború végéig (137), Erwin Rommel és a caporettói áttörés (138), A helyszín ma (154), A két háború között (155), A franciaországi hadjárat (157), Az afrikai hadszíntér (158), Utolsó győzelmek (159), Kudarc El-Alameinnél (161), Újra Franciaországban (163), A propagandaikon (164), Rommel és a nemzetiszocializmus (166), A Hitler elleni katonai ellenállás (168), Sebesülése és gyanúba keveredése (171), Halála (172), A „lovagias" háború (174), Magánélete és családja (176), Rommel és tábornoktársai (177), Rommel 1945 után (178), Jegyzetek (179)

Hitler tábornokai 181
A bevonulások és a „Blitzkrieg” korszaka (187), A háború zenitjén: 1942–1943 (192), A végjáték 1944–1945 (199), Tábornokok és a náci bűncselekmények (206), Jegyzetek (211)

Kárpótlás és kifosztás között: Németország kárpótlási fizetései a Kádár-rendszerben 213
Bevezetés – Az üldözöttek csoportjai (213), Megerőszakolt antifasizmus (216), A NÜB által összegyűjtött kérelmek (221), A magyar részről alkalmazott történelemhamisítási kísérletek (224), A népgazdasági érdek (231), A kérvények fogadtatása az NSZK-ban (235), A Brandt-éra és a németországi belső vita a magyar kárpótlásról (238), A lebonyolítás (247), Utójáték (250), Zárszó (252), Jegyzetek (254)

A Terror Háza mint indoktrináló pártmúzeum 263
A keretek (267), A belépés (270), A magyar felelősség elkenése (273), A nyilasok félrevezető bemutatása (276), Mi a szerepe a Gulagnak a Terror Házában? (279), A vizuális bemutatás kudarca, hiányzó tények (280), Az elhallgatás mint kiállítási eszköz (284), Tettesek és áldozatok bonyolult viszonyának elkenése (295), Milyen szempontok szerint választották ki a „Tettesek galériájának” szereplőit? (297), Epilógus (301), Jegyzetek (303)

Megjegyzések Magyarország alaptörvényéhez 310
Jegyzetek (318)

Az emlékmű és az emlékműmutyi 319
Hamisítások az emlékmű üzenetében (321), Kormányzati indoklások (324), Az emlékműállítás valós célja (325), Mi lett volna a megoldás? (328), Jegyzetek (330)

A tanulmányok eredeti megjelenési helye 331

A fényképek forrásai 333

Szubjektív előszó

„Ungváry Krisztián […] már régóta
komoly tehertétele közéletünknek”
(Schmidt Mária)

Egy történész számára bizonyos évfordulóknak különös jelentősége van. Idén leszek negyvenöt éves, első interjúimat – még az első világháború katonáival – harmincegy évvel ezelőtt készítettem. 1983-ban még meglepően könnyű volt túlélőket találni – adott esetben a zöldségesnél is le lehetett szólítani azt a bácsit, aki alkalmas interjúalanynak tűnt.

A történelemmel való foglalatosság mindenkinél személyes motivációkra vezethető vissza. Nincsen ez másképp az én esetemben sem. Az is igaz, hogy egy történész témaválasztásai is árulkodóak. Életem egyik korai publikációja az első világháborús gorodoki lovasroham kapcsán született, és ebben jelentős része volt annak, hogy anyai dédapám, Monspart István tartalékos főhadnagy az ütközet résztvevője volt. Nagyapámtól ezért még hallhattam ezzel kapcsolatos elbeszéléseket, annál is inkább, mert ő is huszártisztként harcolt a második világháborúban, és feltehetően ő vezette 1944. október 13-án Alpár térségében a magyar királyi honvédség utolsó sikeres lovasrohamát.

Ebben a kötetben három kivétellel olyan írásokat talál az olvasó, amelyek részben korábban már megjelentek, ám az olvasóközönség számára – megjelenési helyükből adódóan – nehezen hozzáférhetők. A tanulmányok eredeti megjelenési helyére a kötet végén utalok. A szövegeket minden esetben bővítettem, esetenként lábjegyzetekkel is elláttam.

A közölt írások alapvetően érdeklődésem három iránya – a hadtörténet, a szélsőjobboldali mozgalmak, illetve a pártállami múlt története – köré csoportosíthatóak. A hadtörténeti – és egyben családtörténeti – vonalat a gorodoki lovasrohamról írt tanulmány nyitja. Ennek az írásnak egy sokkal rövidebb változatát húsz évvel ezelőtt jelentettem meg a *Magyar Nemzet*ben. Ezt követik azok az írásaim, amelyek három, számomra érdekes nyilas személyiség sorsát kutatják: Szálasi Ferencét, a feleségéét, illetve a nyilas mozgalommal egy egészen más módon kapcsolatot tartó Szennik Györgyét. Külön csoportot alkotnak azok az írások, amelyek állambiztonsági kutatásaimhoz köthetőek. Ismét csak hadtörténeti érdeklődésem köszön vissza abban, hogy a második világháborús német tábornoki karról két tanulmányban is szólok. A pártállami múlt egyik sajátos fejezetét jelenti a német–magyar kárpótlási tárgyalásokról szóló fejezet, ami magyarul eddig még sehol sem jelent meg. Végül az emlékezetpolitikával, illetve Magyarország alaptörvényével foglalkozó rész zárja a tanulmánykötetet.

Az előszó elején olvasható mottóval az volt a célom, hogy bemutassam: sajnos sokakat irritál, ha világképükbe a feketén és a fehéren kívül más színek is beszűrődnek. Ma Magyarországon a történelempolitikai viták jelentős része arra vezethető vissza, hogy a véleményformáló elit – és nyomában a társadalom – egy része azt szeretné, ha a számára rokonszenves politikai oldal szereplői kizárólag áldozatként, míg a „másik oldal" kizárólag tettesként jelenne meg a nyilvánosság előtt. Azokat, akik ennél komplexebb megismerésre vágynak, az effajta nézetek képviselői megkísérlik kiretusálni a nyilvánosság fórumaiból. Sovány vigasz, hogy ez a jelenség egyik politikai oldalnak sem sajátja: „igény" minden oldalon mutatkozik rá. Tanulmányaimmal arra is törekedtem, hogy bemutassam: milyen átmenetek lehetségesek tettesek és áldozatok között.

Ungváry Krisztián

A lovasrohamok alkonya

Az első világháború, amely épp száz évvel ezelőtt robbant ki, Magyarország történelmének legnagyobb tragédiáját okozta. A háborút lezáró békemű csak húszéves fegyverszünetnek bizonyult, és következményei még nagyobb katasztrófát generáltak. Ma már a nyugat-európai történetírás sem fekete-fehéren látja azt a folyamatot, ami ehhez a konfliktushoz vezetett. Legutoljára Christopher Clark[1] foglalta össze, hogy a háború valójában minden nagyhatalom számára teljességgel értelmetlen volt. Oroszország egy győzelemtől nem remélhetett semmit, hiszen már az is nehézséget okozott számára, hogy birodalmát egyben tartsa. Nagy-Britannia érdekeit a szerb, illetve balkáni kérdés egyáltalán nem érintette, és hasonló volt a helyzet Franciaország esetében is. A téves nagyhatalmi kalkulációk mégis ahhoz vezettek, hogy Európa vezető államai egységesen rossz döntést hoztak, amikor a katonai konfliktus útjára léptek.

Ezt a rossz döntéssorozatot mi sem illusztrálja jobban, mint az az utólag gyerekes naivitásnak bizonyuló készülődés, ahogyan az érintettek csatasorba álltak. Száz évvel ezelőtt a napóleoni időket idéző jelenetek tanúi lehettek Európa lakói. 1914 késő nyarán Párizstól Moszkváig a pályaudvarok ismét lovak nyerítésétől, sarkantyúpengetéstől, patkócsattogástól és daliás lovasok búcsúzásától voltak hangosak. Magyarországról „8 ló 40 ember" feliratú vagonok gördültek a frontra, benne még mit sem sejtő, piros zsinóros nadrágba és hasonló kék atillába, illetve mentébe öltöztetett huszárokkal. 430 lovasezred több mint 860 000 katonája szállt ismét – és ebben a formában utoljára – harcba

Európa különböző országaiban a győzelemért. A lovaknak szánt abrak ekkor még jóval több kapacitást kötött le a hadseregek szállítóoszlopaiban, mint a lőszer.

Monspart István tartalékos huszár százados, a szerző dédapja 1918-ban

A történelem azonban másnak ítélte a győzelmi babérokat. A lovasok alulmaradtak a gépekkel vívott küzdelemben. Míg a háború elején egy angol gyalogezredben csupán két géppuska volt rendszeresítve, addig a háború végére ez a szám golyószórókkal együtt elérte a 64-et, és további bővítést terveztek. A színes, aranysujtásos egyenruhákat fél éven belül átvették a tereppel jobban összhangba hozható változatok. Ez idő

alatt azonban iszonyatos mészárlás zajlott le a csatatereken: a Monarchia eredetileg mozgósított haderejének 30 százalékát, 800 000 embert vesztett csak az orosz fronton – a Balkánon további 220 000 fő esett ki a csatasorból az első négy hónap alatt. A veszteség zöme ráadásul nem hadifoglyokat, hanem halottakat és sebesülteket takart. Az eseményeket irányító tábornokok ugyanis minden jel szerint maguk sem voltak tisztában azzal a pusztító potenciállal, amit az újonnan kifejlesztett fegyverek jelentettek. Hasonlóan gyilkos öldöklés zajlott le a nyugati fronton is, ahol a lakossághoz mért arányaiban elsősorban a francia haderő veszteségei voltak kiemelkedőek. Ki kell emelnünk, hogy a Monarchia esetében a rettenetes veszteségeket nem állásharcok okozták: a háború első hat hónapjában folyamatosan mozgott a front, ennek ellenére – vagy éppen ezért – a galíciai háború vérszivattyúnak bizonyult.

Lovasság repülők helyett

Katonai szempontból az Osztrák–Magyar Monarchia legnagyobb ellensége 1914-ben Oroszország volt. A dualista állam hadvezetése arra számított, hogy az orosz csapatok csak lassan tudnak majd felvonulni Galíciával szemben, tekintettel az országon belüli hatalmas távolságokra és a vasúti szállítás viszonylag csekély kapacitására. Az ettől remélt hadműveleti szünetet kívánta a hadvezetés felhasználni a gyülekező orosz erők megzavarására, amelyet a határon elhelyezett lovashadosztályok hadműveleti felderítése vezetett volna be. Erre 10 lovashadosztály és összesen 42 repülőgép állt a rendelkezésükre, de utóbbiaknak csak töredéke volt bevethető állapotban. Már ebből az egy adatból is látszik, hogy a hadvezetésnek fogalma sem volt arról, mire használhatóak a modern technika eszközei – néhány tucat repülőgép ugyanis sokkal pontosabb információkat szolgáltatott volna, mint a felvonultatott kétszázezer lovas katona, nem beszélve arról, hogy utóbbi nemcsak sokkal lassabban, hanem aránytalanul költségesebben érte el az eredményt.

Az események ráadásul egyáltalán nem a tervek szerint alakultak. Az orosz erők már augusztus 21–23. között általános támadásba lendültek, miközben a Monarchia felvonulása még be sem fejeződött, köszönhetően annak, hogy egy teljes hadsereget, amelynek eredetileg Galíciában kellett volna felvonulnia, először Szerbia ellen mozgósítottak. Emiatt, éppen a leginkább sorsdöntő hetekben, a mozgósított haderő mintegy 20 százaléka teljesen kiesett.

Kezdetben azonban még úgy tűnt, hogy minden az elgondoltaknak megfelelően történik. Augusztus 14-én a repülők, egy nappal később pedig a lovasság – zömében magyarországi huszáralakulatok – megkezdték a felderítést.

Lovasroham a géppuskák ellen

Augusztus 14-én a budapesti 5. honvéd lovashadosztály is átkelt a kis galíciai határfolyón, a Zbrucson. Kisebb kozák előőrsökkel folytatott csatározások után másnap Szatanov és Liszovodi községeken keresztül keleti irányban nyomult előre, a visszavonulási útvonalat azonban nem biztosították, és ez később végzetes következményekkel járt. Ezekben a napokban rekkenő hőség, 35 Celsius-fok feletti hőmérséklet uralkodott, ami igencsak próbára tette a lovakat és az embereket egyaránt.

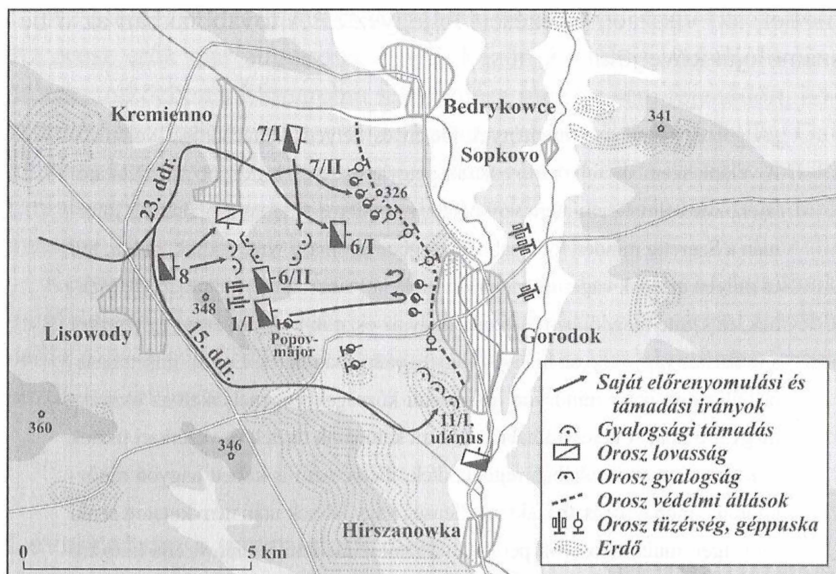
A hadosztály harcaival 1914 óta meglepően sokan foglalkoztak. Még 1917–1918 folyamán, amikor a terület osztrák–magyar megszállás alatt állt, az érintett huszárezredek tagjai felkeresték a csatateret: Manno Miltiades huszárszázados, aki karikaturistaként, szobrászként, festőként és hét különböző sportág képviselőjeként is komoly sikereket ért el, több képet is festett a csata helyszíneiről. Családom hagyatékából is előkerült egy érdekes visszaemlékezés. Különleges értékét az adja, hogy egy olyan orosz tiszttől – gróf Keller dragonyos főhadnagytól – származik, aki beosztásánál fogva maga is átlátta az eseményeket. Keller később hadifogságba esett, és ott találkozott egy magyar

tisztte1, aki visszaemlékezéseit feljegyezte.[2] A továbbiakban az ő beszámolóját követjük.

„A gorodok-satanowi események idején és helyén parancsőrtiszt voltam... A velünk szemben felvonuló osztrák-magyar haderők legkisebb mozdulatáról tájékozva voltunk, ami nem volt nehéz, mert titkos telefonvonalainknak jóformán a Szeretig minden fontosabb községben állomása volt. Tudtuk, mikor, hol és milyen ezredek vagoníroznak ki, tudtuk, hol táboroznak, tudtuk, merre mennek, és szinte megdöbbenve láttuk, hogy az osztrák-magyar hadsereg részéről a felderítés vagy nagyon hiányos vagy egyáltalában nincs. Ennek illusztrálására felhozom, hogy mindazon határmenti községekben, melyeken az osztrák-magyar csapatok keresztülhaladtak, a mi katonáink tisztek és vezérkari tisztek vezetése alatt civil ruhában rejtőzködtek, illetve nem is kellett nagyon rejtőzködniük, mert a parasztházakban ellenség vagy kémek után nem kutatott senki sem. Igen mulatságos volt például a Satanow melletti Satanowskaja kolostor esete, ahonnan a pravoszláv szerzeteseket eltávolítottuk, a csuhákba a mi tisztjeink bújtak bele, akik azután a Gorodokról érkező telefonparancsok szerint az egész éjszakai rajtaütést irányították. Tehát a helyzet az volt, hogy miközben a Frohreich-féle lovashadosztály már Gorodoknál verekedett, azalatt 20-25 kilométerrel a háta mögött civilbe öltözött katonák és gépfegyverek egész kis hadserege várta, és erről a hadosztály semmit sem tudott.

Nem akarok füllenteni, valamit azért megneszeltek. Augusztus 17-én, amikor a lovashadosztály Gorodok felé átvonult, megszólalt a satanowskajai telefon, és izgatottan újságolja, hogy a kolostort ágyúval lövik. Később újra megszólalt a telefon, és jelentette, hogy a veszély elmúlt, nincs semmi baj. Egy járőr bejött a kolostorba, de miután meggyőződött róla, hogy a gyanús épületben csupa jámbor szándékú és alázatos csuhás tartózkodik, nyugodtan elvonult. Azt is jelentette, hogy ezalatt Satanowban a mi civilbe öltözött kozákjaink vizet és élelmet vittek a fáradt magyar huszárok elé, akiket annyira megnyertek és megnyugtattak, hogy a jószívű legények még cigarettát is adtak nekik.

Mi már akkor Gorodokban körülbelül tudtuk, hogy ebből a lovashadosztályból csak kevés huszár menekül meg élve..."

A gorodoki ütközet 1914. augusztus 17-én

A hadosztály másnap reggel folytatta az előrenyomulást. Liszodovi és Gorodok között a terep olyan hullámos és szabdalt volt, hogy lehetetlenné vált a szabad kilátás. Ezért a hadosztály parancsnoka, Frohreich Ernő altábornagy is csak azt láthatta, hogy előőrsei nagyobb kozák alakulatot üldöznek Gorodok felé. Frohreich azon feltételezése helyénvaló volt, hogy Gorodok városában egy kozák lovashadosztály állomásozik. Mivel égett a vágytól, hogy az orosz lovassággal összecsapjon – rossz nyelvek szerint elsősorban azért, hogy augusztus 18-ára, az uralkodó, Ferenc József születésnapjára győzelemről számolhasson be –, a terep kellő felderítésének mellőzésével délután 3 órakor a 7. huszárezred II. osztályának, illetve a 6. huszárezrednek kiadta a parancsot az azonnali, lóháton végrehajtott támadásra. Mivel vezérkari főnöke, báró Than Károly tiltakozott ez ellen, mondván, ez ellenkezik a magasabb parancsnokság elveivel, Frohreich annyiban módosította elhatározását, hogy az osztályparancsnokokra bízta: lovon vagy lóról szállva kíván-

ják-e végrehajtani a támadást. Ez az utasítás azonban az alakulatokig már nem jutott el.

Először az 1. honvéd huszárezred és a 7/II. huszárosztály támadt. A rohamozók több, szorosan egymás mögött vágtázó sorban 300 méterre közelítették meg az ellenséges állásokat, amelyekről korábban semmilyen ismeretekkel nem rendelkeztek, mivel a terep egyáltalán nem volt átlátható. A csatatér más pontján, egy nagyobb vízmosás mentén pedig a 6. honvéd huszárezred indult rohamra. Ennyiben tehát helyesebb volna többes számban beszélni a halálrohamról. Az alább idézett szöveg éppen ezért reprezentatívnak tekinthető mindegyik huszárezred szempontjából:

„Ami a gorodoki halálrohamot illeti, részben egy magasabban fekvő pontról néztem, részben pedig telefonon értesültem róla. Meg kell jegyeznem, hogy ennek a lovasrohamnak a gorodoki, minden pontjára pontosan belőtt gyakorlótér volt a színhelye, amit azonban feltétlenül kellett tudnia az ellenséges hadvezetésnek is.

Mikor láttam, hogy a drótsövények és a jól beépített gépfegyverek ellen lovasroham indul meg, bennem, mint vérbeli lovastisztben, meghűlt a vér. Az első pillanatban nem értettük a dolgot, és azt hittük, hogy valami még előttünk ismeretlen harcmodorról van szó, talán előre akarnak menni az alkalmas takarásig, és ott lóról szállva, tovább folytatni a támadást. Nem ez történt.

Úgy jöttek, robogtak, mint a megvadult ördögök. Félelmetes volt...

A mi gépfegyvereinket tisztek irányították, akik szigorú parancsot kaptak, hogy a lovastömeget engedjék közel, lehetőleg a drótakadályok elé, és akkor kezdjék meg a tüzelést, ha a tömött sorban vágtázó huszárokat meg tudják semmisíteni.

Tisztjeink teljesítették a parancsot, és a látványtól én, az ellenséges katona, valósággal ideggörcsöt kaptam. A lovasroham percek alatt összedőlt, és az imént még daliás huszárcsapat egymás hegyén-hátán fetrengett, vonaglott, ordított és haldoklott.

Ilyen hősiességet és ilyen hajmeresztő könnyelműséget még a legöregebb, több háborút megjárt katonáink sem láttak. Mindenki oda volt. A gépfegyvereket irányító tisztek közül többen sírva fakadtak...

Mikor a megtépázott ellenséges lovasság visszavonult, valamennyien a drótakadályok elé siettünk, hogy bekötözzük a sebesülteket, és eltemessük a halottakat. A sebesült huszárokat azonban nem lehetett megközelíteni, mert feltápászkodtak, és ránk lőttek. A nyomorultakat úgy kellett egyenként elpusztítani...

Különösen megrendítő volt egy szép, fiatal huszárfőhadnagy esete, aki döglött lova mögé húzódott, és onnan állandóan tüzelt. Mikor elcsendesedett, azt hittük, kifogyott a tölténye, és egy kozák főhadnagy, akit ez a hősiesség nagyon meghatott, vállalkozott rá, hogy odamegy hozzá, és beszél vele okosan. Kibújt az állásából, és megindult az ellenséges tiszt felé. A huszárfőhadnagy magához engedte, azután kirántotta pisztolyát, és közvetlen közelről halántékon lőtte.

Ezt a huszárfőhadnagyot külön temettük el."[3]

A csata mérlege és ami utána következett

A lovasrohamban elöl haladó 7/II. huszárosztály gyakorlatilag teljesen megsemmisült, és hatalmas veszteségeket szenvedett az 1. huszárezred is, helyenként azonban ennek ellenére áttörték az orosz első állásokat, és több helyen kézitusára is sor került. A csatatér más pontján rohamra induló 6. honvéd huszárezrednek viszonylag szerencséje volt, mivel a lovak által felkavart porfelhő annyira megnehezítette a tájékozódást, hogy a huszárok harmadik rohamozó lépcsője eltévedt, és nem a drótakadályok, illetve a géppuskák elé jutott. Az első rohamozó lépcső pedig még vissza tudott fordulni közvetlenül a drótakadályok előtt, de így is komoly veszteséget szenvedett a géppuskáktól és a pontosan célzó orosz tüzérségtől.

Zsigalin tábornok, a „Szvodnaja" lovashadosztály parancsnoka mindeközben a Jefimov gépgyár főépületének teraszáról feketekávé és pezsgő fogyasztása mellett cigarettázva nézte a történteket. Másnap személyesen is meglátogatta a sebesült és fogságba esett magyar tiszteket, mind-

egyikükkel kezet fogott, és gratulált nekik a „briliáns lovasrohamhoz". „Magam is lovastiszt vagyok, így tudom, mit jelent ez" – mondta.[4]

Frohreich szerencséjére a szembenálló orosz csapatok annyira megdöbbentek a történteken, hogy nem kezdték el azonnal üldözni a huszárokat. Kész csoda, hogy a katonák között ekkor még nem alakult ki pánik. Csak északi irányból indult el egy kisebb gyalogos, illetve cseremisz-kozák lovas különítmény a 6. lovas tüzérosztály két ütege ellen, de támadásukat az egyedüli tartalék, a 8. honvéd huszárezred el tudta hárítani. Ennek döntő jelentősége volt, mert ellenkező esetben a visszavonuló 1., 6. és 7. huszárezred csapatait hátbatámadták volna. Zsigalin tábornokot tétlensége miatt augusztus 19-én az orosz hadvezetés le is váltotta.

Az osztrák–magyar hadosztály parancsnokának helyettese 16 órakor a visszavonulás mellett döntött, a harcálláspontjáról rövid időre eltávozó Frohreich pedig ezt jóvá is hagyta, miután egy újabb támadási kísérlete az orosz tüzérség tűzcsapása miatt már csírájában elhalt. Vita csak abban volt, hogy mennyire vonuljanak vissza: Than ezredes, vezérkari főnök az orosz üldözés hiánya, illetve a csapatok fáradtsága miatt azt javasolta, hogy még Szatanov előtt táborozzanak le, de Frohreich most már a teljes visszavonulás mellett foglalt állást. Ez újabb 26 kilométeres menetet jelentett. 17 óra 30 perckor lassan elkezdett esni az eső. A visszavonulók útját először csak rejtélyes fények jelezték, majd szórványos lövöldözés is kezdődött. A szatanovi kolostorból heves tüzelés fogadta a huszárokat, Waldbauer Henrik őrnagy, a 8/I. huszárosztály parancsnoka azonban letörte az orvlövészek támadását, és néhány polgári ruhás fegyverest a helyszínen fel is koncoltatott. A visszavonuló csapat és vonatrészek teljesen összekeveredtek.

A Szatanov közepén fekvő kútnál estére hatalmas torlódás keletkezett. Mindenki itt állt ugyanis meg, hogy itasson és maga is igyon, miután erre a reggeli órák óta nem volt lehetőség. Az egyébként is feszült hangulatot fokozta, hogy a huszárok mellett ide érkeztek be a 15. lovasdandár cseh dragonyosai, illetve horvát ulánusai is. Az irányítás teljesen kicsúszott a tisztek kezéből, és hamarosan verekedés tört ki a magyar és a szláv katonák között, ami egy idő után szabályos lö-

völdözéssé fajult. Ebben a helyzetben érte a csapatokat az elrejtőzött kozákok, illetve a felfegyverzett lakosság tervszerű támadása. A koromsötétben a fegyelem teljesen felbomlott. Mindenki a mellékutcákon kereste a menekülést, de azok zömmel el voltak torlaszolva. A lövöldözés teljesen szétszórta a hadosztályt, maga a parancsnok is elesett. Csak a 8. huszárezred szervezett ellentámadása mentette meg a csapatokat a megsemmisüléstől. Így is napokig tartott, mire a lóállománya ötödét elvesztett seregtest össze tudta szedni magát.

Nem járt sokkal jobban a többi lovashadosztály sem: feladatukat csak hiányosan és súlyos veszteségek árán sikerült teljesíteniük. A császári és királyi 1. lovashadosztály az 5. lovashadosztállyal párhuzamosan, attól 50 kilométerre délre nyomult előre, mit sem sejtve az időközben történt tragédiáról. Augusztus 19-én már 60 kilométer mélyen járt az ellenséges területen, miközben jobb és bal oldali szomszédjai a határnál maradtak vissza. Ekkor adta ki Kövess Hermann vezérezredes, a róla elnevezett hadseregcsoport parancsnoka a visszavonulási utasítást. A hadosztályt csak az mentette meg a teljes bekerítéstől, hogy Ambrózy György főhadnagy, a hadosztály vonatrészlegének tisztje nem bízott benne, hogy a fáradt járőrök, akiknek a Kövess-hadseregcsoport parancsát kellett volna továbbítaniuk, el tudják végezni a feladatukat. Ezért öntevékenyen parancsőrtiszti feladatot vállalt, és két huszár kíséretében hadosztálya után lovagolt. Nehéz terepen, kozák járőrök és ellenséges lakosság között egyhuzamban 100 kilométert tett meg egy nap alatt. Két huszárja nem bírta az iramot, és lemaradt, Ambrózy viszont a közben látottak hatására önhatalmúlag átfogalmazta a hadseregcsoport parancsát, mivel attól tartott, hogy saját megfigyeléseit – amelyek egyértelműen arra utaltak, hogy az orosz csapatok észak felől hamarosan bekerítik a lovashadosztályt – csak vaklármának fogják minősíteni. Az eredetileg csak visszavonulást tartalmazó parancsból így a bekerítés veszélyére utaló, azonnali hátraarcot elrendelő utasítás lett. Ezért a tettéért elvileg a legsúlyosabb hadbírói ítéletet is kockáztatta, ám bátorságáért és öntevékeny magatartásáért végül elnyerte a katonai Mária Terézia-rendet.

A császári és királyi 4. lovashadosztály is mélyen előrenyomult, de a felderítést csak részben tudta teljesíteni, mivel a túlerőben lévő kozákok megtámadták, és e támadás következtében a személyi állomány nagy része és a teljes tüzérsége odaveszett. Bár az ütközetet megnyerte, veszteségei miatt vissza kellett vonulnia. Hasonlóképp járt a 6. lovashadosztály is, amely az orosz gyalogsággal ütközött össze, de az erdős terep nem tette lehetővé számára a kibontakozást.

Epilógus

Az elszenvedett szörnyű veszteségekért nem a csapatokat terhelte a felelősség. A huszárok ragyogó eredményeket mutattak föl, ha megfelelő feladatra alkalmazták őket. A kudarcokat az okozta, hogy a felső vezetés régi reflexek szerint cselekedett, amikor a lovasságot vetette be az orosz seregtestek felderítésére. Az eredmény azonban igen sovány volt, és egyáltalán nem állt arányban az érte hozott áldozatokkal. Mivel a monarchia hírszerző szolgálata nem volt a helyzet magaslatán, mindenkit meglepetésként ért, amikor ezek a lovashadosztályok a határra felvonult szovjet főerőkbe rohantak bele. Conrad von Hötzendorfnak, a Monarchia vezérkari főnökének is fiaskóként kellett elkönyvelnie a történteket, hiszen a távolsági felderítés gyakorlatilag teljes kudarcot vallott.

A kudarcot az okozta, hogy a hadműveleti terület nagysága jelentős mértékben növekedett, és a felvonuló csapatok a korábbiakhoz képest sokkal egyenlőbben oszlottak el a területen. Az előrenyomuló lovasság nagyon hamar az ellenséges lovascsapatokba ütközött, és csak azok esetleges legyőzése után tudta megállapítani, hogy milyen erők vannak a felderítendő terület mélységében. Ez azonban ritkán sikerült, mert az oroszok jelentős határvédelmi erőket, elsősorban kozákokat vonultattak fel, akik szinte „lefüggönyözték" a határsávot, és őket elkergetni sokszor nem sikerült.

A lovassággal végzett távolsági felderítési adatokból a monarchia hadvezetése arra következtetett, hogy kelet felől nem fenyegeti komolyabb veszély. Ezért a főerővel északi irányba indította támadását, abban a hitben, hogy így be tudja keríteni a Varsó térségében sejtett orosz főerőket. Eközben azonban fedezetlenül hagyta jobbszárnyát, ahonnan két hadtest egyébként is hiányzott, hiszen – mint említettük – ezeket Szerbia ellen mozgósították, és átirányításuk még folyamatban volt. Az orosz főerő, a 3. és a 8. hadsereg azonban éppen e fedezetlen jobbszárnyon keresztül támadott. Ennek következtében az osztrák–magyar erőknek fel kellett adniuk Galícia keleti és középső részét. Tűzoltásként ennek során természetesen az amúgy is már megtépázott lovasságot vetették be.

A Monarchia tehát rögtön a világháború első négy hónapjában iszonyatos veszteségeket szenvedett, ami a hadvezetést sok dolog újragondolására kényszerítette. Az első háborús év végére lassan eltűntek a meggyszínű nadrágok, a sujtásos atillák, helyükre a jól ismert csukaszürke öltözet került. Pokorny Hermann őrnagy, aki kriptográfiai és nyelvi tehetségét kamatoztatva ebben az időben a keleti front rádiólehallgató szolgálatát vezette, egyedül több adatot tudott meg az ellenséges erőkről, mint tíz felderítő hadosztály összesen.[5]

A lovasrohamok azonban élénken éltek a résztvevők emlékezetében. Amint már írásom elején is említettem, a túlélők 1917–1918 között végigjárták a csatateret, lefényképezték az oroszok által (ekkor még) ápolt sírokat, sőt még Zsigalin tábornok tartózkodási helyét, a gépgyár teraszát is lefényképezték. Fogságba esett orosz tisztek adatait is felhasználva számtalan beszámoló született, amelyekből a gorodoki ütközet szinte kis egyéni háborúk sorozatának tűnik.

Mindez azonban a lovasság végleges háttérbe szorulásának jele is volt. Ez a fegyvernem – mintegy jelképezve, hogy visszavonhatatlanul lezárult a háborúnak egy személyesebb, az egyéni teljesítményektől jobban függő korszaka – már az első háborús év végére pótolhatatlan veszteségeket szenvedett, elsősorban azért, mert az egyéni bátorság nem ellensúlyozhatta a hadvezetés hibáit.

Jegyzetek

1 Christopher Clark: *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914.* Harper, 2013.

2 Ez a beszámoló a szerző tulajdonában található. Egy példánya a zalaegerszegi levéltár birtokába került, és a Lugosi József–Kiss Gábor: *Volt egyszer egy huszárezred. A m. kir. zalaegerszegi 6. honvéd huszárezred története* (Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2009) című kötetben bizonyos részei meg is jelentek.

3 Keller-kézirat.

4 *A m. kir. budapesti 1. honvédhuszárezred története. 1869–1918*, Budapest, 1927, 50. o.

5 Lásd Pokorny Hermann: *Emlékeim. A láthatatlan hírszerző.* http://mek.oszk.hu/02000/02095/html/

Szálasi Ferenc, a frontkatona

Bár Szálasi Ferenc a XX. századi magyar történelem egyik fontos alakja, katonai tevékenységéről, az első világháborús frontélményeiről szinte alig tudunk valamit. Érdekes módon maga Szálasi a nyilvánosság előtt soha sem beszélt ezekről. Minden bizonnyal elzárkózásával függ össze az is, hogy a nyilas sajtóban sem jelent meg semmi háborús emlékeiről, haditetteiről vagy katonai pályafutása részleteiről. A Hadtörténelmi Levéltárban Szálasi személyi anyaga nem található meg (ahogy három katonaállományú testvéréé sem), minden bizonnyal azért, mert ismeretlen időpontban, de valamikor 1945 után ezeket kiemelték. A legalacsonyabb tiszti kitüntetés, a bronz Signum Laudis kivételével nem lelhetőek fel kitüntetési felterjesztései sem.

Ezekből a hiányokból is adódik, hogy a kutatás teljes sötétségben tapogatódzik akkor, amikor a fiatal Szálasi Ferenc életpályáját és világképét kell felrajzolni. Talán ezért sem jelent meg eddig Szálasi Ferencről monografikus és tudományos életrajz. Az életpálya talán legjobb összefoglalását Paksa Rudolf ismeretterjesztő kötete[1] és Sipos Péter nyújtja a *Szálasi Ferenc börtönnaplója* című kötethez írt bevezető tanulmányában[2] (Karsai László terjedelmes és új adatokat hozó Szálasi-monográfiája jelenleg szerkesztés alatt áll, de a világháborús élményekre lényeges új adatot nem tartalmaz). Az első világháborúval kapcsolatban eddig csak annyi volt tudható róla, hogy a tiroli császárvadászoknál szolgált, egyszer megsebesült, a háború végén pedig rohamzászlóalj-parancsnokként a nyugati hadszíntéren, Verdun mellett tevékenykedett, majd ezt követően megkapta a III. osztályú Vaskorona-rendet, amelyet

alantos tiszteknek (hadnagy vagy főhadnagy) csak igen ritkán adományoztak. Ezen adatokra is csak Szálasi 1945. október 7-ei kihallgatása az egyedüli forrás. Bármennyire is furcsa, de a hungarista mozgalom vezéréről 1945-ig még ennyi sem jelent meg a sajtóban. Sipos szerint Szálasi két hónap lábadozást leszámítva 36 hónapig, a háború teljes időszaka alatt frontszolgálatot teljesített. Komoly katonai teljesítményre utal, hogy az említett Vaskorona-rend mellett korábban megkapta a III. osztályú Katonai Érdemkeresztet, a Bronz Katonai Érdemérmet és a II. osztályú Vaskeresztet, emellett tulajdonosa volt a Sebesülési Éremnek és a Károly-csapatkeresztnek is. Ehhez képest viszont semmit sem tudunk tényleges tevékenységéről.

A fentebb közölt információ ugyanis aligha nevezhető soknak: gyakorlatilag bármelyik tisztről meg lehet tudni ennyi adatot, ha felütünk egy tiszti név- és címtárat. Szálasi esetében egyébként már kitüntetéseinek puszta rekonstruálása is nehéz feladat, mivel eddig nem került elő egyetlen egy olyan fénykép sem, amelyeken kitüntetéseit hordja (!) – ez pedig egy katonatiszt esetében nem nevezhető pusztán véletlennek, hiszen ők foglalkozásukból adódóan rendszeresen fotóztatták magukat kitüntetéseikkel. Ráadásul Szálasiról fellelhetőek katonaruhás képek (igaz, nem sok), és érdekes módon ezeken sem láthatóak rendjelei. A harcostársainak adományozott emlékfotóin, amelyeket személyesen is aláírt, szintén kitüntetések nélkül, egyszerű zsávolyzubbonyban látható.[3] Mindez azért is sajátos, mert a katonatisztek világa viszonylag jól dokumentált. Külön irodalma van a császárvadászoknak[4] és a rohamcsapatoknak[5] is. A tiroli császárvadász-múzeumot e sorok írója meg is kereste azzal a kérdéssel, hogy Szálasiról, illetve századparancsnokáról rendelkeznek-e felvétellel, a válasz azonban nemleges volt.

Szálasi életrajzának hiányosságai különösen akkor szembetűnőek, ha összevetjük őket a Hitlerről szóló életrajzok információáradatával. Annak ellenére, hogy Hitler első világháborús tevékenységének dokumentálása őrvezetői rangja és jelentéktelen beosztása miatt rendkívüli nehézségekbe ütközött, a kutatás már 1945 előtt is számos részletet feltárt erről az időszakról. Ezt megkönnyítette, hogy Szálasival szemben

Hitlert alapvetően nem idegen környezet vette körül, és bajtársai öt évvel a háború vége után nevét már olvashatták az újságokban. Szálasi esetében viszont éppen tiszti rendfokozata, jelentős kitüntetései, valamint alakulatának elitjellege indokolná, hogy személyéről a fennmaradt források releváns adatokkal szolgáljanak.

A Hitler-életrajzzal kapcsolatos párhuzam azért is érdekes, mert az ő esetében biográfusainak zöme kifejezetten fontosnak tartotta az első világháborús élményeket a Führer későbbi politikai karrierje szempontjából. Kiemelten szokták idézni például az 1918. októberi yperni gáztámadással kapcsolatos élményeit, ideiglenes megvakulását, majd az ezt követő kórházi kezelését Pasewalkban, ahol rövid ideig újra megvakult, amikor hírt kapott a háború elvesztéséről.[6]

Vizsgálódásunk a következő kérdések tisztázásához szeretne adalékokkal szolgálni: (1) Kitűnt-e egyáltalán Szálasi Ferenc tiszttársai közül, és ha igen, hogyan és mennyiben? (2) Milyen véleménnyel voltak róla elöljárói és bajtársai? (3) Milyen harcokban vett részt az első világháborúban?

Szálasi hadnaggyá avatására 1915. augusztus 18-án került sor Bécsújhelyen. Avatása után a 2. tiroli császárvadászezredhez helyezték. A Bozenben (olaszul: Bolzano) állomásozó, dél-tiroli kiegészítésű ezred legénységének mintegy 30%-a olasz anyanyelvű volt. Szálasi esetében ez a szolgálati hely több szempontból is érdekes, és magyarázatra szorulna. Egyrészt azért, mert a tiroli kiegészítésű császárvadászezredekhez általában nem magyar honos tiszteket neveztek ki – bár akadtak ritka kivételek.[7] Nem ismert azonban, hogy Szálasit bármilyen kapcsolat is fűzte volna Tirolhoz vagy császárvadász körökhöz. A kinevezés másik sajátossága, hogy a császárvadászezredek a Monarchia alakulatain belül elitegységeknek számítottak: az itt szolgáló tisztek mindig is megkülönböztették magukat a sorgyalogságtól.

A tiroli császárvadászok 1914-ben Galíciában kerültek bevetésre, ahol hatalmas veszteségeket szenvedtek. A 2. ezred ezen harcok során különleges helytállásáért elsőnek kapott új zászlót az uralkodótól. Az ezred parancsnoka 1914. december 5-től 1918 közepéig báró Georg

Ludwig Tschan volt, akit 1915. április 12-én alezredessé, 1918 nyarán pedig ezredessé neveztek ki. 1915. július végén az ezredet, amely épp Lublin bevétele előtt állt, kivonták az arcvonalról, és az olasz frontra szállították. Első beérkező egységei először az Isonzó-front északi szakaszán kerültek bevetésre, de 1915. október közepétől már hazai területen harcolhattak, amikor a német Alpesi Hadtest alakulataitól átvették a Kreuzberg–Sexten közötti állásokat a Dolomitokban. Két hónappal később a híres-hírhedt, 2462 méter magas Col di Lana és a 2424 méteres Monte Sief közötti szakasz védelmét látták el. A Col di Lanát, amelynek megmászása békekörülmények között is embert próbáló feladat, folyamatosan támadták az olasz Alpinik. Az olaszok által „vérhegynek" nevezett csúcs elleni támadások során csak a lavinák 278 olasz katona életét oltották ki. 1916 áprilisában az olaszok végül 5 tonna robbanózselatinnal felrobbantották a Col di Lana csúcsát. A 2. császárvadászezred 6. százada ennek során gyakorlatilag teljesen megsemmisült.[8]

Szálasi beosztásai 1915. december 22-ig ismeretlenek. Egy 1916. január 29-ei ezredparancs utólagosan arról tudósít, hogy 1915. december 22. és 1916. január 9. között a „tartalékos" állományú(!) Szálasi Ferenc a XVI. menetszázad századparancsnoki teendőit látta el.[9] Ebből következően előtte nyilvánvalóan nem rendelkezhetett frontbeosztással. Ettől kezdve beosztásai 1916 júliusáig megint csak ismeretlenek. Kitüntetési leírása szerint viszont éppen az 1916. május–júniusi harcokban tanúsított parancsnoki teljesítménye miatt kapott elismerést. Ez az ellentmondás jelenlegi tudásunk szerint nem oldható fel. A menetszázadok ugyanis a frontra érkezéskor általában beolvadtak a harcoló alakulatokba, ám a 2. császárvadászezred tiszti beosztása ebből az időszakból Szálasi nevét nem tartalmazza. Mindebből logikus lenne az a következtetés, hogy Szálasi májusban még nem került ki a harcoló csapatokhoz, de mint említettem, a kitüntetési felterjesztés – amire a későbbiekben még kitérek – ennek ellentmond.

Akárhogy is volt, mindenképpen elgondolkodtató, hogy a hatalmas tiszti veszteségek ellenére Szálasi minimum hét hónapon keresztül nem kapott frontbeosztást – sőt, pontos szolgálati helye ebben az időszakban

összesen csak két hétre állapítható meg. Az is figyelemre méltó, hogy az iratot készítő személy számára Szálasi annyira ismeretlen volt, hogy tartalékos tisztnek vélte. Mindez arra utal, hogy tiszttársai között ekkor még nem kelthetett nagyobb feltűnést.

Ami biztos, hogy Szálasi 1916 júniusában a frontra került. Az 1916. július 1-jei tiszti beosztás szerint a XX. menetzászlóalj (vagy menetszázad) beolvasztása után az V. zászlóalj 18. századába helyezték beosztott tisztként.[10] Ebben az időben az ezred – feladva az 1916. májusi osztrák offenzíva során elfoglalt területek egy részét – visszavonult a Monte Majo–Laghi-medence térségébe. Ugyanez szerepel egy 1916. őszi, közelebbről meg nem határozott tiszti beosztási táblázatban, amely szerint még ekkor is csak századhoz beosztott tisztként szolgált. Századparancsnoka Artur Müller hadnagy, zászlóaljparancsnoka Josef Sperlich százados volt.[11] Frontszolgálata nem tartott sokáig, mert 1916. november 2-án bevonult a II. pótszázadhoz, ami annyit jelentett, hogy visszahelyezték a 2. császárvadászezred otthon maradó pótkeretéhez. Ennek oka ismeretlen, csak feltételezhetjük, hogy egészségi állapotával függhetett össze. 1916. november 21. és december 6. között Kremsben elvégezte a hadsereg gáztanfolyamát, vagyis kiképezték a tüzérségi eszközökkel, illetve fúvással kijuttatott harci gázok elleni védekezésre, illetve a gázok támadó jellegű használatára. Erre egyébként a magashegyi fronton kevésbé volt szükség, mivel itt az időjárási és földrajzi viszonyok miatt gáztámadásra nagyon ritkán került sor, míg az Isonzó-fronton 1916-tól a gáztámadások többé-kevésbé rendszeresek voltak.

Szálasi 1917. február 21-én a XXVII. menetszázaddal újra eltávozott a frontra. A márciusi és az áprilisi hónapokra beosztása nem állapítható meg, feltehetően ebben az időben a front mögötti területen tartózkodhatott, és a menetszázad kiképzésében vett részt. Május 1-jén megkapta főhadnagyi kinevezését, de érdekes módon ezzel együtt sem kapott századparancsnoki megbízatást, ami azért is furcsa, mert a háborúnak ebben a szakaszában adott esetben akár már hivatásos hadnagyok is századparancsnokok lehettek. Újabb frontszolgálatára 1917. május 12-től 1917. augusztus 10-ig található adat, mégpedig a 2. frontszázadnál.

Az ezred ebben az időben a Monte Cimone, majd a Monte Majo–Laghi-medence térségében állomásozott. Júniusban a Hétközség-fennsíkon különösen súlyos harcok voltak, mivel az olasz parancsnokság június 9. és 29. között ellentámadást indított.

Szálasi ebben az időben kapta meg első kitüntetéseit, részben korábbi tettei elismeréseként: augusztus 1-jén a Bronz Katonai Érdemérmet, 17-én pedig a Károly-csapatkeresztet adományozták részére. Ezek a kitüntetések azonban nem minősülnek rendkívülinek: a Bronz Katonai Érdemérem a legalacsonyabb tiszti kitüntetés volt, gyakorlatilag mindenki megkapta, aki huzamosabb ideig jól látta el feladatát az első vonalban. Másik kitüntetése, a Károly-csapatkereszt azoknak járt, akik legalább 12 hetet voltak bevetve első vonalban, és legalább egy ütközetben részt is vettek. A Károly-csapatkeresztet mintegy 651 000 alkalommal adományozták a katonáknak.

A felterjesztés szerint Szálasi tíz hónapos szolgálatát „kiválóan" látta el. Az 1916. májusi offenzíva idején, majd júniusban „különösen nehéz helyzetekben rendkívüli helytállást tanúsított, az alárendeltjeinek személyes bátorságával mutatva kitűnő példát." Az állóháborúban „kezdeményezőkészsége és szorgalma" folytán az állások megtartásában a „legelismerésreméltóbb módon", teljes sikerrel tevékenykedett.[12] Mint azt már említettük, nem fejthető meg, miért ír a felterjesztés az 1916. májusi időszakról, amikor ebben az időben Szálasi neve a 2. császárvadászezred frontvonalon bevetett részénél nem szerepel az iratokban.

Szálasiról 1917. október 17-ére van újabb adatunk: ekkor az I. zászlóalj törzsszázadához volt beosztva, ami viszonylag nyugalmas szolgálatot feltételezett. Ezen a napon kísérelte meg az ezred – sikertelenül – a Monte Majo elfoglalását. November 16-án az ezred heves és megint csak sikertelen támadásokat intézett a Monte Zomo, 22-én pedig a Monte Meletta ellen. 1917. november 23-án Szálasi elkerült a frontvonalból, és a II. pótszázadhoz kapott beosztást. Ennek okát nem tudjuk, csak feltételezzük, hogy egészségi állapota miatt helyezték át. Erre utal az is, hogy 1917. december 19. és 1918. január 15. között

egészségügyi okokból szabadságon volt. Eltávozási engedélye Kassa, Bécs és Lublin városokra szólt. Sajnos semmilyen adatunk nincsen arra, hogy Szálasi mit keresett Lublinban.

1918. február 11-én az 1/XXXVII. menetszázaddal ismét a frontra indult. Az ezred ekkor Campomulo térségében szerveződött újjá, hat zászlóaljából hármat alakítottak ki, és márciustól a Monte Pasubio térségében került állásba. A 2232 méter magas Monte Pasubio a Gardatótól keletre található, és az alpesi háború leginkább exponált pontja volt. A hegy annak idején két fennsíkból állt, az északit az osztrák, a délit az olasz csapatok tartották megszállva. Mindkét fél folyamatosan próbálkozott a másik állásainak felrobbantásával, amelyről a teljesen szétszabdalt plató kráterei máig tanúskodnak. Itt történt a világháború legnagyobb robbantása: a monarchia katonái 55 kiló dinamittal felrobbantották a teljes déli platót – ám azt még ezt követően sem tudták elfoglalni. A hegyen több mint 10 000 katona pusztult el.

Szálasi azonban – szerencséjére – nem sokáig maradt a hegyen, mert 1918. április 5-én a Gries bei Bozen-i császári és királyi tartalék tábori kórház lakója lett. Tudjuk, hogy Szálasi az első világháborúban megsebesült, de arra már nincs adatunk, hogy hol, mikor és milyen körülmények között. A *Palotai Kurír* 1938. április 9-i számában mindenesetre az az utalás szerepel, hogy Szálasi egy alkalommal súlyosan megsebesült, valamint, hogy ezért megkapta a Sebesülési Érmet.[13] Mivel személyi anyagának utolsó, 1918. május 20-i bejegyzésében a kitüntetései között sem a Sebesülési Érem, sem a III. osztályú Vaskorona-rend, sem a III. osztályú Katonai Érdemkereszt, sem pedig a II. osztályú Vaskereszt nem szerepel, a sebesülési érmek odaítélése viszont nem vett igénybe fél éves időszakot, ebből arra következtethetünk, hogy sebesülése 1918 folyamán keletkezhetett.

A következő adat 1918. május 18-ai: ekkor a 168. népfölkelő zászlóalj II. századába nyert beosztást. Az egység azonban ekkor még nem a fronton állomásozott, hanem éppen feltöltés és szervezés alatt állt. Május 17-től Szálasi a II. század parancsnoka lett. Ebből a bejegyzésből tudjuk azt is, hogy április 5–14 között a „Sonnenhof" k. u. k. tartalék

kórházban betegeskedett, és ezt követően tért vissza századához. A már említett utolsó adat személyi anyagában 1918. május 20-án a hadsereg 10. számú kiképzési csoportjához történő elvonulására vonatkozik.

Szálasi személyi anyagában három cetli is található. 1918. április 27-ei dátummal a parancsnoka, Friedrich százados igazolásra hívta fel azzal kapcsolatban, miért nem jelent meg Zita királyné születésnapi ünnepségén, illetve az ahhoz kapcsolódó ebéden, továbbá, hogy miért nem tartózkodott az állásban, amikor egy alezredes ott megjelent. Szálasi erre azt jelentette, hogy egészségügyi okok miatt maradt távol. Május 4-én pedig parancsnoka napi jelentéstételi kötelezettséget írt elő neki arról, hogyan halad az állások kiépítése és mennyi időt tartózkodott az egyes állásokban.

Tanulságos, hogy Szálasi frontszolgálatával kapcsolatban összesen ennyi adat maradt az utókorra. Ezt követően a történetíró spekulációkra van utalva további sorsáról. Szálasi saját vallomása szerint még ebben az évben a nyugati harctérre került, ahol Verdun térségében rohamszázad-, végül rohamzászlóalj-parancsnoki beosztásban tevékenykedett. Egységével 1918. november 6-án indult haza, és Salzburgban még elvégezte alakulata felszámolását.

A Monarchia 1918 augusztusában a XVIII. hadtestet a nyugati frontra irányította – ez volt az első világháború alatt az egyetlen osztrák–magyar seregtest, amely erre az arcvonalra került.[14] A hadtest négy hadosztályából három került bevetésre, és ebből kettő jutott Verdun térségébe. A 106. hadosztály Verdun–Ornes, az 1. hadosztály Verdun–Brabant között kapott arcvonalat, ahol túlerejű amerikai csapatokkal kellett felvenniük a harcot. Szálasi a két hadosztály valamelyikének alárendeltségében teljesíthetett szolgálatot: mivel mindegyik hadosztály rendelkezett saját számozásának megfelelő rohamzászlóaljjal is, ezért Szálasi vagy az 1. vagy a 106. rohamzászlóalj tisztjeként kerülhetett bevetésre. Szeptember 12-én az USA csapatai támadást indítottak, több helyen áttörték a frontot, és ideiglenesen be is kerítettek néhány német alakulatot. Az offenzívát több mint 3000 löveg pusztító tüze támogatta. Az 1. és a 106. hadosztály rendkívül súlyos harcokba keveredett, amelynek so-

rán állományának negyedét vesztette el. Október 8-án elsősorban az 1. hadosztály állásait rohamozták amerikai csapatok. Az elkeseredett harcok során az 5. gyalogezred parancsnoka akkor sem vonult vissza egy stratégiailag fontos magaslatról, amikor azt már három oldalról bekerítették, ezért később egyetlen osztrák–magyar csapattisztként megkapta a legmagasabb porosz kitüntetést, a Pour le Mérite-érdemrendet. A tömeges gáztámadások mellett a szövetségesek korlátlan légi fölénye is jellemezte ezeket az összecsapásokat, az 5. gyalogezred állásait például nem kevesebb mint 120 szövetséges bombázó támadta. Két nap alatt az 1. hadosztály 500 katonát és 190 tisztet vesztett. Miután az arcvonalat visszavonták, október 18-tól az 1. hadosztály Sivry térségében, a Maas folyótól keletre újra bevetésre került. Szerencsétlenségére ezen a szakaszon nem épültek korábban állások, így ezeket már az ellenség tüzérségének csapásai közepette kellett kiépíteni. Különösen kellemetlennek bizonyult ebben az időszakban az állandósult gázlövés, amely rengeteg katona megbetegedését idézte elő.[15]

Minden bizonnyal Szálasi ezen harcok során kapta meg a II. osztályú Német Vaskeresztet (korábban nem kaphatta, mivel nem állt német parancsnokság alatt), valamint a III. osztályú Vaskorona-rendet és a III. osztályú Katonai Érdemkeresztet is. Gömbös Ernő, Szálasi szárnysegédje feljegyzései szerint Szálasi a nyugati fronton Verdun térségében először tiszti járőrt vezetett, majd rohamzászlóalj-parancsnokságot is bíztak rá. A harcok során gázmérgezést is szenvedett.[16] Valóban feltételezhető tehát, hogy a háború végének ez a rövid egy hónapos időszaka hozta meg számára egyszerre mindhárom komolyabb kitüntetését. Mindenesetre megint csak figyelemre méltó, hogy a *Rendeleti Közlöny*ben, amely a kitüntetések adományozását egészen 1919-ig közölte, Szálasi egyetlen kitüntetését sem említették. (IV. Károly lemondása után a jóváhagyott kitüntetési felterjesztések átfutása a hivatali bürokrácián keresztül még jó egy évig zajlott.) Mégsem valószínű, hogy Szálasi ezen kitüntetéseit jogalap nélkül viselte volna, mivel elvileg minden kitüntetés viselését igazolni kellett, és az erre vonatkozó adatokat az érintett tiszti anyakönyvi lapján is nyilvántartották. A kérdést további ku-

tatásoknak kell tisztáznia, ami nem lesz könnyű feladat, mivel, mint említettem, mindegyik Szálasi fivér tiszti anyakönyvi anyaga hiányzik a levéltárból.

A fent közölt adatok alapján az alábbi, Szálasi szempontjából elgondolkodtató következtetésekre juthatunk.

1. Szálasi hivatásos tiszt mivolta dacára 1918 közepéig különösebben nem hívta fel magára a figyelmet. Parancsnokai ekkor még nem tarthatták túl sokra, hiszen már fél éve főhadnagyi rendfokozatot viselt, amikor megbízták egy felállítás alatti, tartalékos alakulat századparancsnoki teendőinek ellátásával.

2. Az az állítás, hogy Szálasi a háború teljes időszaka alatt „frontszolgálatot" teljesített, nem állja meg a helyét. Szálasi a legoptimálisabb esetben is csak 1916. május–október, 1917. február–november, valamint 1918. augusztus–november között teljesített frontszolgálatot. Ez összesen 18 hónapot jelent. Szolgálati adatlapja szerint ebből is csak 16 hónap igazolható. Más kérdés, ha az első vonal mögötti, ám mégiscsak hadműveleti területen történt szolgálatot is frontszolgálatnak számítjuk, ám ebben az esetben is csak kb. 28 hónaphoz jutunk. A 36 hónap csak úgy állja meg a helyét, ha Szálasi teljes háborús szolgálatát nézzük, amely 1915-ben 4, 1916–1917 között 24, 1918-ban pedig 10 hónap volt, és ebből levonjuk azt a két hónapot, amelyet betegszabadságon, illetve kórházakban töltött – ennek jelentős részét azonban Szálasi nem a fronton abszolválta.

3. A fentiek ellenére helytelen volna Szálasi frontélményeit és teljesítményét lebecsülni. Frontszolgálatai alatt meghatározó benyomásokat szerezhetett a háborúról. Egyaránt megtapasztalhatta a rendkívül nehéz körülmények között vívott magashegyi háborút és a nyugati front anyagcsatáinak poklát. Különösen szörnyű élményeket jelenthetett számára a háború utolsó három hónapja, amelynek során vélhetően gázmérgezést is kapott. Ám éppen ennek fényében érthetetlen, hogy később még csak egy fél mondattal sem reflektált sehol sem háborús élményeire, amely élmények egyébként alapvetően meghatározták generációjának gondolkodását. Az, hogy személyes háborús tapasztalatait

ennyire kirekesztette az őt foglalkoztató események sorából, több mint elgondolkodtató. Megkockáztatható az az állítás is, hogy későbbi életidegensége, ami miatt egyes kritikusai csak a „dalai láma" gúnynévvel illették, már az első világháborúban is megmutatkozott.

4. Figyelemre méltó, hogy Szálasi mindig a legegyszerűbb ruhában, érdemrendek, sőt szalagsávok nélkül fényképeztette magát (pedig elvileg legalább ezeket mindig viselnie kellett volna egyenruháján). Ezzel teljesen ellentétben állt kortársaival – vagy akár Adolf Hitlerrel, aki civil ruháján is mindig hordta I. osztályú Vaskeresztjét és fekete Sebesülési Jelvényét. Azt, hogy Szálasi miért idegenkedett kitüntetéseinek viselésétől, további kutatásoknak kell megmagyaráznia.

Jegyzetek

1 Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.

2 *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940.* A kötetet sajtó alá rendezte, szerkesztette Csiffáry Tamás, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sipos Péter. Budapest, 1997, BFL-Filum, 9–52.o.

3 Egy ilyen dedikált példányt a szerző dr. Mélik Endre hagyatékában látott.

4 Anton Graf Bossi-Fedrigotti: *Kaiserjäger – Ruhm und Ende*. Leopold Stocker Verlag, Graz, 1977; Ernst Wißhaupt: *Die Tiroler Kaiserjäger im Weltkrieg 1914–1918*. 2 Bände, 1935 bzw. 1936; Generalmajor Kasimir Freiherr von Lütgendorf: *Die historische Entwicklung des Landesverteidigungswesens, der Kaiserjäger und Landesschützen*. Wien, 1914; Dr. Bernhard Wurzer: *Tirols Heldenzeit*. Innsbruck, 1959; Haager, Christian et al: *Tiroler Kaiserjägerbund: Tiroler Kaiserjäger seit 1816 – die Geschichte der Tiroler Eliteregimenter*. Gründung – Einsätze – Ausrüstung / herausgegeben von Tiroler Kaiserjägerbund und Alt-Kaiserjägerclub Innsbruck, Innsbruck, 1991 bzw. Cremona 1996; Huter, Franz: *Ein Kaiserjägerbuch 1.* Die Kaiserjäger und ihre Waffentaten. Innsbruck: Selbstverl. d. Bergisel-Museum, 1980; Huter, Franz: *Ein Kaiserjägerbuch 2.* Kurzgeschichte des Bergiselmuseums - Innsbruck : Selbstverl. d. Bergisel-Museum 1985, Jakoncig, Guido: *Tiroler Kaiserjäger im Weltkrieg*. Innsbruck, Wagner, 1935.

5 Legutoljára lásd M. Christian Ortner: *Sturmtruppen. Österreich–ungarische Sturmformationen und Jagdkommandos im ersten Weltkrieg. Kampfverfahren, Organisation, Uniformierung und Ausrüstung*. Verlag Militaria, Wien, 2005.

6 Lásd: John Toland: *Adolf Hitler. Eine Biographie*. Augsburg, Weltbild, 2005, 102. o.; Ian Kershaw: *Hitler 1889–1936*. Stuttgart, DVA, 1998, 144–147. o.; Joachim C. Fest: *Hitler. Eine Biographie*. Frankfurt, Ullstein, 1973, 113–114. o.

7 A legismertebb közülük vitéz bádoki Soós Károly, aki 1915-ben az 1. császárvadászezred parancsnoka volt, és aki Szálasit személyesen is ismerte.

8 Franz Huter: „Oberst Ludwig (Freiherr) von Tschan". In: *Tiroler Heimat*. Band 40 (1976), 203–209. o.

9 Innsbrucki Levéltár (továbbiakban IL), TKJ Nr. 2., Gruppe II. Karton 5. Regimentsabfertigung 29. Jan. 1916.

10 IL TKJ Nr. 2., Gruppe II., Karton 8. Offiziers-Einteilungsliste 1. Juli 1916.

11 IL TKJ Nr. 2., Gruppe II., Karton 8. Offiziers-Einteilungsliste (külön füzet)

12 Kriegsarchiv, Wien, Belohnungsakten-Offiziers Belohnungsakten (OBA), Nr. 163058., Qualifikationliste Franz Szálasi, Karton 3425, másolatban HL Budapest. Az adatért Erwin Schmidlnek mondok köszönetet.

13 *Palotai Kurír*, 1938. április 9. OL-K814-Mf-X-7076-16.718–583. Az adatért Karsai Lászlónak mondok köszönetet.

14 Sipos Péter tévesen két ilyen hadtestet említ. Lásd Sipos, 13. o.

15 A XVIII. hadtest harcaira lásd Wolfgang Etschmann: „Österreich–Ungarn zwischen Engagement und Zurückhaltung. K.u.k. Truppen an der Westfront". In: Jörg Duppler–Gerhard J. Groß: *Kriegsende 1918. Ereignis, Wirkung, Nachwirkung*. Oldenbourg, 1999, 95–107. o.

16 HL Personalia, Gömbös 3. doboz, 1.o.

Szálasi Ferencné

Szálasi özvegye férjéhez hasonlóan a rejtőzködő emberek közé tartozott. Már 1945 előtt is kerülte a nyilvánosságot, a háború után pedig minden oka megvolt arra, hogy ezen ne is változtasson. 1992-ben bekövetkezett halála előtt nem sokkal Gosztonyi Péter még készített vele egy interjút. A történész első benyomása a következő volt: *„Apró asszonyka, korához képest jól öltözött, festett barna haja szépen rendbe téve, sima arc, élénk szemek, nem ellenszenves jelenség."*[1] Gosztonyi rövid interjújánál jóval gazdagabb az a beszélgetés, amelyet 1988 táján Bartos Tibor műfordító készített vele. A 127 gépelt oldalas anyag töredékeinek stilizált változata ismeretlen módon az internetre is felkerült. E sorok írójának Bartos személyesen adta oda a teljes legépelt beszélgetést. Szálasiné az interjú időpontjában már sok mindenre rosszul emlékezett, néha neveket is tévesztett, amit tovább rontott, hogy az interjú szövegének gépelője sem rendelkezett a szükséges történelmi háttérismeretekkel. Egy interjú amúgy sem a történeti tényekről szól elsősorban, hanem arról, hogy elbeszélője ezeket hogyan élte meg. Bizonyos kérdésekben azonban a szöveg ezen túlmenően is hiteles forrás, különösen ha adatai más kereszthivatkozásokkal ellenőrizhetőek, illetve ha az abban foglaltakat megfelelő forráskritikával kezeljük. A továbbiakban alapvetően ebből az interjúból idézek.

Lucz Gizella Franciska, a későbbi Szálasi Ferencné 1906. október 21-én született Lucz Ferenc és Köhler Katalin hetedik gyerekeként. Leánykori nevét egyébként minden róla szóló írás következetesen „Lutz"-nak írja, holott ő maga mindig „Lucz"-ként írt alá, és az 1944-es tele-

fonkönyvben apja neve is ebben az alakban szerepelt. Szülei Aradról származtak Budapestre, Lippa melletti szőlőjükből 1918-ig hordtak fel borokat a fővárosba. A család egyértelműen német eredetű volt, de arról, hogy mikor települtek Magyarországra és hol éltek először, nem találtam adatot. Gosztonyi „budai, jómódú sváb család lányának" nevezi Szálasinét, de ennek a fenti adatok ellentmondanak. Egyik nagyapja, aki Aradon maradt, még bútorrestaurátorként dolgozott, a Sulkovszky hercegek bútorait is javította, anyja árva lány volt. Testvérei közül négyen meghaltak, ketten még egészen korán, két nővére pedig gyerekkorban (tüdőbajban, illetve szívbillentyű-tágulásban, egyikük ráadásul karácsonykor). Ebből is adódott, hogy a viszonylag jómódú szülők rendkívül féltették, és minden munkavégzéstől eltiltották. Újpesten, a Koppány utcában önálló házban laktak a gyárnegyed mellett, és egy állandó cselédet is tartottak. Szülei gyárában eleinte 40 munkást foglalkoztattak, és műszaki mérőeszközöket gyártottak. Gizella a soroksári úti elemi iskolába, majd a Teleki Blanka felsőkereskedelmibe járt. A kor szokásainak megfelelően gyermekkorától zongorázni tanult, de mellette nyelvórákat is vett franciából és németből. Elég jól zongorázhatott, hiszen egy alkalommal még Chopin-keringőket is előadott a Zeneakadémián, diplomát azonban – a Bartos által készített önéletrajzi interjúja szerint – nem kapott. Tanára Thoma József volt, akit az a néhány publikáció, amely foglalkozik egyáltalán Szálasinéval, rendre összekever Thomán István zongoraművésszel és zenepedagógussal.

Katalin nővéréről és Gyula bátyjáról sajnos nem állnak rendelkezésre részletes adatok, csak annyit tudni, hogy mérnök végzettségű bátyja először a Weiss Manfréd Művekben dolgozott, majd egy autógyár eladási osztályát vezette, és igen jól keresett – annyira jól, hogy kishúgának is vett egy drapp Peugeot gépkocsit. Katalin nővére 21 éves korában férjhez ment, a Ludovikát végzett Weniger László vette el. Ennek a későbbiekben fontos szerepe volt, mivel Weniger a folyamőrségnél szolgált, és 1927-ben egy alkalommal magával vitte Gizellát is a május 15-én az óbudai folyamőrlaktanyában, az otrantói ütközet emlékére rendezett misére (nem pedig bálra, mint az sok helyen tévesen szerepel). A mise

után ebédet adtak: „*Mi már elkésve érkeztünk* – emlékezett később Szálasiné –, *és utána hosszú keskeny asztaloknál a folyamőrök felszolgáltak szendvicseket meg sört, és a másik asztalnál ült egy nagyon csinos férfi, nem folyamőr, hanem vezérkari. Levette a kalapját, és én néztem, jaj de gyönyörű ez a férfi, bronzba kellene önteni a profilját. És ő átnézett mihozzánk, és fogta a poharát, átköszönt, én meg vissza neki.*"

A bigott kedves kedveseként

Szálasi másnap már levizitált a családnál, és ettől kezdve a ház rendszeres látogatója lett. Jövendőbelije azonnal halálos szerelemre lobbant, legszívesebben közelgő külföldi utazását is lemondta volna: „*Azt mondta, kijön a pályaudvarra, elbúcsúztatni. Ki is jött civilben, még abban is nagyon csinos volt. Olyan karcsú volt, mint egy nő, át lehetett fogni a derekát.* [...] *Na és aztán átkoztam az egész Párizst, hogy én most megyek oda.*"

Szálasi feltűnése után egy huszár főhadnagy is ostromolta a lányt – sikertelenül. Bár a szerelem Gizellát teljesen hatalmába kerítette, az esküvőre még 18 évet kellett várnia. A Lucz család anyagi viszonyai ebben az időben már nem voltak annyira jók, a vezérkari tiszteknek előírt 40 000 pengő kaució előteremtésére – ami az „állásszerű" életmód fenntartása érdekében kötelező volt – nem volt lehetőségük. Itt érdemes tenni egy rövid megjegyzést: a Horthy-korszakban sajátos kasztrendszer működött, amelynek csúcsán bizonyos szempontból a tisztikar tagjai álltak. A tiszti állással összeférhetetlen dolognak számított például az, ha valaki az utcán csomagot cipelt. Egy tisztnek rendszeres reprezentációs kötelezettségei voltak, és ez különösen vonatkozott a vezérkariakra, akik elvileg a kasztrendszer csúcsán álltak. Aranysujtásos egyenruházatuk elkészítése is annyira drága volt, hogy még tábornokokkal is előfordult, hogy tartoztak szabóiknak. Az utóbbiak részére meghatározott 100 000 pengő kaució (amelyet a házastársak bármelyike letehetett) ötszáz havi

jobb fizetésnek felelt meg. Mivel Szálasi teljesen vagyontalan volt, a pénz előteremtése jövendőbelijét terhelte volna.

Gizella rendszeresen járt a Ferenciek terére misére. Udvarlója a templomba délelőttönként nem követte, inkább kinn várt rá, délután viszont ő maga is bement (Szálasi rendkívül bigottan, ám „szelektív" módon volt vallásos). Emellett igen hosszú leveleket is írt neki – neje interjújában egy 16 oldalas szerelmes levelet is említ – ám ezekből sajnos semmi nem maradt az utókorra. Szálasi mindenhová elkísérte Gizellát, a varrónőhöz és a fodrászhoz is, ami eleinte idegesítő volt a lány számára. Gyermeket nem akart, és a házasság szándéka a politikai karrier miatt sem merült fel benne. Bizonyára utólagos konstrukció az, amit erről az asszony állított, miszerint döntését Szálasi így indokolta: *„Nem tehetem tönkre egy gyermek életét, ki fog barátkozni egy olyan gyerekkel, akinek az apját felakasztották".* Az interjúban kicsit korábban ugyanis azt állította, hogy kérdésére, miszerint ha a politikától eltiltja, milyen pozíciót szán neki, Szálasi ezt felelte: *„A legnagyobbat, a gyermekeim anyja lesz."*

Szálasi meglehetősen bigott módon kezelte kedvesét. *„Ha ruhát csináltattam, először neki kellett felvennem, csak azután vehettem fel máshová, megmondta, ezt hordja, ezt ne hordja. Hál' istennek, jó ízlése volt. Ha meglátta, hogy rúzsozom a szám, bevitt egy kapu alá, elővette a zsebkendőjét, és letörölgette a számról a rúzst. Szigorú volt, és ha valami nem tetszett neki, akkor már hazafelé a kocsiban leteremtette az embert. Én nagyon vigyáztam magamra, mert tudtam, milyen szigorú erkölcsös, ha a ruhám felhúzódott, hamar lehúztam, tudtam, ha észreveszi, azt nem szereti. Én szerettem táncolni, de aztán nem táncolhattam soha, mert ő nem táncolt. Régi barátnőim mind eltűntek, látták, olyan szerelmes vagyok, hogy nem lehet bírni velem."*

1927 és 1944 között Lucz Gizella csak zongoraórákat adott *(„legyen olyan pénzem, amivel nem kell elszámolni")*. Feltehetően a szülei tartották el. Interjújában említést tett arról is, hogy állandóan 8-10 fiatal (részben gyerekkorú) növendéke volt, és az órákon részt vett Szálasi is, aki több kisebb tanítványát lovagoltatta a térdén. Szálasival való összeköltö-

zése fel sem merült, bár az tény, hogy a férfi a könyvtára jelentős részét (neje szerint mintegy 3000 kötetet) náluk, a Koppány utcában helyezte el. Erre annál is inkább szüksége lehetett, mivel 1933 után magánlakásait egyben pártja irodáiként is használta. Hozzá kell tennünk: lehet, hogy Szálasinak 3000 kötetes könyvtára volt, de az biztos, hogy ennek csak töredékét olvasta el – ez eléggé egyértelműen megállapítható naplóiból és más feljegyzéseiből. Műveltsége ugyanis rendkívül felületes volt.

Lucz Gizella 1945 tavaszán az Andrássy út 60-ban, első kihallgatásai után, Péter Gábor szobájában

Szálasiné politikai nézeteiről nehéz véleményt formálni, mivel a politika teljesen hidegen hagyta (ahogy a filozófia és a szépirodalom sem érdekelte különösebben, és társadalmi kérdések sem izgatták túlságosan). Saját állítása szerint 1945 tavaszán – már mint letartóztatott – járt először az Andrássy út 60. épületében. A hungarizmus alapvetéseivel természetesen egyetértett, és ezen túlmenően is osztotta férje nézeteit – de a részletek egyáltalán nem érdekelték. Későbbi férje pedig kife-

jezetten támogatta ezt a hozzáállását, mondván, abban az egy órában, amíg együtt lehetnek, politikáról hallani sem akar. Szálasinéra semmilyen politikailag értékelhető cselekedetet nem tudtak a későbbiekben sem rábizonyítani azonfelül, hogy nyilas miniszterek feleségeivel járt össze. A nyilaspártba is csak akkor lépett be, amikor Szálasit lecsukták, de vőlegénye, amint szabadult, azonnali hatállyal eltiltotta ettől is.

Távkapcsolat

Mindössze egy helyen találni utalást arra, hogy miközben Szálasi börtönben volt, ő a vidéki női csoportokat vezette. Thománé szerint ezeknek feladata a bebörtönzötteket és szegény sorsú szomszédokat segítő szociális szolgálat mellett „*a női öntudatnak olyan fokra való emelése, hogy azok a férfiak párt- és mozgalmi harcát serkenteni tudják. Harmadik feladata az anyák hivatásrendi nevelése.*"[2] Elgondolkodtató, hogy ez a meglehetősen férfiközpontú meghatározás a „nő" feladatát szinte kizárólag a „férfi" serkentésében (sic!) látta.

A nyilas ideológia külön foglalkozott a női politizálással. Thománé a hungarista nő hármas feladatköre című kézirata pontosan adja vissza a nyilas párt ideológiai útmutatásait: „*Gyönyörű istentől rendelt hivatása van a nőnek, az ő élete így válik totálissá, a közösség iránti feladatait így teljesítheti be a legjobban. A nemzeti szellemet gyöngíteni és bontani akaró zsidó szellem is tudta ezt jól, ezért igyekezett a család egységét a nő személyén keresztül bontani. Minden rendelkezésre álló eszközzel: irodalom, színház, film, rádió, ezt a célját igyekezett elérni.* [...] *A családi élet fogalmát kitörölte a szótárból, a pajtásházasságot hirdette.* [...] *Siralmas volt az eredmény: tisztes családanyák vörös körmű démonnak maszkírozva, bárszéken kuporogva töltötték az éjszakát, őrjöngésig fokozott testkultusz hirdetésétől elkábított munkáslányok egész keresetüket arra költötték, hogy rosszul sikerült másolatai legyenek divatos filmszínésznőknek.*"[3]

Ezt leszámítva Szálasiné csak a nyilas vezérkar tagjainak feleségeivel járt össze, esetenként náluk is aludt. Saját pártaktivitására így emlékezett vissza a Gosztonyi Péternek adott interjúban: *„Amikor bezárták egyszer, én beiratkoztam a Mester utcában lévő párthelyiségben a pártba. Amikor férjem kijött a börtönből, azt mondta: azonnal iratkozzon ki, mert ha maga oda bejár, beiratkozik, akkor magát körülveszik, és akkor maga körül egy klikk alakul ki, és én a klikkeket nem tűröm!"* Barátnője és zeneakadémiai tanárának felesége, Thománé Draszkoszi Dolinai Írisz ellenben női nyilas aktivista lett, amiért később 4 év börtönt kapott, és annak ellenére, hogy férje még élt, Szálasi kivégzése miatt szabadulása után hét évig özvegyi fátylat hordott.

1938–1940 között Gizella a szegedi börtönben többször meglátogatta Szálasit, aki azonban erről csupán néhány alkalommal emlékezik meg börtönnaplójában. Furcsa, hogy az a napló, amiben legbelsőbb elmélkedéseit írja le, alig tartalmaz utalásokat személyes kapcsolataira. Érdemes ebből idézni, mert jellemző adalék a Szálasi és menyasszonya közötti viszonyhoz: *„1939. február 8: Gizike franciául tanuljon és történelmet. Minden hónapban egy levél." „1939. augusztus 24: Vilma itt felejtette könyveimet, Mein Kampf, Volk ohne Raum, Gizi rosszkedvét hagyja a Koppány utcában, ne küldje el nagy [olvashatatlan szó] naponta. Írjon, ahányszor tud és akar, elvárom. Ne várja, hogy minden levelet külön [meg]válaszolok. Minden írásnak, mely a szabadságból jön, örülök."*[4] Ennél több helyen nem ejt szót a menyasszonyáról.

Gizella egy látogatásán süteményt is hozott neki, de ezt a börtönparancsnok elkobozta. Szálasi csupán harminc percig beszélhetett kedvesével – akit „édesasszonyom" megszólítással illetett naplójában –, és ezt is csak a börtönparancsnok szobájában, felügyelet alatt. Ehhez képest később úgy interpretálta rabságát, hogy ő még a börtönparancsnokot is lelkes hívévé tudta tenni.

Míg Szálasi börtönben volt, Lucz Gizellát és anyját a nyilasok rendszeresen látogatták. Sajnos arról nem szólnak a források, hogy kik is lehettek ezek a látogatók, Gizella anyja mindenesetre vallott róla a népügyészségen.

Szabadulása után Szálasi a Koppány utcában találkozott a menyasszonyával. Ekkor Thoma József az Akadémia utcában rendezett egy ünnepi hangversenyt Szálasi tiszteletére, ahová állítólag 100 pengőbe került egy jegy, ennek ellenére telt ház volt. Thoma zongorázott, egy ismeretlen akadémiai tanár gordonkázott, és Thoma felesége volt a konferanszié. Gizella Szálasi szabadulása után sem vállalt semmilyen politikai funkciót, még a nyilas női szervezetekben sem.

Együtt és külön

1944 nyarán családjával Gizella is Csobánkára költözött, csupán két villával odébb Szálasi és anyja villájától. A nyilas hatalomátvétel is Csobánkán érte. Innen hamarosan Pápára utazott egy rokonához, majd Sopronban egy Márkus nevű ezredes villájában helyezték el. Amíg Csobánkán lakott, Szálasival rendszeresen együtt vacsorázott esténként, mivel a nemzetvezető majdnem mindennap hazajárt aludni. Nem sokkal a nyilas hatalomátvétel (október 15.) után vendégelte meg őket József főherceg az alcsúti kastélyában, ahol Gizella Anna főhercegnő lakosztályában éjszakázott. Sopronba kerülése után csak decemberben találkozott újra vőlegényével. A karácsonyt Kőszegen, két különálló és egymástól meglehetősen távol fekvő házban töltötték (Szálasi a Somssich-villában lakott). A Gizellának kiutalt villába még el tudták hozni bútoraik és könyvtáruk egy részét (ezek itt is maradtak, és innen hordták széjjel 1945 márciusa után). Életmódjukon azonban itt és később az esküvőjük helyszínén, Mattsee-ben sem változtattak, és ez így is maradt egészen a végső pillanatig. Annyi változás történt csak, hogy ekkor már mindennap együtt ebédeltek. Szakácsuk Pálinkás úr, a Királyi Vár szakácsa volt. Esküvőjén csak szűk kör vett részt: Szálasi testvérei közül Vilma, Rezső és Károly, a fivérek feleségei, Béla öccse özvegye, Szöllősi Jenő miniszterelnök-helyettes, valamint Kurt Haller német diplomata. Lucz Gizella tanúja Mészáros István ezredes, az úgy-

nevezett „Nemzetvezetői Szűkebb Törzs" parancsnoka volt. Szálasi saját háziorvosát, Szöllösi Lászlót választotta tanúnak.

Az asszony Gosztonyinak így idézte fel élete legfontosabb napját: *„Mattsee-ben 1945. április 28-án volt az esküvőnk. 18 évet vártam erre a napra. Nem hozott boldogságot. Azt hiszem, olyan nászéjszakája, mint nekem, senkinek sem volt. A fogadóban, ahol laktunk, az éjszakai csöndben hallhattam a közelgő amerikai páncélosok lánctalpainak dübörgését. Pár nap múlva az amerikaiak elérték Mattsee-t.* [...] *Akkor láttam az uramat utoljára – néz maga elé, de még mindig az öregekre jellemző mosollyal az emlékező."*[5]

Szálasit azonnal letartóztatták és elszállították, nejével azonban nem foglalkoztak. Minden jel szerint meg sem próbált menekülni sorsa elől, pedig elszökhetett volna Nyugatra. Végül az amerikai hatóságok rakták fel egy hazainduló vonatra. Nővérével együtt 1945. augusztus 10-én Sopronban tartóztatták le, először a Mosonyi úti toloncházban, később az Andrássy út 60.-ban, majd a Buda-Dél internálótáborban (ma Petőfi laktanya), végül pedig Kistarcsán és Kalocsán raboskodott, majd innen is szabadult. (Gosztonyi még a Conti – ma: Tolnai Lajos – utcai fogdát is említi, de ezt a források nem erősítik meg.)

Szálasi 1945–1946 között írt börtönnaplójában sem említette meg sokszor a feleségét. Amikor mégis, akkor következetesen „édesasszonyom" elnevezéssel illette. Végrendeletét „a Nemzet, édesasszonyom, édesanyám és a Hungarista Mozgalom számára" fogalmazta meg. Felesége többé nem találkozhatott vele, csak annyit engedélyeztek a mindkettejüket látogató Lucz Katalinnak, Gizella anyjának, hogy egy rózsafüzért, felesége fényképét és egy sálat vihessen Szálasi Ferenc cellájába. Arról nincsen adat, hogy Szálasi is küldött volna feleségének valamilyen emléktárgyat.

Szálasiné visszaemlékezése szerint együtt raboskodott Hain Péternével (*„ronda egy dög volt, úgy utáltuk, mint a bűnünket"*) és Hubay Kálmánnéval. Ez utóbbival is meglehetősen rossz viszonyba került, míg másokkal, például Kéthly Annával vagy Keresztes-Fischer Ferencnével egyáltalán nem veszett össze, pedig politikailag mindkettőtől meglehe-

tősen távol állt. A gyűjtőben uralkodtak a leginkább áldatlan állapotok, itt tetvektől és poloskáktól is egyaránt sokat szenvedett. Egyszer verték csak meg: *„Egy ávós kísért, volt nála egy hosszú vonalzó, azzal vert, míg be nem értem a zárkába".* Pitiáner módon arra kényszerítették, hogy leánykori nevét vegye vissza, igazolványaiba is ezt írták bele, holott ő minden bírósági iratot özvegy Szálasi Ferencné néven írt alá.

Ítéletlenül

A magyar dokumentumfilm-gyártás megkerülhetetlen alkotása Almási Tamás *Ítéletlenül* című, 1991-ben készült, 77 perces dokumentumfilmje a kistarcsai női internálótáborról. A film egyik csúcspontja az a jelenet, amikor a rendező az eredeti helyszínen összegyűjti egy „prominens" cella volt foglyait (Esterházynét, Pálffynét, Szálasinét és másokat), majd egykori őrük, Piroska egyszer csak rájuk nyitja az ajtót. Belépése mindenkit megrémít, megdöbbent, ám az egykori őr nem érti rabjait, és úgy kezeli a helyzetet, mintha csak egy osztálytalálkozóra jött volna el. Szálasiné interjújában a következőképpen emlékezett vissza Piroskára: *„Volt az internálótáborban Piroska, az egy olyan sötét dög volt. Ávósnő volt, zsidónő, vörös hajjal, annyi szeplővel az arcán, karján. Még a táborparancsnokot is feljelentette."*

Kistarcsán rongybabákat készítettek a cellában. Dolgozni nem engedték, ezért is irigyelte a mellette fogva tartott Rajknét, aki legalább varrhatott. Fogai a skorbuttól mind kihullottak. Cellatársait nem zavarta, csupán egyszer vitatkozott össze Pálffynéval, mivel ez utóbbi a saját (koncepciós perben kivégzett) férjét nevezte a legfessebb katonatisztnek, ő viszont ragaszkodott hozzá, hogy a legszebb férfi Szálasi volt. A börtönben amúgy férfiak is próbáltak kapcsolatot tartani vele: egy volt csendőrtiszt például rendszeresen küldött neki ajándékokat, és házassági ajánlatokkal ostromolta, szabadulása után pedig a családját támogatta.

Az internálótáborban készült jellemzése úgy írta le, mint aki *„nem folytat ellenséges propagandát, csendes, tartózkodó magatartást tanúsít. Azok körében tartózkodik, akik őt mártírként tisztelik. A felülvizsgálat során tagadta, hogy férjével politikai kérdésekben beszélt volna, vagy férje bármilyen tevékenységéről tudott volna* [...] *Javasoljuk Szálasi Ferencné további internálását."*

Hasonló sors ért más prominens feleségeket is: Hain Péterné és Hubay Kálmánné egyaránt 10-10 évet töltött el különböző internálótáborokban és börtönökben – a semmiért. Szálasiné esetében azonban anyja és nővére sem kerülhette el az internálást, ami esetükben fél évet tartott. A vád az volt ellenük, hogy ablakukra nyilaskereszteket rajzoltak, ami egyébként Gizella szerint nem volt igaz. Gizella nővérének, Katinak Mester utca 1. szám alatti lakását elvették ugyan, de a II. emeleten egy iparművésznő mindkettejüket befogadta. Később pedig eltartási szerződést kötöttek a házban egy idősebb nővel, és cserébe kaptak nála egy személyzeti szobát (III. emelet 21.)

Mivel az „enyhülés" miatt Szálasiné internálását utólagosan jogszerűsíteni kellett, Lucz Gizellát Jónás Béla tanácsa 1953. december 3-án 12 év börtönre ítélte. Tanúk nem voltak. Az indoklás nem tett ki többet néhány mondatnál: *„A vádlott teadélutánokat rendezett. Részt vett Szálasi politikai megbeszélésein, azokkal egyetértett, így fokozta Szálasi hitét abban, hogy a hatalmat meg tudja tartani."* Hozzá kell tennünk: az egészből – a teadélutánokat leszámítva – semmi sem volt igaz, Gizellát semmiféle politikai megbeszélésbe nem vonták be. 1956. október végén, a forradalmároknak köszönhetően szabadult ki a kalocsai női börtönből. Bár a család minden vagyonát elvesztette, az özvegy nem disszidált. 1957. február 28-án papírt kapott arról, hogy feltételesen szabadult, miután „büntetéséből 11 évet, 2 hónapot és 27 napot kitöltött". Első látogatója bérmaanyja, Megyeri Andorné, Ili néni volt, egy ezredes özvegye, 1945 előtt egy ezüstárugyár tulajdonosa: feltehetően neki köszönhető a viszonylag jelentős mennyiségű ezüsttárgy, ami Szálasiné 1956 utáni háztartásában is megjelent. Az első években azonban folyamatos rendőri felügyelet alatt állt.

Sajnálatos módon megfigyelésének közvetlen dokumentumai nem maradtak meg. Csak véletlenül, más dossziék elejtett megjegyzéseiből tudható, hogy a BM folyamatosan igyekezett ügynökökkel ellenőrizni őt. „Kecskeméti", azaz Harangi Zoltán 1961 nyarán találkozott vele a Mester utca 1. számú házban, ahol Szálasiné a lakására is meghívta. „Kecskeméti" jelentéséből az is kiderült, hogy ismeretségük a börtönévekhez kötődik. Tartótisztje azt az utasítást adta neki, hogy *„vegyen egy bort, menjen fel Szálasinéhoz, köszöntse őt karácsony alkalmából!"* Ehhez a megjegyzésrovatban még azt fűzte hozzá, hogy *„a látogatás célja kizárólag a bizalom mélyítése."*[6] Ez feltehetően nem járt sikerrel, mivel Harangi rendkívül terjedelmes anyagában nincs több utalás Szálasinéra. Ez persze azzal is összefügghet, hogy a jelentős konkurencia ellenére Harangi az állambiztonság talán legamorálisabb besúgói közé tartozott, olyannyira, hogy – mint arra más dossziék is utalnak – sokan gyanakodtak rá, illetve erkölcstelensége miatt megvetették.[7]

Szálasiné mintegy tíz éven keresztül éjjelente és kora reggelenként Közért-boltok takarításával kereste kenyerét, takarítónői állásából is ment nyugdíjba. Emellett eleinte pulóvereket kötött, amihez a kötőgépet a nyilaspárt egyik volt aktivistája szerezte neki. A reggeli takarítást is azért írták elő neki, hogy minél kevesebb emberrel találkozzon. Az USA-ban élő bátyja anyagilag támogatta, de segítettek neki a München mellett élő Szálasi testvérek, Károly és Vilma is (előbbi havi 200 márkát küldött neki). Jellemző adalék, hogy felidézve az 1938–1940 közötti időszakot, amikor Szálasi Ferenc másokkal virágküldést szervezett neki a börtönből, minden születésnapjára éveivel megegyező számú piros rózsát kapott a Szálasi család németországi tagjaitól. Egyedüli kivétel a Bajorországban játékgyár-tulajdonos harmadik Szálasi testvér, Rudolf (Rezső) volt (aki tüzér szertári tisztből képezte át magát és csak a rendszerváltás után halt meg), aki elzárkózott a kapcsolatfelvételtől. Szálasiné emellett érintkezésben maradt volt barátnőivel is, például a háborús bűnösként kivégzett Serényi Miklós gróf özvegyével és az USA-ban élő báró Jósika Emmával is. Új emberekkel azonban már nem ismerkedett. 1975. október 13-án a Fővárosi Bíróság mentesítette

a büntetett előélet miatti hátrányok alól. Nyugatra soha nem utazott, azt hitte, nem fogják kiengedni, holott az 1980-as években már bárhová utazhatott volna. Még az 1980-as években is azt feltételezte, hogy esetleges külföldi útján Szálasi Ferencet lelkesen ünneplő tömeg fogadná őt, és ezt a magyar hatóságok nem engednék. Néhány barátnőjével rendszeresen összejárt bridzselni, de élete végéig kerülte a nyilvánosságot. Kevés politikailag értékelhető megjegyzése férjéhez hasonló, rendkívül beszűkült érdeklődésű és rögeszméktől nem mentes személyiségre utal. 1992-ben hunyt el, nyughelye a Farkasréti temető 16. parcella 5. sor 76. sírhelyén található.

Jegyzetek

1 Gosztonyi Péter: *Politikusok, katonák, események. Adalékok Magyarország és a kelet-európai népek legújabb történelméhez.* Herp Verlag, München, 45-46. o.
2 BFL XXVI-a- 1946-11, 11. o.
3 Thoma Józsefné: *A hungarista nő hármas feladatköre.* Kézirat. Politikatörténeti Intézet Levéltára, 685.f., 1/4., 12. o. Köszönöm Pető Andreának hogy erre az idézetre felhívta a figyelmem. A hungarista nőpolitikára lásd Pető Andrea „Láthatatlan elkövetők" című akadémiai doktori disszertációját, amely várhatóan 2014 végén jelenik meg.
4 Csiffáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940.* Budapest Főváros Levéltára–Filum, Budapest, 1997, 84. o. 121. o. A kötet ezt a néhány idézetet is hiányosan tartalmazza, a kiegészítésért Karsai Lászlónak mondok köszönetet.
5 Gosztonyi: *Politikusok*, 48. o.
6 ÁBTL M-30518/1, 602. o.
7 Harangi tíz kötetnyi munkadossziéja majdnem ötezer oldalt tesz ki, de ez is csak egy része a teljes besúgói életműnek. Nem csak nyilasokra állították rá, 1956 után több forradalmárt is akasztófára juttatott. Személyére még lásd Eörsi László: „Az örök vamzer". In: *Beszélő*, 2012/1 szám, http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-%E2%80%9Eorok-vamzer%E2%80%9D

Az antiszemitától a rabbifestőig: Szennik György

Szennik György 1923-ban született, szerény anyagi körülmények között élő családban. Tizenegy éves volt, amikor vasesztergályos apja egy üzemi balesetben életét vesztette. Szennik tizenhat évesen kezdett festeni Aba-Novák Vilmos műtermében, majd elvégezte az Iparművészeti Főiskolát. Művészeti életrajzírói meglehetősen elnagyolt megállapításai szerint a negyvenes években „háborúellenes" plakátokat készített, 1957–1958-ban pedig Bécsben volt „Ford-ösztöndíjas"[1] Alábbi írásunkban arra teszünk kísérletet, hogy Szennik életének homályba vesző részleteit bemutassuk. A festőművész története különösen érdekes, hiszen személyében a szélsőjobboldal igen tehetséges és prominens képviselőjével van dolgunk, akinek karrierje a Horthy-korszaktól egészen a XXI. századig húzódott.

A festő az 1940-es évek elején ismerkedett meg Rátz Erzsébettel, Rátz Jenő volt honvédelmi miniszter lányával. Rátz Erzsébet jobboldali újságíró volt, és ennek köszönhetően Szennik nemcsak arcképfestési megbízásokat, hanem politikai jellegű felkéréseket is kapott. 1941-től Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártjának is dolgozott, ő tervezte például a nagygyűlések díszleteit és koreográfiáját, valamint a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség (KABSZ) egyenruháit, illetve az Antibolsevista Ifjúsági Tábor (ABIT) propagandaanyagait. Utóbbi szervezetben Szennik propagandavezetői tisztséget is vállalt.

Első ismertebb társadalmi összetűzése is ehhez kapcsolódik. Parragi György újságíró ugyanis gúnyos hangú cikket írt a *Magyar Nemzet*ben

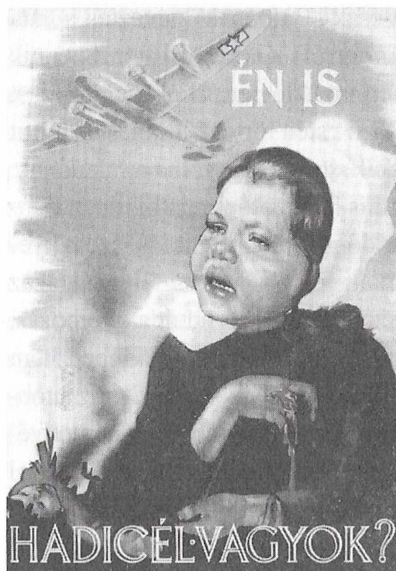
a KABSZ nagygyűléséről, kritizálva annak díszleteit is. Szennik erre felkereste a szerkesztőséget, és felpofozta Parragit. Politikai kapcsolatai rendkívül jók voltak, amit az is jelez, hogy többször hívták meg Jaross Andorhoz vagy Rátz Jenőhöz ebédelni. Antal István, a Kállay-kormány propagandaminisztere első plakátjáért 700 pengőt fizetett neki. (Csak összehasonlításul: Imrédy Béla miniszterelnöki nyugdíja havi ezer pengő volt!) 1943-ban Horthy Miklós-ösztöndíjat kapott, aminek köszönhetően egy évet Rómában tölthetett. 1944 márciusa után hazajött, és folytatta a háborús (tehát nem háborúellenes!) plakátok és propagandaanyagok készítését. Műtermet a cionista egyesület lefoglalt épületében, a Vörösmarty utca 35. számú ház emeletén, a KABSZ helyiségei felett kapott. Nevéhez fűződik a „Munkád megrövidíti a háborút", a „Bajtárs, hívunk itthoni őrhelyedre", „A szovjet pók arca" és még sok egyéb alkotás. Legismertebb, 1944 nyarán készült munkáját Páger Antal kislánya ihlette meg: róla mintázta az „Én is hadicél vagyok?" című plakátot, amelyen egy amerikai bombázógép, egy robbanástól csonkolt kezű kislány és egy felrobbant baba látható. A plakát azt a rémhírt kívánta megerősíteni, hogy a szövetségesek szándékosan robbanó játékokat szórnak le a nagyvárosok felett. Nem meglepő, hogy ezekből a megbízásokból dőlt a pénz: 1944 nyarán havi háromezer pengőt keresett, és emellett még külön megbízásokat is kapott. Szennik még ugyanezen a nyáron – mindössze 21 évesen! – 32 ezer pengőért vásárolt személygépkocsit.

A meglehetősen bőbeszédű, kamaszkora óta körszakállt növesztő (és azt haláláig viselő), jó vágású Szennik feltűnő jelenség volt. 1944 őszén saját maga alkotta egyenruhában járt: a ruha vállpántján Árpád-vágásos címer díszelgett, és emellett derékszíjat és pisztolytáskát is viselt. Ebben a szerelékben kereste fel 1944. szeptember végén a Forma és Ruházati Részvénytársaság üzlethelyiségét, ahol ötezer pengőért (!) finom, repülőtiszti szabású egyenruhát rendelt magának. Nyilvánvalóan Szennik társadalmi kapcsolatai magyarázzák, hogy megengedhette magának ezeket az extravaganciákat, hiszen a Horthy-rendszerben az egyenruha- és fegyverviselés pontosan szabályozva volt, és már a legcsekélyebb szabálytalanság is gyors megtorlást vont maga után. Szennik többször is visszatért a ruha-

próbák végett, a boltosok szakálla miatt csak „Balbónak" nevezték a háta mögött (Italo Balbo olasz légügyi miniszterről). Október 10-én Szennik már Waffen-SS egyenruhában jelent meg az üzletben, ahol megjegyzést tett Bakay Szilárd[2] hadtestparancsnok előző estén történt elrablására, amit a boltosok úgy értelmeztek, mintha Szennik is része lett volna az akciónak. Utólag már nem tudjuk megállapítani, mi is hangzott el pontosan, az mindenesetre tény, hogy az információ a tulajdonos Makay Miklós[3] személyéhez is eljutott, aki bejelentést tett a vezérkari főnökség 2. osztályánál, azaz a katonai titkosszolgálatnál az ügyről. Azonnal meg is indult a nyomozás, Szenniket azonban nem tudták letartóztatni, mert ebben az időben nem a lakásán, hanem a Pasaréti út 8. vagy 10. számú házban aludt. Az utóbbiban ebben az időben számos más prominens nyilas is bujkált német védőőrizet alatt. Szennik már az SS-tiszti ruhát is azért kapta néhány nappal korábban Ney Károlytól, a KABSZ vezetőjétől, hogy ezzel is védjék egy esetleges letartóztatással szemben.

A nyilas hatalomátvétel idején Szennik is aktivizálódott, de ennek csak bizonyos részletei ismertek. Tény, hogy október 15-én délután, SS-századosi ruhában ott volt a Népszínház utca 47. számú „csillagos háznál" (ezekben az épületekben többségében zsidók laktak), ahonnan állítólag lövéseket adtak le pártszolgálatosokra. Utóbbiak Szennik vezetésével megrohanták a házat, mindenkit lehajtották az udvarra, majd az összeterelt embereket a Tattersallba (Nemzeti Lovarda) hurcolták. Szennik az elhurcolásban és az ezzel kapcsolatos bántalmazásokban nem vett részt, de az udvar közepén a levegőbe lövöldözött. A lakókat két nappal később szabadon engedték.

Ezt követően politikai tevékenységéről csak annyit tudni, hogy ebben az időszakban tervezte meg a második világháború talán legocsmányabb propagandaplakátjait. Az egyik a „Zsidóság és Szovjet = Magyarország halála" címet viselte, és a rajta nem véletlenül látható tenyérnyom – aminek művészi szerepe nem tisztázott – Szennik saját kezéről származott. 2007-ben készült interjújában a plakát keletkezését tévesen korábbra datálta: *„Felhívott az Antal István, csináljunk egy olyan plakátot, mert be fogják vezetni a sárga csillagot, ha bejönnek a németek. Egy nagy sárga folt le-*

Az „Én is hadicél vagyok?" című plakát és modellje

gyen, és legyen rajta feketével sarló kalapács egyenlő Mogen Dovid."[4] Ez az állítás biztosan téves, egyrészt ugyanis valószínűtlen, hogy Antal István a német megszállás előtt ilyesmire utasítást adott volna (Antal népbírósági vádiratában sem szerepelt ilyen), másrészt pedig a plakátot a szakértők egyértelműen a nyilas hatalomátvétel utánra datálják.

A másik Szennik-mű „Az óráimat akarták" címmel lett közismert, és két verzióban készült el. Az egyik csak grafikán mutatott egy lenyúzott kezet, a másikon három, meggyalázott hullát ábrázoló fénykép is látható volt. Az utóbbin egy didaktikus magyarázat is olvasható volt az első verzióra. *„Pestszentimrén a bolsevista hordák a város órásmesterétől órákat követeltek. Kis üzletében csak három óra volt raktáron, azokat mind odaadta. A bolsevistáknak még több kellett. Pőrére vetkőztették, mindkét kezét és lábát, mellét leforrázták, majd forró vízbe ültették. Hogy vallomásra kényszerítsék, jobb kezéről, bal lábáról és bal melléről lenyúzták a bőrt. A szerencsétlennek nem volt mit bevallania. Erre közvetlen közelről*

főbe lőtték, úgy hogy a feje teljesen szétroncsolódott. A hullát ott hagyták a ház udvarán. Ezek a képek, amelyeket Róka Ferenc fényképész készített, hitelesen bizonyítják a bolsevisták állati kegyetlenségét. Csak a végsőkig elszánt harc menthet meg bennünket és gyermekeinket ugyanettől a sorstól!" Mindez akár igaz is lehetne, tekintettel arra, hogy 1944. november 3-án Pestszentimrét rövid időre valóban elfoglalta a szovjet hadsereg. Más források szerint azonban a plakáton szereplő fotók valójában egy nyilasok által meggyilkolt személyről készültek.

Szennik feltehetően épp ezen a munkán dolgozott, amikor 1944. november 15-én megnősült. Még arra is volt gondja, hogy októberi feljelentőjén bosszút álljon: nyomozni kezdett Makay után, akit egy szállodában meg is talált, és ott helyben le is tartóztatta. Mellette szól viszont, hogy semmilyen fizikai atrocitást nem követett el, megelégedett azzal, hogy Makayt egy motorkerékpárral személyesen vitte be az Andrássy út 60.-ba, ahonnan a férfit szokatlan módon néhány nap múlva váratlanul elengedték. 1945. január 5-én éppen hazafelé igyekezett, amikor egy alacsonytámadó szovjet csatarepülő géppuskasorozata eltalálta. Szennik súlyos sérüléseket szenvedett, egyik szemét is elvesztette. Az RTL Klubnak adott 2007-es interjújában erről egy jóval romantikusabb történetben számolt be: sebesülését 1945. január 3-ára datálta, és azt állította, hogy egy repülőgépről – amelyet ő maga vezetett – nyilas röpcédulákat szórt. Ez a történet enyhén szólva valószínűtlennek tűnik: nem csupán azért, mert elmebetegnek kellett lennie annak, aki a teljes szovjet légi fölény időszakában ilyen röpködésekre vállalkozott, hanem azért is, mert ekkoriban épeszű ember már nem is ment ki az utcára az állandó légitámadások miatt.

Sorsa viszonylag hamar érdekelni kezdte az új politikai rendőrséget. Későbbi vallomása szerint először a „GPU"[5] munkatársai hallgatták ki, még a Bakay-klinikán, ahol ápolták. Az Andrássy út 60. egykori nyilas központjában berendezkedő Politikai Rendészeti Osztály március 9-én jegyezte fel róla, hogy az őt meglátogató nyomozóknak Szennik kifejtette: *„Tudását és művészetét a demokrata Magyarországnak gratis rendelkezésre bocsájtja. Állítása szerint egy Balogh Mátyás nevű egyén felkereste a szemklinikán a Kommunista Párt megbízásából, és kérte, hogy a Párt*

részére skicceket csináljon. Vázlatfüzete a klinikán maradt, a munkát ebben a szellemben már meg is kezdte [...], csinált 10 db skiccet. Megbízást kapott arra, hogy próbálja eszmetársi sorrendbe felsorakoztatni az új nemzeti hadsereg és a szovjet vállvetett harcát a fasizmus ellen."[6]

Nem tudjuk, hogy mindezt Szennik vajon csak kitalálta a helyzete mentésére, vagy valóban történt ilyen kapcsolatfelvétel, az azonban biztos, hogy gesztusa nem volt őszinte. Olyannyira nem, hogy folyamatosan destruáló megjegyzései hamar feltűnést keltettek az Andrássy 60. rabjai között. Néhány fecsegőbb kedvű fogolytárs arról számolt be a kihallgatótiszteknek, hogy Szennik azzal fenyegetőzött: ha bántódása lesz, a németek bosszút állnak majd érte. Saját magát és sorstársait „fiatal tigriseknek" nevezte, akiket a fogság csak megacéloz a jövendő harcokra. Feltehetőn hazugság volt az az állítása is, amely szerint megpróbált volna zsidó orvosokat menteni, de a nyilasok a lábába lőttek: mentőtanút mindenesetre egyet sem tudott megnevezni. Szerencséjére Bakay Szilárd segédtisztje, Versényi Tibor[7] százados – akit parancsnokával együtt raboltak el október 8-án – a szembesítés során nem ismerte fel a támadói között, így ettől a vádponttól szabadulni tudott. Körszakálla miatt azonban vélhetően azonosították volna, ha valóban részt vett az akcióban.

Szenniket a Budapesti Népbíróság 1945-ben 15 évre ítélte, majd a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) az ítéletet 7 évre csökkentette, elsősorban azért, mert csak ekkor ejtették a Bakay elrablásával kapcsolatos vádat. A hét évet teljes egészében kitöltették vele, és a börtönben zárkaügynöknek is beszervezték. A már említett, 2007-es interjújában azt állította, hogy egy idő után Sztálin-képek festésével bízták meg, amit nagy sikerrel teljesített, és egy ideig úgy volt, hogy ő festi majd a Belügyminisztérium összes Sztálin-olajfestményét is. Ezért különféle kedvezményeket is kapott. Besúgói tevékenységét „Szeles" fedőnéven a szabadulása után is folytatta.

Szennik vélhetően a börtönben sem veszített sármjából, mert szabadulása után egy évvel már újra nős volt. Vérmes természete sem változhatott sokat, amit egy 1954-es ügy is jól bizonyít. Ekkoriban a III. kerület Mátyáshegyi út 15/A alatt egy egyszobás lakásban lakott, és a bírósági iratok szerint havi 950 forint keresete volt, ami minimálisnak mondható. Mivel

a főzést a lakók a mosókonyhában intézték, egy alkalommal Tóth Jánosné házfelügyelő egy ezzel kapcsolatos megjegyzést tett Csena Rózának, azaz Szennik nejének, aki erre veszekedni kezdett, és a szóváltásba a hamarosan megérkező férje is bekapcsolódott. Tóthné azon megjegyzésére, hogy *„nem kapcarongya senkinek, és Szennik csak a háztartásbelijével beszéljen így"*, elkezdődött a tettlegesség. Szennik akkora pofont adott Tóthnénak, hogy az legurult a lépcsőn, és az orra is eltört. Ezt követően a szintén hazaérkező Tóth János seprűnyéllel ütlegelni kezdte Szenniket, aki azonban kicsavarta a seprűnyelet kezéből, és felpofozta a férfit. Figyelemre méltó, hogy a művész súlyos háborús sérülése és hét év börtön után is kiváló fizikai állapotnak örvendett – testi erejére még az ítélet is utalt. Az ügyben első fokon mindkét felet 500-500 forint pénzbüntetésre ítélték, másodfokon Tóthékat felmentették és csak Szenniknek kellett fizetnie.

1957. április 17-én '56-os menekült legendájával a hírszerzés Ausztriába telepítette, ahonnan Angliába kellett volna továbbvándorolnia. Abban reménykedtek, hogy az MSZMP-be már 1956 novemberében belépő, közismert grafikust valamilyen ösztöndíjjal Angliába juttathatják. „Szeles" komoly pénzért vállalkozott a feladatra: havi 2500 schillinget kapott, míg anyja 500, felesége pedig 1800 forintos apanázsban részesült. Bécsbe érkezve beiratkozott az egyetemre, munkákat is vállalt, és levelezni kezdett Cs. Szabó Lászlóval[8]. Ekkori értékelése szerint Szenniknek *„igen jó adottságai vannak, de fegyelmezetlen, követelődző"*.[9] Ezzel együtt érthetetlen, miért éppen őt választották ki a feladatra, hiszen angolul gyakorlatilag nem tudott, és angliai ismerősei sem voltak. Münchenbe kerülve érintkezésbe lépett Ney Károllyal is, aki antibolsevista plakátok tervezésével akarta megbízni. Szennik ezt szóban el is vállalta, de a kivitelezéshez a hírszerzés engedélye nélkül nem akart hozzákezdeni. Megbízói azonban elpuskázták a lehetőséget: Szenniknek heteken át nem válaszoltak, hogy elvállalhatja-e a feladatot, aminek következtében Ney és társai szélhámosnak könyvelték el – egyébként nem alaptalanul.

Szennik 1958-as reklamálása szerint megígérték neki, hogy későbbi döntése alapján barátnőjét – aki egyben tanítványa is volt – vagy feleségét (!) kijuttatják hozzá. Érdekes, hogy a Belügyminisztérium ennyire

rugalmasan kezelte ezt az extravagáns kérést – az ugyanis valószínűtlen, hogy a tartótisztjének erről hazudott volna.

Bécsben elég jól élt, havi 1000 schillingért bérelt lakást. Anyagiassága azonban itthon egyre inkább zavaró momentumként jelentkezett. Jellemző rá munkadossziéjának 1958. március 9-ei jelentése. Tartótisztje szerint *„láthatóan meglepte az a közlésem, hogy nem hoztam számára pénzt, és mintegy 10 percen keresztül valósággal könyörgött, hogy legalább annyi pénzt adjak neki, ami a villamos költségére elég, hogy valakitől kölcsönt szerezzen. Ezt a kérését nem teljesítettem."*[10] Tartójának 1958. március 17-ei jelentése szerint utolsó találkozójukon már *„minősíthetetlen jelzőket és kifejezéseket alkalmazva szidta a Központot, mert őt akarata ellenére külföldi munkára küldte ki, mert felborult családi élete, és a kilátásba helyezett támogatást és más ígéreteinket sem tartottuk be.* [...] *Követelte, hogy a Központ őt azonnal szállítsa haza, és állítsák őt vissza azokba a körülményekbe, amelyek a kijövetele előtti időkben fennállottak, ő nem hajlandó tovább ezt a munkát végezni az ilyen elbánás mellett, és többször említette azt a példát, hogy ő nem iskolás gyermek, akinek azt lehet mondani, »nem kapsz ebédet, mert rosszul viselkedtél.«* [...] *Több alkalommal annyira felhevült saját álláspontjának védelmezésében és a Központ becsmérlésében, hogy félő volt, hogy a nyílt utcán nekem támad és botrányt idéz elő."*[11]

Kezelhetetlensége miatt hozzájárultak hazajöveteléhez (más választásuk egyébként sem volt), bár azzal még megpróbálkoztak, hogy esetleges 1956-os tevékenységéért felelősségre vonják – ez utóbbi azonban adatok hiányában elmaradt. Nem tudjuk, meddig maradt a hálózat tagja, mindenesetre 1964-ben már kiállíthatott. 1961-ben azonban még 2000 forint büntetéssel sújtották „képzőművészeti alkotás üzletszerű forgalomba hozatalával elkövetett bűntett" miatt – nyilván azért, mert el merte adni saját munkáit. 1963-ban a hatóságokhoz fordult azzal a kéréssel, hogy *„rehabilitáljanak a szocialista társadalomban, amely – remélem – megnyitja előttem az utat művészi érvényesülésemhez."* Panasza szerint *„szabadulásom óta mint grafikus-festőművész nem juthatok szóhoz, hivatalosan és gyakorlatilag már 10 éve munka nélkül vagyok, mert ahány állást, megbízást csak elvállaltam, rövid időn belül elbocsátottak, vagy visszavontak*

múltam miatt. Ez a megkülönböztetés nem csak rám, hanem feleségemre is kiterjed, akit csak 1953-ban ismertem meg – és miután hozzám jött feleségül, állásából elbocsátották, pedig ennek előtte munkahelye legjobb dolgozójaként értékelték munkája révén. [...] *Itt jegyzem meg, hogy ha édesapám – aki vasesztergályos-segéd volt, nem hal meg üzemi baleset következtében 11 éves koromban, akkor nem jutok árvaházba – és nem juttat determinált helyzetem olyan munkahelyre, ahonnan a börtönbe jutottam: mert az ő proletáröntudata és az ipari munkásság tisztánlátása érvényesült volna már első munkahelyem megválasztásában és további művészi fejlődésemben.* [...] *Az ellenforradalmi szervek felszólítottak politikai plakátok tervezésére, amit határozottan elutasítottam."*[12]

Szemmel láthatóan Szennik kiválóan tudta előadni a kommunista propaganda szólamait. Sejthette, hogy kérelmének bizonyos adatait nem fogják tudni ellenőrizni, így helyenként megengedett kisebb csúsztatásokat. A személyét vizsgáló környezettanulmány teljesen semmitmondó eredménnyel zárult: egyetlen érdemi információja az volt, hogy Szennik a Rézkarcolók Közössége Munkácsi Mihály utca 21. szám alatti munkahelyre van bejelentve. Kérelmét elutasították, de egy újabb, 1972-es kérelmének már helyt adtak. Ettől kezdve büntetlen előéletűnek számított.

A rendszerváltás politikailag már nem érintette meg. Azt azért még elintézte, hogy a népbírósági ítéletét semmisnek tekintsék, és rehabilitálják. A már többször idézett interjúban, amely nem sokkal halála előtt készült, meglehetősen cinikusan nyilatkozott, amikor politikai kérdésekre került sor. Állításával, amely szerint Magyarországon a „kapcsolatok szövevénye dönt az ember karrierjéről", akár még egyet is lehet érteni. Saját szerepét azonban így mentegette: *„Vakon bíztam vezetőimben. Huszonegy éves voltam. Hülye voltam".* Amikor ideológiai elkötelezettségéről kérdezték, indulatba jött: *„Milyen ideológia van? Mind a két ideológia hazugság volt! Még a magamfajta hülye is látta, hogy ez blabla. A politikusok előhúznak valami ideológiát, aminek semmi köze az igazsághoz. Zászló, szentség, haza meg minden, amit akartok. Ebből áll az ideológia. Most meg Európa!"* – tette hozzá megvetően. Sajnos az interjúkészítők más kínos kérdésekkel, így például ügynökmúltjával, nem szembesítették, ezért nem

tudjuk, Szennik hogyan dolgozta fel „Szeles" történetét. 2008-ban bekövetkezett halála előtt zsidó rabbik portréképeinek készítéséből élt. *„Évek óta csinálom a rabbiképeket, és kitűnően megfizetik. Nem vagyok zsidó, de kinn Izraelben jiddis festőnek tartanak. Hát miért ne használjam ki?"*[13]

Szennik politikai beállítottsága az élete során megváltozott. Az erő kultuszáért rajongó, meglehetősen gátlástalan, idealista fiatalemberből legkésőbb a börtönbüntetés letöltése során cinikus és számító férfi vált. Bár az is meglehet, hogy az interjújában tanúsított cinizmus igazából ugyanabból a meggyőződésből, az erő tiszteletéből fakadt, ami őt korábban az egyenruhák és a szép, erős arcú plakátfigurák világába vonzotta.

Szennik György egyik rabbiportréja

Jegyzetek

1 http://www.artportal.hu/lexikon/muveszek/szennik-gyorgy-6431, http://protokoll-galeria.hu/muvesz.php?mid= 10, http://www.kieselbach.hu/muvesz/szennik-gyorgy_6285.
2 Bakay Szilárd (1892–1947) altábornagy, 1944-ben a budapesti I. hadtest parancsnoka. 1947-ben koncepciós perben a szovjet hatóságok halálra ítélték, és kivégezték. 1992-ben rehabilitálták.
3 Nem azonos az antifasiszta ellenálló Makay Miklós mérnökkel.
4 Kotroczó Róbert Szennik-interjúja az RTL Klub *XXI. század* című műsorában. Megtekinthető: https://www.youtube.com/watch?v=xs2vldsSq5s. Kotroczó sajnos Szennik állambiztonsági érintettségét nem ismerte, így erre nem is tudott rákérdezni.
5 GPU (Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyije, Állami Politikai Igazgatóság) a szovjet állambiztonsági szerv elnevezése 1922 és 1934 között. 1934 és 1946 között Belügyi Népbiztosság (NKVD, Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel) néven működött. A náci-nyilas propaganda és nyomában Szennik is sokszor még ezt a régi elnevezést használta.
6 BFL XXV.4.a. 2625/1963, rehabilitációs kérelem (csatolva az eredeti periratok), 68. o.
7 Versényi Tibor (1910–1956) hivatásos huszártiszt, 1942–1943 között a 7. önálló huszárszázad parancsnoka, 1944 októberében az I. hadtest parancsnokának, Bakay Szilárdnak a segédtisztje. 1945. május 5-én szabadult a mauthauseni koncentrációs táborból. 1956. október 25-én ártatlan járókelőként egy géppisztolysorozattól halálosan megsebesült.
8 Cs. Szabó László (1905–1984) író, 1948-ban emigrált, 1951-től Nagy-Britanniában élt, és az emigráció egyik meghatározó személyiségévé vált.
9 ÁBTL O-8-003/I, 308.o.
10 ÁBTL Mt-493, 53.o.
11 ÁBTL Mt-493, 59–60. o.
12 BFL XXV.4.a, 2625/1963, 4-7. o.
13 Lásd az RTL Klub által készített dokumentumfilmet Szennik Györgyről.

Az MHBK szürke eminenciása: Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások

1945 után a kommunista propaganda számára a „horthysta-fasiszta reakció” volt a gonosz igazi megtestesülése. Minden politikai ellenfél végső soron ennek a feltételezett, nagytőke által finanszírozott, fasiszta politikai érdekcsoportnak dolgozott. Az „érdekcsoport” elsődleges reprezentánsa az 1945 után Nyugatra menekült katonai emigráció volt, de ezen belül is kitüntetett helyet foglalt el a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége (MHBK), valamint annak vezetője, Zákó András vezérőrnagy. A magyar hírszerzés és kémelhárítás számára pedig az MHBK, illetve maga Zákó két évtizeden keresztül a legfőbb ellenségnek számított. Olyannyira, hogy a különféle kommunista brosúrák és lejárató újságcikkek rendszeresen szerepeltették őt mint a nyugati hírszerző központok első számú zsoldosát és a Magyarország elleni titkosszolgálati háború egyik irányítóját. Ezek a körülmények már önmagukban elég érdekesek ahhoz, hogy Zákó életével foglalkozzunk.

Zákó katonai karrierje

Zákó 1898. március 23-án született Brassóban, apja Zakó Jenő városi műszaki hivatalnok volt[1], anyját Strelicz Erzsébetnek hívták. A gimnázium első öt osztályát, valamint a honvéd hadapródiskolát Nagyváradon végezte

el. Német, angol, francia és román nyelven is kitűnően beszélt. 1916. augusztus 18-án avatták zászlóssá Budapesten. Első beosztását a 24. honvéd gyalogezredhez kapta, majd 1917-ben áthelyezték a 38. rohamzászlóaljhoz. Az egység a lövészárok-közelharc elitalakulatának számított. A háború végén Zákót a rendkívül ritkán adományozott Tiszti Ezüst Vitézségi Éremre terjesztették fel (a kitüntetettek száma 1000 fő alatt volt). A felterjesztés szerint 1918. június 15-én a dél-tiroli Asiago térségében *„szakasza* [...] *az erős géppuska- és tüzérségi tűzben csüggedni kezdett, lélekjelenlétét megőrizve személyes bátorságával tűnt ki az által, hogy a szakasz élére állván, szakaszába új erőt öntve sikeresen betört az ellenséges állásokba,* [...] *foglyokat ejtett, és egy géppuskát zsákmányolt."*[2] 1919-ben a Vörös Hadsereg tiszai hadműveleteiben harcolt a román csapatok ellen. 1922. január 31-én Romániába telepítették hírszerzői feladatokkal. Tartózkodásának és rendszeres magyarországi útjainak legendázását azonban nem biztosították, így 1923 elején a román elhárítás látókörébe került. Már komoly hálózatot épített ki, amikor 1924. március 24-én a brassói vasútállomáson letartóztatták. Jelentős mennyiségű szigorúan titkos okmányt, köztük román egységek rejtjelkulcsait foglalták le nála, és 16 személy ellen indítottak további vizsgálatokat. Hat év börtönre ítélték, 1928. szeptember 27-én fogolycserével tudott visszakerülni Magyarországra.[3] Szabadulása után századossá nevezték ki, és gyorsított képzéssel elvégezhette a hadiakadémiát, majd román vonalon a HM VI-2 osztály KOFFA (Központi Offenzív Alosztály, azaz a katonai hírszerzés) beosztottja lett. Közben a 9. gyalogezrednél és a 2. tábori tüzérosztálynál csapatszolgálatot teljesített. Ezt követően 1939. január 15-ig az 1. vegyesdandár hadműveleti osztályvezetője, 1940. október 1-jéig pedig a Legfelső Honvédelmi Tanács vezértitkárságának vezérkari főnöke volt. A Csehszlovákia és a Románia elleni mozgósítás alkalmával azonban ideiglenesen a Fővezérség Különleges Csoportjának (sajtó, hírverés, szabotázs) vezetőjévé nevezték ki. Csak feltételezés, hogy viszonylag komoly beosztásait részben annak köszönhette, hogy kárpótolni akarták a több mint négy év börtönért. Régi nemességét, valamint a „reszneki" előnév és a Zákó családnév használatát 1940. október 11-én igazolták, ettől kezdve nevét hivatalosan is „Zakó"-ról „Zákó"-ra változtatta.

1940. októberétől 1942. május 1-jéig a Hadiakadémián a „hadműveleti vezérkari szolgálat" tanára. 1943. október 1-jéig a debreceni VI. hadtest vezérkari főnöke: itt ismerkedett meg közelebbről Beregfy Károllyal, a Szálasi-kormány későbbi honvédelmi miniszterével és került szorosabb kapcsolatba a nyilas- és németbarát tisztikarral. Arra nincs adat, hogy Szálasi Ferencet személyesen ismerte volna – neve Szálasi naplójában, illetve ennek levéltári verzióiban[4] mindenesetre nem bukkan fel. 1944. október 16-ig a 27. (székely) könnyűhadosztály parancsnoka. 1944 márciusától alakulatával a Kárpátok előterében és a Kárpátokban az 1. hadsereg jobb szárnyán részt vett az 1. hadsereg hadműveleteiben – hadosztálya vezetéséért a Magyar Érdemrend Középkeresztje hadiszalagon kardokkal kitüntetést kapta.

A nyilas hatalomátvétel után Budapestre rendelték, és a vezérkari főnökség (vkf.) 2. osztály (hírszerzés és kémelhárítás) vezetőjévé nevezték ki. November 1-jén történt vezérőrnagyi kinevezéséről még 1944. szeptember 9-én, a Horthy részvételével megtartott katonai koronatanácson született

Zákó András (a kép jobb oldalán) az erdélyi bevonuláskor 1940 szeptemberében

határozat. A nyilas puccs után egészen az összeomlásig a vkf. 2. osztály és az Államvédelmi Központ vezetője volt. A gyakorlati teendőket inkább helyettese, Siegler Endre alezredes vitte, aki azonban nem érezte jól magát ezen a poszton, és 1945 januárjában gondoskodott az áthelyezéséről.[5] Ezt követően viszont Zákónak már csak a hadműveleti helyzet miatt sem kellett túl sok teendővel megbirkóznia. Egyedüli feladata ebben az időszakban Korponay Miklós vezérkari századossal együtt a Kopjás mozgalom szervezése volt. Tervek szerint ez diverzáns akciókat és mélységi felderítést hajtott volna végre, tényleges akcióik azonban nem ismertek.

A kommunista állambiztonság későbbi adatai szerint több mint tízezren kaptak kiképzést a kopjás kiképző táborokban – a valós létszám azonban ennek csak töredéke lehetett. Komolyabb diverzáns akcióról nincs is adat: a háború utáni elhárítás – amely minden ilyen jellegű ügyre rávetette magát – 39, háború alatt történt beszivárgó akciót tulajdonított a kopjásoknak, de feltehetően ez is túlzás. A kopjások háború utáni tevékenysége még ennél is kérdésesebb. Az 1949-ig felderített 558 „kopjás" személyből csak 287-et ítéltek el, és mindössze 34 esetben szólt az ítélet összeesküvésről vagy kémkedésről.[6] Ezek a számok tehát arra utalnak, hogy a kopjásként nyilvántartottak zöme nem csinált az égvilágon semmit sem, és még az elítéltek túlnyomó többségénél sem lehetett őket az 1945-ös tevékenységükért felelősségre vonni. A kopjás kiképzést elsősorban Korponay Miklós százados irányította, Zákó csak áttételesen került ezzel érintkezésbe.

Hadifogság és újrakezdés

Zákó 1945-ben amerikai fogságba esett. Gyomorbántalmaival hadikórházba került, ahol tévedésből őrnagyként tartották nyilván – ami ellen Zákó nem is tiltakozott. Ennek köszönhetően fel sem merült, hogy háborús bűnös lenne, így még az év folyamán elengedték. Csak a hazaszállító vasúti szerelvényen kezdték keresni az amerikai hatóságok, ám

ezt hallván Zákó rosszat sejtett, és megszökött. Alkalmi közlekedési eszközökön, az ellenőrzési pontokat kikerülve, 1945. január végén hazatért Magyarországra, és volt szerelménél, özvegy Vizkelety Ferencné Divald Klára lakásán illegalitásban élt. Bajuszt növesztett, egy protestáns pap nevére igazolványt hamisítva biztosította anonimitását, majd 1947 májusában Mosonmagyaróvár mellett átszökött a határon. Ausztriában ismerte meg második feleségét, gróf Zierotin Lászlóné Pesthy Alice-t, akit alkoholista huszártiszt férjétől elszeretett. Démi-Gerő Sándor szerint ezt követően illegálisan visszatért Magyarországra, annak érdekében, hogy tanulmányozza egy földalatti szervezkedés lehetőségét – erre azonban semmilyen más forrás nem utal.[7]

1945 előtti tekintélyével és a tisztikarral ápolt jó kapcsolataival magyarázható, hogy az emigrációban ő lett az antikommunista honvédtisztek egyik fő szervezője. Az MHBK születése azonban nem csupán az ő érdeme volt. Kisbarnaki Farkas Ferenc vezérezredes már 1948 végén felhívást bocsátott ki a volt katonaviseltek nyilvántartásba vételét kezdeményezve. Farkas irányító szerepét azonban már ekkor többen kétségbe vonták, elsősorban a fiatalabb vezérkari tisztek közül: az általa szervezett altöttingi „országgyűlés" kudarca véget vetett vezetői lehetőségeinek, anélkül azonban, hogy ezt nyíltan kimondták volna.

Zákó 1949. január 1-jén az aznap megalakult Magyar Harcosok Bajtársi Közössége egyik alapítója lett, az 1950. augusztus 14–15. közötti müncheni vezetői konferencián pedig hivatalosan is őt választották vezetőnek. Az MHBK elsődleges célja az volt, hogy az emigráció katonaviselt és katonai szolgálatra alkalmas tagjait összefogja, és egy esetleges harmadik világháború kitörésekor biztosítsa részvételüket Magyarország „felszabadításában." A gyakorlatban azonban egyszerre volt érdekvédelmi szervezet, a „magyar királyi" tisztek gyűjtőhelye, valamint hírszerző és kémelhárító szolgálat.

A hírszerzéssel foglalkozó részlegek felállítása nem jelentett gondot, mivel magánvállalkozásban már 1945 óta számos, nyugati zónába menekült magyar szakosodott kémfeladatokra, és közöttük magasan felülreprezentáltak voltak a katonatisztek, akik addig segélyeken és alkalmi

munkákon tengődtek. Az angol, az amerikai és a francia titkosszolgálatok egyaránt rá voltak utalva a keleti zónából szerezhető hírekre, és ezekért bárkinek hajlandóak voltak fizetni. Ez a privát hírszerzés általában a konspirációs és egyéb szakmai szempontok szinte teljes figyelmen kívül hagyásával zajlott. Híranyagaikat döntően a menekülttáborokba érkező személyektől, a kishatárforgalomban tevékenykedő csempészektől szerezték, és csak ritkán fordult elő, hogy maguk is illegális utazásokat tettek volna hírszerzési céllal a szovjet zónában. Működésük egyáltalán nem volt összehangolva, és gyakori jelenségnek számított, hogy ugyanazt az információt több csatornán keresztül is értékesítették. Zákó nem tett mást, mint egyszerűen integrálta ezeknek a csoportoknak egy részét. Később a magyar állambiztonságnál minden olyan kémtevékenységet, amely 1945 után magyar emigránsokon keresztül indult, az MHBK akciójaként könyveltek el, holott az MHBK csak 1950-től kezdett ilyesmivel foglalkozni.

A hírszerzés és az egyéb funkciók szigorúan elválasztva működtek a szervezeten belül, összehangolásukról maga Zákó gondoskodott. Amíg a szervezeti működés földrajzi alapon szervezett csoportokban zajlott, addig a hírszerző és kémelhárító tevékenység egységekbe szervezve és „támpontokon", azaz kirendeltségeken keresztül folyt.

A Zákó vezette MHBK számos hírszerző szolgálattal és emigrációs szervezettel működött együtt. 1949 és 1952 között a legfontosabb kapcsolata a francia hírszerzéssel (Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage – SDECE) volt. A SDECE hírszerzési információkért cserébe anyagi és logisztikai támogatást biztosított a magyaroknak. A francia hírszerzésnek két fő célja volt az együttműködéssel: egyrészt igyekezett minél nagyobb ismeretanyagra szert tenni, másrészt az MHBK-n keresztül megkísérelt olyan illegális sejteket létrehozni Magyarországon, amelyek háború esetén képesek a frontvonal mögött hírszerző- és szabotázsakciókat végrehajtani. Az MHBK és a SDECE tárgyalásain Zákó és Korponay arra hivatkoztak, hogy a Kopjás mozgalom bázisára alapozva ellenálló sejtekkel is rendelkeznek Magyarországon – ez azonban hazugság volt. Démi-Gerő Sándor[8], az MHBK bécsi hírszerző központjának vezetője – és egyben az ÁVH beépített embere –

szerint *„természetesen a tárgyalásokon tett ígéretek Zákóék részéről nem voltak többek, mint üres szólamok, mert hiszen Kopjás mozgalom nem létezett, és Zákó szervezése sem jelenthetett értéket, mivel az állítólagos magyarországi tagokkal nem tudta a kapcsolatot felvenni."*[9] Az MBHK tevékenységének, illetve az MHBK és a SDECE együttműködésének értékelése még hosszú kutatást igényel. Azt azonban már most ki lehet jelenteni, hogy a SDECE által biztosított támogatás segítségével az MHBK félszáznál is több ügynököt és futárt juttatott be Magyarországra.

A SDECE-vel párhuzamosan az MHBK a Magyarország ellen 1949 augusztusa óta masszív hírszerző háborút folytató jugoszláv állambiztonsággal (Uprava državne bezbednosti – UDB) is kapcsolatba lépett. 1952 májusában Zákó és Kapitánffy Albin[10] volt vezérkari őrnagy már a jugoszláv hírszerzés vezetőivel tárgyalt Belgrádban, ahová Ausztrián keresztül, a bécsi jugoszláv követség vezető diplomatáinak útlevelével jutottak el.[11] A Belgrádban aláírt megállapodás, illetve az annak alapján létrejött együttműködés részleteiről ma még nem rendelkezünk érdemi információkkal. Egy 1953 elején a szovjetekhez Bécsben átállt magas rangú jugoszláv hírszerzőtiszt, Nikola Malogovski visszaemlékezése szerint azonban az együttműködés jugoszláv szempontból rendkívül hasznos volt: az MHBK szolgáltatta a *„legkomolyabb adatokat Magyarországra vonatkozóan a jugoszláv hírszerző szolgálatnak, az öszszes többi hírszerző szolgálatok közül."*[12]

Az MHBK az amerikai hadsereg kémelhárító szolgálatával (Counter Intelligence Corps – CIC), az amerikai Központi Hírszerző Ügynökséggel (Central Intelligence Agency – CIA), valamint a „pártfogásuk" alatt álló Gehlen-szervezettel (Gehlen Organization vagy Gehlen Org), illetve az abból létrehozott német Szövetségi Hírszerző Szolgálattal (Bundesnachrichtendienst – BND) is együttműködött. Egyik szolgálatnak sem volt azonban sem őszinte, sem megbízható partnere: számtalan esetben előfordult, hogy a megrendelőknek szembesülniük kellett az MHBK által szállított hírek valótlanságával. Richard Helms, a CIA egykori igazgatójának visszaemlékezése szerint például a „Cég" 1952-re annyira megelégelte az MHBK-tól kapott hamis információkat, hogy hír-

szerzőinek központi parancsban tiltotta meg a Zákóval való együttműködést.[13] Fentieken túl Zákónak a spanyol kormánnyal volt élő kapcsolata, ő maga is rendszeresen utazott Spanyolországba, a Franco-kormánytól anyagi és kiképzési támogatást is kapott. A spanyol titkosszolgálatot azonban a magyar ügyek egyáltalán nem érdekelték, az együttműködés ezért ezen a vonalon inkább csak szimbolikus volt.

Az MHBK működését rendkívül hátrányosan befolyásolták a vezetésen belüli torzsalkodások. Zákó egyszemélyi vezetési stílusa számos konfliktus forrása volt. Helyettesével, a korábban a Kopjás mozgalmat szervező Korponayval összeveszett. Nyilas múltja miatt rossz viszonyban volt az 1945-ös emigráció több katonai vezetőjével, elsősorban dálnoki Veress Lajossal. Más okból kisbarnaki Farkas Ferenc is riválisának számított, az 1956-os emigránsok zöme pedig kifejezetten ellenségesen viszonyult a „horthysta" MHBK-hoz. Az elhárításnak tehát elvileg bőségesen lett volna alkalma játszmák és bomlasztó akciók szervezésére.

A magyar állambiztonság „Dunai" fedőnevű ügynöke, azaz Démi-Gerő Sándor így jellemezte Zákót: *„A székely szófukarság és ravaszság minden kellékével rendelkezik. Erre vezethető vissza az is, hogy katonai pályafutásának egyes részletei még bizalmas munkatársai előtt is ismeretlenek. Fő jellemvonása, hogy sokat beszéltet, ő maga keveset beszél. Jó emberismerettel nem rendelkezik. Munkatársai kiválasztásánál abból indul ki, hogy jobb egy átlag képességű személy, aki részére feltétlenül megbízható és gondolkodás nélkül kiszolgálja, mint olyan, aki önálló gondolatokkal rendelkezik. Szónoki tehetsége nincs, nyilvánosan igen ritkán szerepel.* [...] *Rendkívül takarékos, és azt tartja megbízható munkatársnak, aki takarékosan bánik a pénzzel."*[14]

A hírszerzés célkeresztjében

A magyar hírszerzés kiemelten foglalkozott Zákó személyével, mivel őt tartották az ellenséges kémhálózatok vezetőjének, annak ellenére, hogy

az MHBK hírszerzési aktivitása csak 1950 és 1954 között volt jelentősnek nevezhető. Nem tudjuk, mikor kezdődött meg állambiztonsági feldolgozása, de feltételezhetően legkésőbb 1948 és 1949 között. A hírszerzés 1949 folyamán „Vezérkariak" címmel csoportdossziét is nyitott az MHBK vezetésének ellenőrzésére. Az MHBK-ba, illetve környezetébe több tucatnyi ügynök is beépült. Ők azonban – a már említett Démi-Gerő Sándor kivételével – nem jutottak el az MHBK illegális vonalaihoz. Démi-Gerő 1950–1953 között a magyar hírszerzés ügynökeként lett az MHBK bécsi vezetője. „Dunai", illetve „Tiszai" fedőnéven beépült Zákó közvetlen környezetébe is. Démi-Gerő 1948-ban disszidált, majd egy számára kellemetlenül végződő kocsmai verekedés után jelentkezett az MHBK elődszervének diverzáns szolgálatánál, mert megígérték, hogy kivonják az ügy kellemetlen következményei alól. Budapesten viszont első útja az Andrássy út 60.-ba vezetett, ahol teljesen önként felfedte magát. Elsősorban neki köszönhető, hogy az MHBK-ügynökök tömegesen buktak le ebben az időszakban (1951 őszéig mintegy 70 fő)[15].

Bizonyos sikereket ugyanakkor Zákó is elért: meg tudta fordítani például a „Lomer" fedőnéven, Nyugaton beszervezett ügynököt, Szilágyi Lajos[16] szakszolgálatos alezredest, az MHBK németországi helyettes vezetőjét. A Szilágyi által a magyar hírszerzésnek adott, dezorientáló anyagokat Radnóczy Antal[17] állította össze.[18]

Az MHBK, illetve Zákó számára különösen nagy csapást jelentett az 1952-es Lovász Olivér[19]–Bánhegyi Sándor[20]-botrány, amely során az említettek – akik az MHBK hírszerzésének tagjai voltak – a konspirációs szabályok durva felrúgása, a szerzett híranyagokkal történő üzletelés, valamint különböző anyagi visszaélések miatt nyílt levelet tettek közzé. Az ügyben az MHBK tábornoki bizottságot hívott össze, amely tisztázta ugyan Zákó szerepét, de az incidens újabb összeveszéshez vezetett Zákó és több tábornok között.

„Dunai" visszavonása után a kémek lebukása, de ezzel együtt az MHBK kémtevékenysége is jelentősen lecsökkent. Míg 1948–1952 között a lebukott MHBK-ügynökök száma meghaladta a hatvanat, addig 1953–1957 között a magyar szervek csak 10 személyt ítéltek el az MHBK-val kap-

csolatban. Utóbbiak közül egy 1953-ban, egy 1954-ben, egy pedig 1956-ban életfogytiglani, egy-egy fő 13, illetve 15 év börtönbüntetést kapott, a maradék öt személy ítélete azonban viszonylag enyhe volt.[21] Ehhez képest 1948 és 1952 között csak a kémkedés miatt végrehajtott halálos ítéletek száma elérte a harmincat.[22] Az ismertté vált ügyekből arra lehet következtetni, hogy 1952 után az MHBK csupán áttételesen, jelentéktelen személyekkel és jelentéktelen ügyekben folytatott aktív felderítést.[23]

A hírszerzés „Lelkes"[24] és „Zsolnai Emil" (Simonffy Ferenc)[25] ügynökein keresztül ebben az időben is érintkezésben maradt Zákóval, 1956. augusztus 20-án például fényképeket is felterjesztettek róla.[26] 1955-ben „Kövi"[27] bevezette Zákóhoz „Komoly Pált"[28], aki abban az időben Budapesten a néphadsereg vezérkara hadműveleti osztályán alezredesként dolgozott felelős beosztásban. Miután a kapcsolatfelvétel megtörtént, az ÁVH teljesen magához vette a fonalat, és a továbbiakban „Komoly Pál" nevében már a hírszerző tisztek leveleztek, úgy, hogy magát az ügynököt a levelek tartalmáról nem is tájékoztatták. „Komoly" felajánlotta, hogy híreket szerez. Zákó a jelek szerint elfogadta a felkínálást, és titkosírással írt beszervező leveleket küldött. Az ügynek azonban az 1956-os forradalom miatt nem lett befejezése. „Komoly Pál" ezt követően a hadseregtől leszerelt, és a Vízügyi Főigazgatóság tudományos csoportjának titkára lett. 1959 áprilisában felmerült újabb foglalkoztatása, de a továbbiakra az iratok már nem adnak támpontot.[29]

1956 – „Munkában a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége"[30]

Bár részvételére sokfelől felmerült az igény, Zákó egyáltalán nem volt felkészülve az 1956-os forradalom eseményeire. 15 fős vezetői törzsével 1956. október végén Bécsbe, a Kaiserhof Hotelbe települt, de az amerikaiak passzivitása miatt önálló akcióra nem vállalkozott. Egyes

források szerint beosztottjai közül a forradalom napjaiban inkognitóban többen átkeltek a határon, de jellemző, hogy a Kádár-kormányzat által összeállított „Fehér Könyv" egyetlen ilyen esetet sem tudott bizonyítani. November 9. után aztán az osztrák BM „kérésére" visszautazott Münchenbe. Valójában ausztriai jelenlétét diplomáciai okokból – tartva a Szovjetunió rosszallásától – nemkívánatosnak minősítették. Ezt követően európai körutat tett, de csak Spanyolországban ígértek neki támogatást egy beavatkozás esetére. Tényleges hírszerzési tevékenysége ebben az időszakban máig nem tisztázott, minden bizonnyal csak elhárítási feladatokkal foglalkozott. Az állambiztonság szerint erre a célra egy „H"-csoportot szervezett, amelynek folyamatos kapcsolata volt a BND-vel is.

A forradalom egy számára nem kellemes mellékhatásaként több volt MHBK-ügynök kiszabadult a börtönből, és Nyugatra távozott. Rábay Ferenc, akit életfogytiglani börtönbüntetéssel sújtottak, szabadulása után Ausztriában maga is kutatni kezdte lebukásának felelőseit, és többek között Zákót is hibáztatta.[31] Az ehhez hasonló ügyek egytől egyig hozzájárultak Zákó elszigetelődéséhez.

1956 után az ellene folytatott munka új lendületet kapott, mivel a BM-nek, és ezen belül is a hírszerzésnek meggyőződése volt, hogy az 1956-os forradalmat elsősorban Zákó és társai, illetve az általuk irányított Kopjás mozgalom szervezte meg. Valójában a Kopjás mozgalom mint olyan nem is létezett, és az eseményekben Zákónak semmiféle szerepe nem volt. Ezt leginkább éppen a hírszerzés róla szóló jelentései bizonyították volna, ha azokat készítőik tudomásul is veszik. Zákó ügye ezért jó példa arra, hogy hova vezet, amikor egy rendszer nem hagyja zavarba ejteni magát a tényektől – a BM ugyanis jobb tudása ellenére rengeteg energiát ölt annak bizonyításába, hogy az 1956-os forradalom „horthysta-fasiszta elemek" műve volt. Hollós Ervin és Kádár János minden bizonnyal nemcsak valóban elhitte ezt a külvilág felé is terjesztett prekoncepciót, de az összes ezzel ellentétes információ dacára ragaszkodott is hozzá. A történettudomány szerencséjére éppen az a személy írta meg a Kádár-rendszerben 1956 kommunista értelmezését, aki korábban

rendőr alezredesként a belső elhárítást vezette. Narratívájának eredetiségéhez ezért kétség sem férhet. Hollós saját szempontjából nem hamisított, mivel *Kik voltak, mit akartak?* című sajátos munkájában nagyjából azt vetette papírra, amit korábban belügyi vezetőként is gondolt, és ami a kádári megtorlás vezérfonala is volt egyben.

Gyakori jelenség, hogy politikai vezetők valóságképe és a tényleges helyzet nem fedi egymást, az viszont már ritkább, ha a valóságkép torzulása és a harmonizálási céllal kitalált kényszerképzetek ennyire aprólékosan vizsgálhatóak, mint Hollós Ervin esetében. Hiszen nem akárki, hanem az a szervezet csapta be önmagát, amelynek elvileg a rendszer „szemének és fülének" kellett volna lennie. Hollós a prekoncepció és a tények közötti ellentmondás áthidalására a következőket találta ki: *„Jellemző a kopjásokra, hogy az 1956-os ellenforradalom napjaiban sem fedték fel magukat, szervezetüket továbbra is mélyen elrejtették, pedig nagyon aktívan részt vettek az ellenforradalmi eseményekben."*[32] Magyarán: a kopjások létezésére az a bizonyíték, hogy nincs bizonyítékunk rájuk. Zákó 1956-os működésére Hollós egyébként az 1956 előtti ügyekben látta a perdöntő bizonyítékot, amikor is szerinte az MHBK beszervezte a pénzügyminisztérium egyik osztályvezetőjét, a Ganzgyár egyik igazgatóját, valamint a MÁV egyik jogtanácsosát. Sajnos ennek részleteit ő sem adta meg, így könnyen lehet, hogy tényleges beszervezésről szó sem volt.

A magyar hírszerzés még újjá sem alakult, de felsőbb utasításra (ami csak a belügyminisztertől, Kádár Jánostól vagy a szovjet szervektől származhatott) már 1956 decemberében újra elkezdték Zákó aktív feldolgozását. Az akció ekkor megfogalmazott célja Zákó „kiemelése", azaz elrablása volt.[33] Lépre csalásához először a korábban köztörvényes bűncselekmények miatt elítélt „Rónay" fedőnevű hálózati személyt küldték disszidálási legendával Ausztriába. A szorgalmas „Rónay" felderítette ugyan, hogy Zákó nyaranta a tiroli Absamban üdül, de elrablásától eltekintettek, mivel a nagy távolság miatt az akciót kockázatosnak ítélték. „Rónay" ráadásul megtapasztalhatta, hogy az osztrák elhárítás őt is folyamatos figyelés alatt tartotta.[34]

A Billnitzer-ügy

1957 augusztusában egy névtelen levélben az V. kerületi rendőr-főkapitányságon feljelentették Vizkeletyné Divald Klárát, mint Zákó magyarországi kapcsolatát.[35] Minden bizonnyal ez az esemény pörgette fel a gépezetet Zákó ellen. Októberben „Bakonyi", azaz Billnitzer Ernő altábornagy Vizkeletyné és Zákó kapcsolatát említő jelentése nyomán, Hollós Ervin koordinálásával „Ingyenélők" fedőnéven bizalmas nyomozás indult. Ez annyiból jelentett új minőséget a Zákó elleni munkában, hogy ezúttal már konkrét operatív tervekkel indulhatott a megközelítése és feldolgozása. Billnitzer a magyar rohamtüzérség parancsnoka volt, korábban személyesen is ismerte Zákót, de vele ellentétben politikailag sohasem exponálta magát. 1945. február 15-én a budai erdőkben esett hadifogságba. 1948-as szabadulása után koncepciós perben először három, majd nyolc év börtönre ítélték, 1956 márciusában szabadult. Fogva tartásának körülményeiről sokat elárulhat, hogy öngyilkosságot is elkövetett – felvágta az ereit. Teljes vagyonát elkobozták. Szabadulása előtt, 1955. június 11-én az állambiztonság pressziós alapon beszervezte.[36] Ennek során azt is kihasználták, hogy Billnitzer szociális szempontok alapján kritikus véleménnyel volt a Horthy-rendszerről, és nem szimpatizált a nyugati katonai emigrációval sem. Billnitzer viselkedésén jól érzékelhető a pszichológiában „Stockholm-szindróma" néven ismert jelenség, amivel az olyan eseteket írják le, amikor a túszok, illetve a kiszolgáltatott helyzetben lévő emberek szeretetet kezdenek érezni kínzóik iránt. A jól vezetett ügynök egy idő után azonosult tartóival, és szívesen, meglehetősen nagy öntevékenységgel vett részt a játszmában, olyannyira, hogy tartótisztjének is rendszeres javaslatokat tett különböző akciókra.

Érdemes ismertetni Billnitzer beszervezését is, amely fokozatosan ment végbe. Az állambiztonságnak először feltűnt, hogy őszinte vallomásokat tesz. Erre alapozva cellatársai hangulatáról is kérdezgetni kezdték, amire Billnitzer először elutasítóan reagált, mondván hogy *„rendkívül visszatetszőnek tartja azokra a társaira jelentést tenni, akikkel ő együtt szenved a börtönben. Meggyőztük őt arról, hogy nem arról van*

szó, hogy kisebb vagy apróbb szabálytalanságokat kell részünkre jelentenie, hanem olyan dolgokat, amelyek az államellenes cselekményekkel kapcsolatosak. Az ügynök ezen a problémán túltette magát, és egy idő múlva minden fenntartás nélkül adott jelentéseket. Kiszabadulása után igen aktív munkát végzett, feladata volt a volt horthysta főtiszti és tábornoki kar feltérképezése, azok elhelyezkedésének megállapítása. Az ügynök e munkáján keresztül kb. 200 személyre adott jelentést."[37] „Bakonyi" jelentései alapján tartóztatták le és szervezték be Kéri Kálmánt. *„Az ügynök a munkája során minden előítélet és feltételezés nélkül készítette részünkre jelentéseit. Minden averzió nélkül adta tudomásunkra egyes személyek elkövetett cselekményeit. Munkáját rendkívüli lelkiismeretességgel és alapossággal végzi a mai napig is. Rendkívül következetes és logikus munkájában. Igen jó operatív érzéke van, a munkával kapcsolatban mindig megmondja véleményét, és javaslatokat tesz egyrészt a mi, másrészt a saját munkájára vonatkozóan. A vele való foglalkozás során arról is meggyőződtünk, hogy politikai arculata hozzánk hasonló. Igen meggyőzően ecseteli a rendszerrel kapcsolatos véleményét, és rendkívül elítélően nyilatkozik azokról a személyekről és társairól, akik a rendszerrel szemben bármit is tesznek.* [...] *Magatartásához tartozik az ügynöknek az is, hogy tartójától rendszeresen megköveteli a konkrét feladatokat, és igényli a feladatok végrehajtásához szükséges módszerbeli utasításokat."*[38] Utóbbi mondat jól érzékelteti a katonaiskolában felnőtt és a kötelességtudást mindenek fölé helyező Billnitzer lelki deformálódását, a paranccsal történő feltétlen azonosulást és önátadást. Összesen hét személyt tartóztattak le miatta. Felmerült Nyugatra telepítése is. Az állambiztonság rendszeresen kisebb összegekkel támogatta.

Ami a konkrét ügyet illeti: Billnitzer egy véletlennek köszönhetően szerzett tudomást Zákó és Vizkeletyné kapcsolatáról, amit jelentett az állambiztonságnak. Az ügyben Vértes János, Rácz Sándor és Bodrogi László alezredesek, valamint Kispéter László, Kistamás Benő és Porosz Ottó századosok jártak el. Zákó már 1951-től virágnyelvű levelezést folytatott (mint anya és lánya) Vizkeletynével, sőt rendszeresen pénzt is küldött neki anélkül, hogy ez az állambiztonságnak feltűnt vol-

na. „Bakonyi" 1957-ben egy harmadik személytől szerzett tudomást erről, ezt követően őt kombinációval bevezették Vizkeletyné mellé. „Bakonyi" ezután javaslatot tett arra Vizkeletynének, hogy Zákó és közte egy általa tálalt személyen („Radványin"[39]) keresztül folytassák a további levelezést.[40] Zákó azonban minden bizonnyal gyanút fogott, mert a feléje tálalt ügynököt nem volt hajlandó fogadni. Az állambiztonság „Bakonyin" keresztül azonban egyre inkább sürgette a kapcsolatfelvételt, mivel azt remélték, hogy ez által Zákó újabb ismerőseit is be tudják majd azonosítani. Zákó elzárkózása miatt ezért Vizkeletyné Bécsben élő sógornőjéhez, Ernestine Vizkeletyhez küldték ki „Radványit". Zákó a kapcsolatfelvétel erőltetése ellen rendkívül ingerült hangú levélben tiltakozott, de a kapcsolatot nem szakította meg.

Zákó András századosi egyenruhában 1932 előtt

Az állambiztonság sürgetése kontraproduktívnak bizonyult, mert Zákó megsejtette, kik állnak az akció mögött: „a hang Jákobé, de a kéz Ézsaué”. A felkínált csatornát arra használta fel, hogy kijuttatta magához Budapesten maradt kedvenc személyes tárgyait: szarvasbőr könyöklőit, kitüntetéseit, monogramos törülközőit, cipőit, cserébe Vizkeletynének kis részletekben két év alatt mintegy 14 000 forintot, valamint több ajándékcsomagot küldött. Kapcsolatainak használható adatokat nem adott, sőt eleinte azt is kinyilvánította, hogy semmilyen közvetlen kapcsolatfelvételre nem hajlandó. A bécsi rokont, Ernestine Vizkeletyt is tájékoztatta gyanújáról, aki azonban ennek ellenére sem szakította meg találkozásait „Radványi” ügynökkel, amiben feltehetően a kettejük között kialakult intim viszony is szerepet játszhatott.

Oszip Lajosné rendőr százados, a II/5-b alosztály beosztottja 1959. május 20-án értékelő jelentést készített az addig történtekről. Megállapította, hogy az operatív munka koordinálatlan és következetlen volt, nem fogalmazták meg kellő körültekintéssel az operatív játszma célját, és teljesen elmaradt a beérkező anyagokkal kapcsolatos elemzőmunka. Zákó esetében ugyanis kizárható, hogy személyes, magánjellegű kapcsolatát, Vizkeletynét kockára tenné bármilyen kémfeladat érdekében. Értékelése szerint az ügy támadólagos elhárítás jellege háttérbe szorult, és jelenlegi állapotában folytathatatlan.[41] Ez nyílt beismerése volt annak, hogy semmilyen adat nem keletkezett Zákó hírszerzési tevékenységére nézve, ami elvileg magát az akciót indokolta volna. Magyarán: több hírszerzőtiszt éves munkája és az elköltött deviza csupán arra volt jó, hogy Zákó ártalmatlan magánkapcsolatai még jobban kibomolhassanak... Az ügybe a „szovjet tanácsadó elvtársakat” is bevonták, de az ő álláspontjuk nem tükröződik az iratokban.[42]

Az év folyamán több lejáratási akciót is realizáltak ellene. Nem bizonyítható, de valószínű, hogy ezek közé tartozott a Berkesi András és Kardos György volt katpol-tisztek által írt *Kopjások* című, a rendszerváltásig több tízezer példányban eladott ponyvaregény is. Szabó László *Népszabadság*ban megjelent „Vigyázat, kémek!” című cikke, valamint a Gyulai István–Pintér István[43]–Rudnyánszky István–Zala Tamás által jegyzett „Az utódok össze-

esküvése" című cikksorozat után Zákó ellentámadásba lendült, és válaszul a *Hadak Útján* 1959. szeptemberi számában publikálta tizenegy magyar hírszerzőtiszt nevét, ami a hírszerzést meglehetősen érzékenyen érintette.[44] Ez arra is utal, hogy az MHBK vezetőjeként Zákó elég pontos elhárítási ismeretekkel rendelkezhetett. Az is lehetséges azonban, hogy a neveket a nyugati titkosszolgálattól egy játszma keretén belül kapta.

Realizálás

Bár Zákó semmi jelét nem adta kémkedési terveinek, az állambiztonság malmai továbbra is őröltek. 1960 folyamán K-ellenőrzés[45] során kiderült, hogy Zákó „Szenkovszky Róbert" álnéven levelezést folytat egyik Budapesten maradt unokahúgával. Zákó kapcsolatainak külföldről kapott leveleit egymás mellé téve tűnt fel az azonos kézírás – igaz, ehhez a felismeréshez az állambiztonságnak három évre volt szüksége, mivel a levelezés már a K-ellenőrzés kezdetétől, azaz 1957-től folyt. 1960-ban vette fel a kapcsolatot a BM a román állambiztonsággal is, akiktől két hónapra kölcsönkapták Zákó 1924-es perének iratait. Ebből kijegyzetelték korabeli személyi kapcsolatait. A magyar fél külön megbeszélést is szeretett volna tartani a román „elvtársakkal", a közös alapot Zákó „irredenta tevékenysége" jelentette volna. Erre azonban ismeretlen okból végül nem került sor.

1960-ban Zákó unokahúgának öccsét („Peterdi")[46] és sógorát, Damó Lászlót („Kecskeméti") is beszervezték, annak érdekében, hogy esetleges kommunikációs csatornáit felügyelet alatt tarthassák. Érdemi információt azonban ők sem szolgáltathattak.

Az állambiztonság Zákó ellen már korábban is számos kompromittálási akciót készített, ám ezek dokumentációja sajnos csak töredékesen maradt fenn, mivel az 1956 előtti anyagok a forradalom alatt teljesen megsemmisültek. A nagyrészt alaptalan kompromittálások anyagi visszaélésekkel, illetve az MHBK-ügynökök lelkiismeretlen, előkészítetlen átdo-

básával vádolták. 1961-ben jelentették meg Arday Géza *M. kir. tisztikar – Nyugaton* (Pannonia, Budapest, 1961) című pamfletjét, amely Zákót és az MHBK-t igyekezett lejáratni. A „Nagy Mihály" fedőnéven beszervezett Ardayt 1955-ben telepítették Ausztriába, ahol hamarosan az MHBK tirol-vorarlbergi csoportjának vezetője lett. 1959-ben váratlanul hazatelepült, és nemsokára az említett pamfletben számolt be a nyugati emigráció kompromittálónak tűnő ügyeiről. Lényeges dolgokat azonban Arday sem tudott meg: jellemző, hogy az állambiztonság által sugallt lejárató érvek inkább a személyeskedés kategóriájába tartoztak. Így például azt terjesztették Zákóról, hogy valójában román származású, és nevét „Zacu"-ról magyarosította.[47] Nem állapítható meg, hogy Zákó emigrációban történt viszonylagos elszigetelődését saját politikai nézetei, az emigráció meglévő ellentétei, vagy a fent említett, célzatos lejárató kampányok okozták.

PB-határozat és BM-javaslat alapján több elrablási és megsemmisítési tervet is készítettek ellene. A legutolsó Turi József százados nevéhez fűződik, ekkor, 1958. május 24-én levélbombával akarták meggyilkolni.[48] Ismeretlen okokból azonban az elrablási, illetve gyilkossági tervek végrehajtása mindannyiszor elmaradt. Hasonló terveket ugyanakkor más MHBK-tagokkal szemben 1956 előtt bizonyíthatóan végrehajtottak: 1949 februárjában Dósa Attilát, az MHBK offenzív vezetőjét Bécsben elrabolták, majd ezt követően kivégezték. 1950 januárjában utódját, Kovács Attilát szintén Bécsben a Bodnár és Haász nevű katpol-ügynökök lőtték le.[49] Ide tartozik, hogy Rajnai Sándor 1955-ben kisbarnaki Farkas Ferenc „fizikai megsemmisítésére" is javaslatot tett az illetékes miniszternek, ám megint csak ismeretlen okból végül ezt sem hajtották végre.[50]

Zákó közvetlen környezetébe 1956 után egyetlen ügynök sem tudott beépülni, de más emigráns vezetőkkel folytatott levelezését a hírszerzésnek sikerült megszereznie. Felmerült hazacsalása is. A nyilas Málnási Ödön (volt gimnáziumi osztálytársa) brosúráit felhasználva sikeres lejáratási akciókat indítottak ellene: Málnási egyik pamfletjét a hírszerzés kinyomtatta, és fiktív feladóval megküldte a nyugati emigráció vezetőinek. 1961 tavaszán újabb akció indult: a hírszerzés megszerezte a franciaországi MHBK-csoport belső terjesztésű, a szervezeten belüli vitát

tárgyaló, 27 oldalas, zöld borítású körlevelét, amelyet Füvesi Rudolf titkár, Szénássy László és Pallaghy János készített. Ebből a hírszerzés az eredeti oldalakat átvéve és ahhoz egy fiktív Zákó-levelet csatolva lejárató célú brosúrát készített, amelyet különféle fedőcímekről elküldött az MHBK vezetőinek.[51]

Az állambiztonság végül mégsem csalódott Zákóval kapcsolatban. A hal 1961 tavaszán – azaz négy évvel a játszma megkezdése után (!) – horogra akadt. Zákó ugyanis Billnitzernek egy csomagban citromokat küldött, majd félreérthetetlenül üzent is Vizkeletynén keresztül, hogy leveleiben titkosírás van.[52] A citrommal írt titkos levélben a következők álltak: *„Az 1956-os események meglepték itt mindenkit. Hiányosak voltak az otthoni kapcsolataink. Bármilyen változás a jövőben otthon bekövetkezik, mi abba beavatkozunk.* [...] *Vedd számba azokat, akikre számítani lehet és össze lehet szedni őket, ha jövünk, legyen felvevő csoport otthon."*[53] Emellett érdeklődött az iránt, hogy Billnitzer szerint kik vannak beszervezve, kiket küldenek feladattal Nyugatra. Kérdéseket tett fel a hadrenddel kapcsolatban, valamint azt kérdezte Billnitzertől, hogy szerinte mivel lehetne leginkább ártani a kommunista rendszernek. Leszögezte azonban azt is, hogy Billnitzer semmit se tegyen előzetes egyeztetés nélkül.

A BM mindebből nyomban széles szervezkedésre következtetett. Erre alapozva 1962 júliusában újabb kompromittáló akciót indítottak ellene: Billnitzer az előre egyeztetett terv szerint önfeljelentést tett, mondván, Zákó be akarta őt szervezni kémfeladatokra. Természetesen erről szó sem volt, csak az ügyet valamilyen módon legalizálni kellett – az ügynöki úton szerzett bizonyítékok ugyanis nem lettek volna jogi erejűek. Jogi erejű bizonyítékok nélkül viszont nem volt mód az eljárás – állambiztonsági szaknyelven szólva – „realizálására", azaz jogi lezárására.[54] A *Népszabadság*ban 1962. július (másutt június) 29-én megjelentették a Legfelsőbb Ügyészség közleményét és Szabó László újabb cikkét. Az MHBK vezetése a *Hadak Útján* című lapban rövid cikkben utalt a történtekre. Zákó elégedett lehetett azzal, hogy a magyar hírszerzés ennyire buzgón foglalkozik vele és szervezetével, amely ekkor már meglehetősen elszigetelődött. A magyar hírszerzés aktivitása ugyanis

(akkor már nem létező) fontossága tudatát igazolta vissza, és mély elégtétellel töltötte el, amint ez az MHBK lapjának említett reakciójából is kiderült: *„Mit gondolnak, miért pont az MHBK-t tekinti az otthoni rendszer az emigráció legfőbb támadási felületének?* [...] *Vannak szintén több országra kiterjedő emigrációs szervezetek, exil kormányosdit játszó pártvezérek és valóban idegen szervek által kitartott különféle gócok, amelyek – az otthoni sajtóból és az emigrációban űzött bontómunka főirányaiból kivehetően – távolról sem okoznak az otthoni rendszernek annyi gondot, vagy egyáltalán semmit"*[55] – írta az eseményeket értékelve a *Hadak Útján*. Ebből a szempontból tehát a lejáratási akció éppen az ellenkezőjét érte el eredeti céljának: ahelyett, hogy elszigetelte volna Zákót az MHBK tagságától, megerősítette tekintélyében. Az ügy további fejleménye volt, hogy egy ismeretlen feladó Bécsből levelet küldött Pintér Istvánnak, a *Népszabadság* újságírójának, aki szoros BM-kapcsolatairól és „leleplező" cikkeiről volt közismert. A meglehetősen pikírt fordulatokat is használó levélíró („címeres ökrök", „kancsukás nagybácsi" stb.) azzal fenyegetődzött, hogy amennyiben a *Népszabadság* nem hajlandó az emigráns magyar sajtó anyagi támogatására, közzétesznek egy írást a magyar hírszerzés baklövéseiről. A hírszerzés arra gyanakodott, hogy a levelet maga Zákó írta, de erre közvetlen bizonyítékot nem találtak.[56] A szerzőség a szöveg stílusából ítélve véleményem szerint inkább a ki- és beszámíthatatlan Málnási Ödönt illethette.

1963-tól „Generálisok" fedőnéven újabb operatív nyomozás alá vonták, bár kémtevékenységére ekkor sem szereztek adatot (csupán arra, hogy honvágya van). „Ellenséges tevékenységére" sem rendelkeztek komolyan vehető adatokkal. Az újabb akcióba bevonták Rőder Jenő[57] vezérőrnagyot („Lovag")[58], fiát, ifj. Rőder Vilmost („Soproni")[59], akik ki is utaztak Zákóhoz, illetve irányított levelezést folytattak vele. „Bécsi" fedőnéven társadalmi kapcsolatként a Bécsben élő Szávay Sándor vezérkari ezredest, Zákó volt hadiakadémiai iskolatársát is foglalkoztatták. Utóbbi nyomorúságos anyagi helyzetben volt, bajtársaitól kért segélyeket, az állambiztonság ezért tudta beszervezni. Sokra azonban vele sem jutottak.

Az állambiztonság éveken keresztül komoly erőket fordított az MHBK elleni munkára, holott annak tevékenysége 1956 után már kizárólag az otthon maradt tisztek segélyezésére és a bajtársi közösségi élet szervezésére terjedt ki. 1956 után egyetlen MHBK-tagot érintő kémügyet sem „realizáltak", pedig a Magyarországon élő 1945 előtti teljes tisztikart állambiztonsági megfigyelés alatt tartották. Zákó egészségi állapota egyébként is romlani kezdett, 1965-ben infarktust kapott, és emigrációs tevékenysége minimálisra csökkent. Feltehetően ezzel függött össze, hogy dossziéját 1967. november 10-én lezárták.

Zákó 1968. március 13-án Münchenben hunyt el. Az MHBK ellen azonban a bizalmas nyomozás „Marionettek" címmel ismeretlen időpontig tovább folytatódott. Ráadásul nem csupán az állambiztonság, de a magyar kultúra frontján is születtek ezzel kapcsolatos teljesítmények. Zákó András elégedett lett volna, ha tudja: mekkora erőt tulajdonítottak szervezetének. 1974-ben került a mozikba Palásthy György rendezésében a Berkesi–Kardos szerzőpáros forgatókönyvéből írt *Kopjások* című alkotás.

Jegyzetek

1 Életrajzi adatainak pontosításáért Szakály Sándornak mondok köszönetet. Ismeretlen okból az állambiztonsági nyilvántartásban „Temes megyei főispán" címmel szerepeltették, pedig ilyen posztot soha nem töltött be.

2 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban HL) Kitüntetési felterjesztések. Zákó András. Fegyvertényleírás. Nyíregyháza, 1931. július 30.

3 Radnóczy Antal: „A magyar katonai emigráció története (1945–1990)". *Hadtörténelmi Közlemények*, 1998/3., 734. A tanulmány Zákó életrajzi adatait tévesen közli.

4 Karsai Elek (szerk.): *Szálasi naplója. A nyilas mozgalom a II. világháború idején.* Kossuth, Budapest, 1978, továbbá Institut für Zeitgeschichte München, MA 1541/1-15 vegyes magyar vonatkozású mikrofilmezett anyagok.

5 Siegler Endre: „Az én világom, meg ez a másik", *HL Tanulmánygyűjtemény*, 57.

6 A kopjások elleni eljárásokat röviden ismerteti Zsitnyánszky Ildikó: „A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége tagjaival szemben lefolytatott állambiztonsági eljárások." *Hadtörténeti Közlemények*, 2002/4., 1086–1101.

7 Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban ÁBTL), 3.2.5., O-8-012, 18.

8 Vitéz Démi- (1945 előtt Démy-) Gerő Sándor (1919–?) Ludovikát végzett, és légvédelmi tüzér főhadnagyként fejezte be a háborút, apja hivatásos huszártiszt volt.

9 ÁBTL 3.2.5. O-8-012, 26.

10 Kapitánffy Albin (1908–1979) vezérkari tiszt, a német megszállás után a honvéd vezérkar főnökének szárnysegéde. Részt vett a kiugrási kísérlet megakadályozásában. A nyilas kormányzat alatt a II. hadtest vezérkari főnöke. 1945 után az MHBK egyik prominense, az MHBK titkosszolgálati tevékenységében az elhárítás vezetője. Innsbruckban telepedett le.

11 ÁBTL 3.2.4. K-903 Jugoszláv Hírszerző Szervek, 180.

12 Uo.

13 Idézi: Tim Weiner: *Legacy of Ashes.The History of the CIA*. Anchor, New York, 2008, 666.

14 ÁBTL 3.2.2., T-2/2, 62.

15 ÁBTL 3.2.2. T-2/3, 66. jelentés Balogh elvtársnak Bécsbe, 1959. április 11.

16 Ákosfalvi Szilágyi Lajos (1902–1962). Huszártiszt, 1944 augusztusától harccsoportparancsnok. 1951-től az MHBK Németország- és USA-főcsoportjainak vezetője, a Németországi Magyar Szervezetek Szövetségének elnöke.

17 Radnóczy Antal (1912–2003) vezérkari százados, a III. hadtest szállásmestereként részt vett a 2. magyar hadsereg Don menti harcaiban. 1945 után Münchenben a Vitézi Szék és az MHBK egyik aktivistája. A rendszerváltás után hazatelepült, dandártábornoki rangot kapott.

18 ÁBTL 3.2.2., T 2/4, 179. o., jelentés 1963. február 14.

19 Lovász Olivér (1910–?) vezérkari őrnagy, 1944 októberében az 1. hadsereg hadműveleti osztályvezetője.

20 Bánhegyi Sándor (1906–?) postatiszt, MHBK-futár. 1952 utáni sorsa ismeretlen.

21 Lásd *A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései 1953–1956.* Szerk: Gyarmati György–S. Varga Katalin, 1/I. kötet 5. irategyüttes szerint 1953 első félévében 6, a 3/I. kötet, 56. irategyüttes szerint 1955-ben és 1956 első negyedévében 7 MHBK-ügynököt vettek őrizetbe.

22 Lásd Kő András–Nagy J. Lambert: *A hazáért éltek, haltak! Kivégzettek 1948–1956.* Publica, Budapest, 1994

23 ÁBTL 4.1., A-1145, 20.
24 Nincs a levéltárban.
25 ÁBTL 4.1. A-2127/10 Simonffy Ferenc volt csendőr hadnagyot 1947-ben szervezték be pressziós alapon. 1952 nyarán Nyugatra disszidáltatták azzal a feladattal, hogy épüljön be az MHBK-ba. Egy ideig az ausztriai csoport vezetője is volt. Otthon maradt feleségét a kapcsolattartás legalizálása érdekében szintén beszervezték. Anyagát a hírszerzés a rendszerváltáskor megsemmisítette, mivel Simonffy még életben volt (2007-ben halt meg).
26 ÁBTL 3.2.2., T-2/3, 61. 1957. március 7.
27 Nincs a levéltárban.
28 Nincs a levéltárban.
29 ÁBTL 3.2.2., T-2/3, 72.
30 Hollós Ervin: *Kik voltak, mit akartak?* Kossuth, Budapest, 1978 (3. kiadás), 291. alfejezetcím.
31 ÁBTL 3.1.5., O-13113. Kiszabadulása után az állambiztonság továbbra is megfigyelés alatt igyekezett tartani Rábayt ausztriai ügynökein keresztül.
32 Hollós Ervin: *Kik voltak....* 295–196. o.
33 ÁBTL 3.2.2., T-2/3, 11-12. javaslat, 1957. február 1.
34 Zákó elrablásának terveiről lásd Sós Mihály: „»Z« – egy megfigyelés története". *Betekintő,* 15. sz., 2010/3.
35 ÁBTL 3.2.2., T-2/2, levélmelléklet és Hollós Ervin átirata a hírszerzésnek 1957. augusztus 9.
36 ÁBTL 3.2.4., K-431/1, 28–31. 1959. november 5-i jelentés.
37 Uo.
38 Uo.
39 Lásd ÁBTL 3.2.1., M-22536, 1921-ben született, hajózó másodkapitány, pressziós úton szervezték be, 1959-ben bírósági eljárás alatt állt. A Vértes nevű vontató gőzhajó kapitánya. Külföldi telepítése is felmerült, ettől azonban 1960 folyamán elálltak, mivel tartottak attól, hogy „Radványi" ügynököt is leleplezi az akció.
40 ÁBTL 3.2.2., T-2/4, 41.
41 ÁBTL 3.2.2., T-2/3, szálas anyag, 43–50. 1959. május 20.
42 ÁBTL 3.2.2., T-2/3, szálas anyag, 91.1959. július 24, széljegyzet „Tanácsadó elvt. véleményét kikérni..."
43 Pintér István a BM hathatós támogatásával a későbbiekben is több cikket írt, amelyek azonban hemzsegnek az elírásoktól és a tendenciózus beállításoktól. *Magyarok amerikai koszton* (Táncsics, Budapest, 1972) címmel anyagait összefoglalóan is megjelentette.

44 ÁBTL 3.2.2., T-2/2, 159–164. *Hadak Útján* 1959. szeptember, 8–10. o. „Az a sok magyar diplomatának álcázott hírszerző ügynök – a lukács józsefek, kovács józsefek, patkó mihályok, kardos imrék, rostások, kertészek, fürediek, telekiek, erős józsefek, gáti jánosok, lantos györgyök összes fő- és mellékneveikkel, valamint a titkos küldetésben nyüzsgő szánalmas figurák – nem érdemlik meg, hogy »á la Kádár« megmanikűrözzék őket azért a hiába elherdált sok pénzért, amit ők »jó tájékozottságukért« zsebrevágtak?"

45 Küldeményellenőrzés – a postai csomagok és levelek vizsgálata.

46 ÁBTL 3.2.2., T- 2/4, 49. 1959-ben szervezték be, őszintétlennek bizonyult, majd rendkívüli találkozót kért, és ennek során bevallotta, hogy korábban a szervet félrevezette. Osztályvezetői állásban volt.

47 Arday Géza: *M. kir. tisztikar – Nyugaton.* Pannónia, Budapest, 1961. 28.

48 ÁBTL 3.2.2., T-2/2, 113.

49 ÁBTL 3.2.2., T-2/2, 48.

50 ÁBTL 3.2.4., Kt-741/64 kisbarnaki Farkas Ferenc, 156. Javaslat 1955. augusztus 10. Szigorúan titkos, különösen fontos.

51 „A kommunista aknamunka újabb példája". *Hadak Útján*, 1961 július–augusztus, 20–21.

52 ÁBTL O-1501/2, 234.o. Jelentés 1961. augusztus 17, II/5-B alosztály

53 ÁBTL O-15101/2, 146.o. Javaslat 1961. március 9. Kispéter László, Hollós Ervin, Mester András

54 Az ügyet eltorzított formában ismerteti Hollós Ervin: *Kik voltak...*, 296. o. Billnitzer nevét rossz helyesírással közölte (Bilnitzer), rosszul adta meg beosztását (nem a tüzérség, hanem csak a rohamtüzérség parancsnoka volt), illetve hamisan állította róla, hogy Hitler különrepülőgépen akarta kimenekíteni Budapestről.

55 „Épp egy évvel ezelőtt..." *Hadak Útján* 1962. július–augusztus, 12. o.

56 ÁBTL 3.2.2., T 2/4, 165/1–3.

57 Rőder Jenő (1889–1974) 1922–1926 között a kolozsvári magyar konzulátus beosztottja, feltehetően hírszerzési feladattal, a második világháborúban frontszolgálatot már nem teljesített. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter a munkaszolgálatos alakulatok honi felügyelőjévé nevezte ki. 1945-től igazolóbizottsági elnök, 1950-től a Baross kávéházban felíró. Bátyja, id. Rőder Vilmos gyalogsági tábornok a Darányi-kormány honvédelmi minisztere volt.

58 1963 szeptemberében szervezték be, előszáma H-40505.

59 ÁBTL 3.1.5., O-15101/1, 3.

Egy történész játszmái: Sir Martin Gilbert és a magyar állambiztonság

Bevezető

1950-es felállítása és 1965-ös teljes lelepleződése[1] között a londoni magyar hírszerző rezidentúra a magyar hírszerzés egyik legfontosabb külföldi támaszpontja volt. Erőt és pénzt nem kímélve 15 éven keresztül próbálkoztak azzal, hogy informátorokat szervezzenek be az angol politikai elit és a magyar emigráció köreiből. Míg utóbbi területen a hírszerzés elkönyvelhetett szerény eredményeket, a „high society" terén gyakorlatilag teljes csődöt mondott. Ezt a kudarcot részben a hírszerző tisztek személyes alkalmatlansága, részben pedig a brit elhárítás alapossága okozta.

A Nagy-Britannia elleni hírszerző munka során tanulmányozott személyek közül Martin Gilbert tekinthető messze a legfontosabbnak. Ezt jól mutatja, hogy a magyar állambiztonság Gilberttel való kapcsolatának dokumentumairól a budapesti Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) öt kötet maradt az utókorra, amelyek terjedelme összesen 701 oldalra rúg. Gilbert ezzel a legjobban dokumentált angol személyiségnek is számít: a beszervezési jelöltek többségének anyaga csupán egy-egy kötetet (150-250 oldalt) tesz ki, a két kötet már ritkaság, háromkötetnyi anyag pedig mindössze egy személyről maradt fenn.

„A modern világ egyik vezető történésze" – olvasható Sir Martin Gilbert saját honlapján, és ez teljes mértékben megfelel a valóságnak.[2]

Winston Churchill hivatalos életrajzírója, a holokauszt, illetve a zsidó nép és Izrael történetének specialistája több mint nyolcvan – nemzetközi szakmai és közönségsikert arató – könyvet publikált. 2009-ben a nagypolitika színpadára lépett: Gordon Brown akkori miniszterelnök felkérésére részt vett az iraki háború hátterét vizsgáló Chilcot-bizottság munkájában, és ezzel egy időben a titkos tanács (Privy Council) tagja is lett. Ezek a körülmények nyomatékosítják, hogy miért érdekes ma a vele kapcsolatos állambiztonsági esettanulmány.

A Gilbert-ügy több szempontból is megérdemli az elemzést. Ezek között személyének mai ismertsége korántsem a legfontosabb. A magyar állambiztonság számára Gilbert már 1960-ban is nagy fogásnak tűnt, ezért az összes rendelkezésre álló eszközt bevetették tanulmányozására és megnyerésére. A Gilbert-dossziékból tehát megismerhetjük a magyar hírszerzés módszereit, emellett képet kaphatunk arról is, hogy mi érdekelte a magyar felet ebben az időszakban, mit vártak el az angliai hírszerzéstől. A történet további érdekessége, hogy Gilbert beszervezésének idejére esett a „Cambridge-i Ötök" (Cambridge Five) nevű szovjet kémrezidentúra leleplezése is, amely egész Nagy-Britanniát felkavarta.

Sajnos a brit elhárítás és hírszerzés operatív anyagai ma még nem kutathatóak.[3] Azt azonban sejthetjük, hogy a brit fél sem ült tétlenül: minden bizonnyal számos esetben próbálkozott operatív játszmák kezdeményezésével és tálalásával. Gilbert történetének egyelőre csak a magyar dokumentációja kutatható, ám ez alkalmas arra, hogy az ellenérdekelt szolgálatok tevékenységével kapcsolatban is levonjunk bizonyos következtetéseket.

A források és hitelességük

Mivel a címben jelzett téma operatív iratai csak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában kutathatóak, ezért elengedhetetlen kitérni ennek a speciális forráscsoportnak értékelésére is. A Nagy-Bri-

tanniával szembeni hírszerzés során legalább 150 olyan angol közéleti személyiség került a magyarok látókörébe, akit beszervezési céllal tanulmányoztak. Ezek zöme – Gilberttel ellentétben – rendelkezett valamilyen magyar rokoni kapcsolattal, vagy maga is magyar emigráns volt. Az ÁBTL keresője az „Anglia” vonatkozású tárgyszavakkal feltárt beszervezési kísérletek dokumentumaiból a teljes időszakra mintegy 142 dossziét tart nyilván (a sikeres beszervezések nélkül) – a tárgyszavazás azonban nem teljes, ráadásul a dossziék mintegy 30%-át a rendszerváltás idejében megsemmisítették, 10%-uk pedig ma is az utódszervnél van, így nem kutatható.[4] A beszervezett, Angliában foglalkoztatott ügynökök anyagaiból 4 beszervezési és 11 munkadossziét adtak át. A levéltárba került emellett a londoni hírszerző rezidentúra 1950 és 1965 között keletkezett anyagainak túlnyomó többsége is, azaz összesen 11 dosszié és több ezer oldal[5], amiből majdnem a teljes tevékenységi kör és szinte az összes hálózati személy beazonosítható.

Felmerül a kérdés, mennyiben tekinthetőek hitelesnek az állambiztonsági dokumentáció iratai. Abból a szempontból bizonyosan hitelesek, hogy a rendszerváltás után nem manipulálták őket. Ebből következik, hogy a bennük található adatok a magyar hírszerző tisztek korabeli értelmezését tükrözik. Látásmódjuk és interpretációjuk tehát sok szempontból megkérdőjelezhető. Az azonban biztosra vehető, hogy a Gilbert-ügyben készült iratok már keletkezésükkor sem tartalmaztak szándékos hamisításokat az állambiztonságiak részéről. Mivel belső használatra készültek és ellenőrzésükben – egészen osztályvezető szintig – több személy is részt vett, kizárhatjuk, hogy bárki megkockáztatta volna a tények tudatosan elferdített beállítását. Ettől persze még nem biztos, hogy a hírszerzők Gilberttől kapott információi a valóságot tükrözték (esetenként majd utalok erre). Az viszont biztos, hogy ami az anyagokban szerepel, az abban a formában el is hangzott. Mindezt alátámasztja a Gilbert személyére bevezetett vizuális figyelés, postai levélellenőrzés és lehallgatás is.

Tanulmányom csupán a Gilbert-ügy magyar verziójának bemutatására vállalkozik. Ennek egyik oka az a már említett tény, hogy az üggyel

kapcsolatos brit hírszerzési iratok egyelőre nem kutathatóak. Másrészt viszont önmagában is érdekes, hogyan láttatta magát Gilbert, és mit csináltak vele kapcsolatban a magyarok.

Személyes megjegyzés

Az olvasóban felmerülhet, hogy mi a véleménye erről az egész ügyről magának Martin Gilbertnek. Megkérdezését azonban több okból sem tartottam feltétlenül szükségesnek. Mindenekelőtt azért, mert az alapkérdésre – nevezetesen, hogy ő az angol titkosszolgálat megbízásából került-e kapcsolatba a magyar állambiztonsággal – Gilbert csak akkor mondhatná meg az igazságot, ha a kérdésben foglalt állítás nem volna igaz, ellenkező esetben kötné a szolgálati esküje. Az MI6 vagy MI5 ügynökei nem arról híresek, hogy az első kérdésre felfedik magukat a nyilvánosság előtt. Mindettől függetlenül kísérletet tettem arra, hogy felvegyem vele a kapcsolatot, megkeresésemre azonban nem válaszolt.

Másfelől politikai életrajzok szerzői sem tartják mindig szükségesnek, hogy vizsgálódásuk tárgyát megkérdezzék arról, amit írnak róluk. A történésznek az átlagembernél sokkal inkább tudatában kell lennie annak, hogy cselekedeteit mások különböző megfontolás alapján vizsgálhatják. Ezek a szempontok erősen felértékelődnek egy olyan személy esetében, aki aktív társadalmi és politikai szerepet vállal.

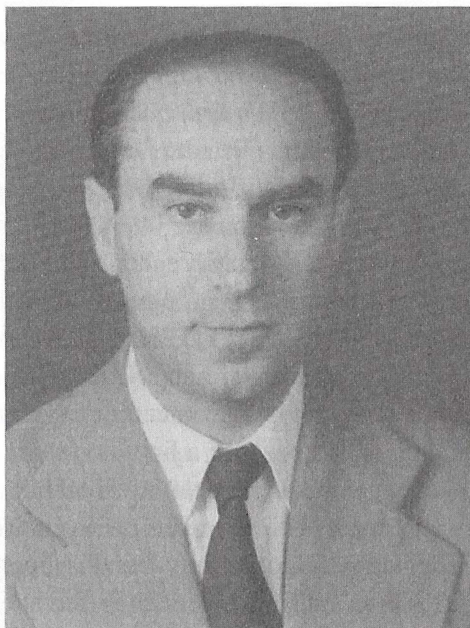
Vannak ugyanakkor olyan okok, amelyek a Gilbert-ügy esetében azt indokolnák, hogy főszereplője megszólaljon a nyilvánosság előtt. Bár honlapján a történész részletesen foglalkozik utazásaival, magyarországi útjairól – és a magyar állambiztonsággal való 1960–61-es kapcsolatáról – sem itt, sem máshol nem nyilatkozott. Ráadásul az általa közölt életrajzi adatok nem teljesen állnak szinkronban azzal, ami az állambiztonsági dokumentációból megállapítható. Mindezt szükségesnek tartjuk előrebocsátani akkor, amikor vizsgálatunk tárgya Sir Martin Gilbert brit történész magyar állambiztonsággal fenntartott kapcsolata.

A „tippszemély"

A Gilbert-ügy 1958-ban kezdődött. Az oxfordi egyetemen tanuló Gilbert elmesélte egy évfolyamtársának, Asok Nehrunak, hogy egy körutazás keretében Indiába látogat. Nehru a lelkére kötötte, hogy Delhiben mindenképpen látogassa meg édesanyját.[6] Ashok Nehru édesanyja magyar származású volt: 1908-ban Friedmann Magda néven egy zsidó nagypolgári család leánygyermekeként látta meg a napvilágot. Szülei Nagy-Britanniába küldték tanulni, ahol 1930-ban megismerkedett az Oxfordban jogot hallgató és politikai pályára készülő Brádzs Kumar Nehruval. Nehru India legbefolyásosabb családjából származott, amely olyan politikusokat adott az országnak, mint nagybátyja, Dzsaváharlál Nehru, a függetlenségi mozgalom vezetője és későbbi első miniszterelnöke, vagy annak lánya és egyben utóda, Indira Gandhi. Brádzs Kumar Nehru és Friedmann Magda 1935-ben kötöttek házasságot, majd Indiába költöztek. Valószínűleg férje magasan ívelő politikai karrierje és kapcsolatrendszere volt az oka, hogy Friedmannt 1953-tól a magyar hírszerzés „Nimród" fedőnéven mint „társadalmi kapcsolatot" foglalkoztatta, bár a róla készített 1961-es feljegyzés szerint „értékesebb információt nem adott".[7]

Gilbert saját állítása szerint az általa később „Fori néninek" vagy „indiai nénikémnek" hívott Friedmann Magda több mint negyven évig nem fedte fel előtte zsidó származását, noha a történész is hasonló háttérrel rendelkezett, és időközben a zsidó történelem világhírű kutatójává lett. Állítólag e késői felfedezés ihlette 2002-es kötetét, amelyben Fori néninek szóló „levelekben" dolgozta fel a zsidóság történetét.[8] Mindez kissé furcsának tűnik, mégpedig nem csupán azért, mert Friedmann esetében az asszony származása már neve alapján sem lehetett túlságosan kétséges, hanem azért is, mert Gilbert – mint arra később még visszatérünk – egy alkalommal meg is látogatta Friedmann családját Budapesten. Sajátos módon azonban ez utóbbi tényről a „Fori néninek" írt kötetben egy szó sem esik...

Ám nem is Friedmann Magda, hanem az éppen náluk vendégeskedő Kallós Ödön[9] volt az, aki felhívta a hírszerzés figyelmét a tehetséges an-

Kallós Ödön portréja

gol fiatalemberre. A „Barabás" fedőnevet viselő és különböző kapitalista országokban tevékenykedő titkos munkatárs 1958. szeptemberi 9-ei jelentésében írt először az oxfordi diákról: *„Gilbert, annak ellenére, hogy Asok Nehrut Oxfordban ismerte meg, élesen kritizálja mindhárom Nehru fiút azért, mert Angliában és Amerikában, külföldön tanulnak, és eszükbe sem jut, hogy a jó hírnevű hazai egyetemekre is lehetne járni. Általában a gondolkodására és a magatartására jellemző a minden megszokottal való szembenállás. [...] Főleg fiatalsága az, amely számunkra nagyon érdekessé teheti, mert feltehető, hogy egyszerűen idő hiányában az angol I. S. részről nem foglalkoztak vele komolyabban. A kapcsolat kiépítése miatt kérek engedélyt, hogy egy általános filozófiai témájú levelezést folytathassak vele."*[10]

„Barabás" ötletét figyelemre méltónak találták, a levelezés be is indult, és egyre bizalmasabb hangúvá vált. „Barabás" 1959. április 16-i

jelentése szerint *Gilbert „érdekes módon bírálta szállásadóit. A három »Nimród«11 fiúnak azt magyarázta, hogy Indiában bőségesen volna főiskola, ahol tanulhatnának – nem érti, miért kell Amerikába és Angliába menni. És általában nagyon rossz véleménnyel volt az őket, angolokat utánzó, indiai felső rétegről, amelyhez a »Nimród« család is hozzátartozik."*[12]

Az állambiztonság, amely Nyugaton ebben az időszakban nem rendelkezett nem magyar állampolgárságú ügynöki hálózattal, egyre nagyobb fantáziát látott a dologban. Szikla Péter[13] százados 1960. február 5-én elkészítette a „Pandit" névre keresztelt Gilbert feldolgozási tervét, amely szerint „Barabás" egy év szünet után újra felveszi vele a kapcsolatot, és javasolja, hogy találkozzanak a lipcsei vásáron, vagy bevezetnek melléje barátként egy operatív tisztet. Az állambiztonság alaposságát mutatja, hogy a feldolgozásra egy teljes évet szántak.

A londoni rezidentúrán dolgozó Nagy László[14] operatív tiszt 1960. november 3-án jelentette, hogy október 25-én felvette a „Pártos" fedőnévre átkeresztelt Gilberttel a kapcsolatot. Nem tudjuk, hogy az új névadás pontosan mikor történt és mi állt a hátterében, azon túlmenően, hogy kézenfekvő: az állambiztonság enigmatikus módján az angol fiatalember sajátos politikai nézeteire utaltak vele. Nagy jelentése szerint *„legendám alapján bemutatkozva közöltem, hogy »Barabás« levelét hozom Magyarországról és szeretném azt neki átadni.* [...] *Feltétlen érdekes az, amit a kollégium munkájáról közölt. Ma Angliában ez a legreakciósabb tudományos intézmény, ahol a Szovjetunió és a többi szocialista ország jelenkori történelmét, válogatott reakciósok vezetése mellett tanítják és tanulmányozzák. A szovjet szak egyik vezetője az 1919-es intervenció egyik kimagasló egyénisége volt, a jelenkori szovjet történelem szemináriumát a Foreign Office olyan diplomatája*[15] *vezeti, aki hat évig teljesített szolgálatot a moszkvai angol követségen.* [...] *Elmondottam neki, hogy* [...] *nagyon élveztem a beszélgetést, igazán lenyűgöző vitapartnert találtam személyében, és miután gyakran járok Oxfordba hivatalos ügyben (látogatások, delegációk megszervezése), szívesen töltenék el vele máskor is egy estét vonatom indulásá-*

ig. Mint kezdő diplomatának nagyon sok tapasztalatra van szükségem a munkáspárti ifjúsági mozgalmon belül, és látom, hogy sokat tudna segíteni."[16]

Megbeszélték, hogy november 12-én ismét találkoznak a Simpson vendéglőben, és ott Nagy átveszi a „Barabás"-nak szánt választ is. Már ekkor felmerült a magyar hírszerzőkben, hogy „Pártos" az angol elhárítás ellenőrzése alatt állhat. Ebben az esetben a továbbiakban a tanulmányozás megszakítását és társadalmi kapcsolatként történő foglalkoztatását tervezték. A történet jól illusztrálja a két kategória közti finom különbségtételt is. A „társadalmi kapcsolat" ugyanis formailag legális és teljesen kötetlen tevékenységet takart, amelyet elvileg egyetlen országban sem tiltottak meg, míg ezzel szemben a beszervezés egyértelmű elköteleződést és munkaviszonyt jelentett a BM és a beszervezett között. A hírszerzés információinak zömét egyébként az előbbi a – szakterminológia szerint – „sötét" módszerrel szerezte, amikor a beszélgetőpartner formailag nem tudta, hogy az információk címzettje valójában kicsoda.

Végül november 11-én találkoztak újra, miután „Pártos" levélben kérte Nagyot, hogy egy nappal hozzák előre az időpontot. A találkozó alapján Nagy javasolta a további tanulmányozást. A „Barna" fedőnevű Szirtes elvtárs, a londoni rezidentúra vezetője azonban a célszemély „ismert baloldalisága miatt" a konkrét beszervezést egyelőre nem tartotta időszerűnek, helyette tippkutatás végett társadalmi kapcsolatként akarta foglalkoztatni.

Budapestről a londoni rezidentúrára az „Alföldi" fedőnevű operatív tiszttől érkeztek az utasítások. „Alföldi" feltehetően a III/I-3. osztály akkori vezetője (akinek nevét egyelőre ncm sikerült feltárni), vagy az angol alosztály vezetője, Szőke Béla[17] alezredes volt. „Alföldi" további találkozókat javasolt. A következő találkozó 1961. február 15-én jött létre. Nagy beszámolója szerint *„elmondottam »Pártosnak«, hogy nem elsősorban a levél ügyében kerestem, hanem néhány kérdést szeretnék neki feltenni. Ezt a közeledést »Pártos« barátságosan fogadta, és több mint két óra hosszáig beszélgettünk.* [...] *A beszélgetés során felvetette,*

hogy szeretne Magyarországra a nyár folyamán ellátogatni. Nem üdülési céllal, hanem politikai tapasztalatszerzés kapcsán. Ugyanúgy, mint ahogy Lengyelországban és Bulgáriában is járt. Azaz, visszatérte után pozitív tapasztalatairól számos helyen beszámolna. Az útiköltséget meg tudná fizetni, de a tartózkodási költségek körül nincs minden rendben, és itt segítségre lenne szüksége. Felvetette, hogy megkérhetné-e »Barabás«-t – ha akkor éppen Pesten tartózkodik –, hogy nyújtson számára szállást és egyéb segítséget. Kitértem az egyenes válasz elől, de megígértem, hogy ez ügyben megkérdezem »Barabás«-t."[18]

A beszélgetés során Gilbert azt állította magáról, hogy a CND-(Campaign for Nuclear Disarmament – kampány a nukleáris leszerelésért) tüntetések egyik szervezője. Ez rendkívüli módon felértékelte Gilbert személyét az állambiztonság előtt, mivel a CND vezetője és az ezzel kapcsolatban lévő Direct Action Committee (DAC) nevű szervezet egyik fő támogatója, Bertrand Russell professzor kiválóan instrumentalizálható volt a brit belpolitika destabilizálására. A CND és a DAC a legnagyobb tömegerővel rendelkező mozgalomnak számított, amely közel félmillió embert ért el, miközben a brit kommunista párt tagsága csupán 30 000 főt számlált.

Nagy László javasolta „barátainknál" (!), azaz a többi szocialista titkosszolgálatnál történő ellenőrzését, vajon nem jelent-e ott régebbi keletű operatív kapcsolatot, valamint bevonását az információgyűjtő és -kutató munkába. Ez szovjet, bolgár, keletnémet relációban meg is történt, és a válasz nemleges volt. Ezen a ponton nem egészen érthető, hogy a szovjetek miért felejtették el informálni magyar kollégáikat arról, hogy Gilbert korábban járt már Lengyelországban, és ott a hivatalos szervekkel is kapcsolatba került.

1961. május 10-én Suszta Sándor[19] százados új feldolgozási tervet készített. Ebben döntöttek magyarországi meghívásáról. „*Utazása során megismertetjük a szocialista rendszer eredményeivel, elősegítjük a rezidentúrát olyan társadalmi, bizalmi viszony kiépítésében, hogy kutatási feladatokat végrehajtson, és beszervezése szükség esetén végrehajtható legyen. Fokozatosan megkezdjük politikai nevelését. Ehhez felhasz-*

náljuk eredményeink ismertetését, s leleplezzük a jobboldali vezetés árulását. A tisztázatlan elvi problémákat is megvitatjuk. Politikai nevelését úgy hajtjuk végre, hogy abban »Pártos« is érdekelt legyen. Ezen keresztül el kell érnünk, hogy adott esetben a mi érdekeinket szolgáló tüntetéseket, gyűléseket, tiltakozásokat szervezzen. Növelni fogjuk konspirációs érzékét. [...] *Fokozatosan fel kell használni személyek jellemzésére, kutatásra és szóbeli információkat kérünk tőle. Elsősorban olyan személyeket igyekszünk felderíteni, az oxfordi, cambridge-i egyetemeken, akik alkalmasak lesznek a Konzervatív Pártba való közvetett beépülésre.*"[20]

A hírszerzés eszerint lehetségesnek látta, hogy Gilbert személyén keresztül magas szinten beépüljön a brit belpolitikába, valamint hogy az egyébként is viszonylag erős és eléggé szélsőséges baloldalt „helyes" vonalra terelje. Gilbert társadalmi státusza, valamint kibontakozó tudományos karrierje alapján nagy perspektívát ígérő alanynak tűnt. Suszta május 26-i javaslatában az akcióra 2-2500 forintot irányzott elő. Ezt az illetékes osztályvezető jóváhagyta. Május 31-én Nagy ismét találkozott »Pártossal«, aki ennek során kifejezetten felkínálkozó magatartást tanúsított. Nagy jelentése szerint „*elmeséli, hogy a* [Foreign Office zárt] *könyvtár*[á]*ban bátran levesz a polcokról olyan köteteket, amelyek nem az ő témájához tartoznak. Ilyenkor a felügyelők egyike odamegy hozzá, és udvariasan figyelmezteti, hogy a könyv tilos. De még ezután is hosszú ideig hagyja, hogy »Pártos« alaposan belenézzen a könyvbe, és megállapítsa tartalmának főbb tételeit. A kávézóban könnyen el lehet vegyülni a diplomaták között, és nem egyszer furcsa elejtett szavakat lehet hallani. Mindezt saját helyzetével hozta összefüggésbe, kijelentve, hogy az egész kémhisztéria ellenére még az ő életrajzával is be lehet jutni a Foreign Office-ba, és ez egyszerűen nevetséges.*"[21]

1961. június 5-én Suszta Sándor külön javaslatot készített „Pártos" meghívására, és a vele való foglalkozásra Szikla Péter rendőr őrnagyot nevezte meg. Július 7-én újabb, ezzel megegyező szövegű terv készült. Július 12-én Nagy Lászlón keresztül átadták neki „Barabás" meghívólevelét. Az ennek kapcsán folytatott beszélgetés során „Pártos" kifejtette, hogy nem hajlandó lemondani arról a 15 fontos támogatásról, amelyet

a Magdalena College fizet tagjainak tanulmányútjaiért, bár erről Nagy – konspirációs okokra hivatkozva – le akarta beszélni. Augusztus 11-én elkészült a tartózkodás részletes, napokra lebontott programja is:

„Szikla Péter r. őrnagy feladatai:

a) »Pártos«-t a kidolgozott program szerint „kalauzolja", bemutatja eredményeinket, s a tények alapján igyekszik »Pártos«-t megszilárdítani baloldali politikai nézeteiben.

b) Tanulmányozza és befolyásolja »Pártos« politikai meggyőződését. »Pártos«-nak kedvelt témája a napi politikai események értékelése, elvi kérdések megvitatása. Anyagaink szerint vannak téves elvi nézetei is. [...]

c) A tanulmányozás során elő kell készíteni »Pártos«-t a beszervezésre. Olyan személyes kapcsolatot kell vele kialakítani, hogy már ebben az időszakban fel lehessen vetni: nem elég csak egyetérteni a szocialista országok álláspontjával, hanem minden haladó embernek lehetőségeihez mérten – saját biztonsága érdekében is – cselekedni kell. Fel kell mérni, van e lehetőség, célszerű-e, és milyen módon tudjuk a legkönnyebben megközelíteni és beszervezni. Fel lehet-e használni Anglia ellen, vagy célszerűbb-e úgy felvetni beszervezésének kérdését, hogy az USA és Nyugat-Németország ellen kérjük segítségét. [...].

A tanulmányozás taktikája:

a) a tanulmányozás során felmerült kérdéseket következetesen marxista szemszögből kell értékelni, leleplezve a reakciós és jobboldali szociáldemokrata nézeteket. Ugyanakkor kritikus szemmel vizsgáljuk országunkban a meglévő hibákat."

Szőke Béla alezredes, az angliai hírszerzést irányító alosztályvezető augusztus 15-én ehhez a következő megjegyzést fűzte: „*Ez a tervezet lényegében a »minimális program«.* [...] *Végrehajtás közben legalább naponta kell értékelni a tapasztaltakat, és ezeknek megfelelően kell kialakítani a meghatározott feladatok végrehajtásának módját, esetleg módosítását vagy meggyorsítását.*"[22] Érthető Szőke lelkesedése, hiszen úgy tűnt, Gilbert a brit politika legfelsőbb szintjein is rendelkezik vagy rendelkezni fog komoly kapcsolatokkal. Ebben az állambiztonság egyébként nem is tévedett.

Vendégség Budapesten

Gilbert örömmel fogadta el „Barabás" meghívását. Megérkezése Suszta Sándor jelentése szerint a következőképp zajlott le:

„»Pártos« meghívásunknak megfelelően 1961. szeptember 9-én 19.30-kor Budapestre érkezett. Fogadására Szikla Péter r. őrnagy és »Barabás« fn. titkos munkatárs felesége ment ki, azonban az állomáson elkerülték egymást. Így csak »Barabás« lakásán tudtak találkozni. Szikla r. őrnagy elvtársat »Barabásné« mint férjének barátját és beosztottját mutatta be »Pártos«-nak, akit megkért férje, hogy távollétében kalauzolja őt. Közölte, hogy férjének sürgősen külföldre kellett utaznia, s csak 13-án vagy 14-én érkezik haza.

»Pártos« – az általános szokásoknak megfelelően – érdeklődött Szikla r. őrgy. elvtárs kiléte felől. Szikla elvtárs elmondta, hogy ő is a kereskedelmi kamaránál a Piackutató Osztályon dolgozik, angolszász területen. Itt közbevágva megjegyezte »Pártos«, hogy »...akkor hasznos lesz megbeszélésünk, mert sok olyan dolgot ismerek, amelyek értékesek lehetnek az Ön számára.«

Barabás lakásán kb. 1 órát beszélgettek. Közben be nem jelentett vendégek érkeztek »Barabás«-ékhoz, s így Szikla őrgy. elvtárs javasolta, menjenek el vacsorázni, és foglalja el szállodai szobáját. »Pártos« ezen kissé meglepődött – valószínű, úgy képzelte, hogy »Barabás«-nál fog lakni, de szívesen elment."[23]

A továbbiakról Szikla szeptember 14-én kelt jelentése tudósít:

„Vázoltam, hogy »Barabás« engedélye alapján munkámból fel vagyok mentve, s így egész napomat a vele való foglalkozásra tudom fordítani az elkövetkező héten. [...] *»Pártos«-t felvittem a Halászbástyára, hogy megismertessem őt az éjszakai Budapesttel. Utána a hármashatárhegyi étterembe vittem vacsorázni. Mindkét program megnyerte tetszését, mindkettőt nagyon dicsérte. A jó étel és ital hatására hangulata egészen felengedett, s hosszabb beszélgetést folytattunk.* [...] *Saját részéről elmondotta, hogy gyűlöli a jelenleg Angliában uralkodó kormányt, annak minden szervét, minden képviselőjét. Teszi ezt elsősorban politikai megfontolás-*

ból, amik azonban nagyrészt egyéni sérelmekből adódtak. Elmondta, hogy őt különösen a katonaságnál töltött évei állították szembe a rendszerrel, mert ott tapasztalta azt a reakciós, emberi méltóságot sértő, osztályérdekekre alapozott politikát, ami ezt a pusztulásra ítélt imperialista országot a leginkább jellemzi. Szerinte Anglia mai urai a politika és gengszterizmus képviselői, akik a nagytőke hatalmára támaszkodva igyekeznek félreállítani minden becsületes embert, csak saját osztályérdekeiket tartják szem előtt, s előbb-utóbb katasztrófába döntik az egész országot. Politikai elvakultságukban még arra is készek, hogy háborút robbantsanak ki, s embermilliók gyilkosaivá váljanak. Ezt ő világosan látja, és politikai tevékenységét éppen arra kívánja irányítani, hogy az angol imperializmus törekvéseit, ha kismértékben is, de gátolja.

Elmondotta, hogy könyveket kíván kiadni, amelyekben leleplezi az angol kormány háború előtti nemzetellenes politikáját, s amelyekben utal a mostani kormány hasonló törekvéseire. E könyvéhez a dokumentációkat különböző bizalmas helyekről szerzi be, s ahhoz kiegészítő segítséget kapott a lengyel, illetve bolgár külügyi szervektől is.[24] [...]

Visszatérve az angol vonatkozású kérdésekre, elmondotta, hogy megítélése szerint a népi demokráciákban túlbecsülik az angol kapitalista rendszer erejét, és lebecsülik az angol belpolitikai élet élességét egy forradalomra.

»Pártos«-t igen szerény viselkedésű fiatalembernek ismertem meg, aki azonban pillanatok alatt képes fellelkesedni valamiért, és olyankor szinte szárnyakat kap. Ilyenkor meggyőző erővel beszél, élénken gesztikulál, s elképzelhetően tud hatást gyakorolni az emberekre. Bőbeszédű, elég csupán egy-két szóval elindítani a beszélgetést valamilyen témakörben, s arra 10 perces válaszokat ad. Könnyen barátkozó természet.

Igen élesen kormányellenes beállítottságú, szimpatizál a Szovjetunióval, és általában a szocialista eszmével, azonban egy kisé akadémiai szinten. Fiatalos lelkesedésében – értékelésem szerint – gyakran elveti a sujkot [sic!], *s különösen az angol belpolitikai helyzetre vonatkozó észrevételei irreálisak. Hajlamos összekeverni vágyait a tényleges helyzettel.*

Külső megjelenése igénytelen, nagyon szerényen öltözik. Összes holmiját egy kisméretű sportszatyorban hozta magával. »Barabás«-éknál kipakolta ételmaradványait, s ajánlotta, hogy azt fogyasszuk el vacsorára. Ezek a következők voltak: négy szem paradicsom, egy nagy darab sárgarépa és kb. 10-12 dkg. sajtmaradvány. Ajánlatát a legkomolyabb formában tette, dicsérve azok kiváló minőségét. Értetlenül nézett ránk, mikor ötletével szemben szabadkoztunk. Feltételezhető, hogy ideutazása során a fentiek képezték ennivalóját. Erre mutat egyébként az is, hogy amióta velem étkezik, szinte betegre eszi magát. »Barabásné« érdeklődött, hogy rendelkezik-e magyar pénzzel, amire azt válaszolta, hogy nem. Felajánlottam neki 200 forintot »amíg a bankban pénzt tud beváltani« – azt a legcsekélyebb szabadkozás nélkül elfogadta.

Az összeismerkedés zökkenőmentesen történt, megítélésem szerint nem lesz semmi akadálya a további zavartalan kapcsolattartásnak és munkának."[25]

Szikla Péter komoly energiát fordított „Pártos" politikai motívumainak felderítésére. Kikérdezése alapján az alábbi, Gilbert által tendenciózusan elferdített kép bontakozott ki:

„*Politikai nézeteire apja nevelte, aki walesi bányász volt. Az SZDP-nek volt tagja, 1932-ig, akkor lépett át a Kommunista Pártba. Egyidejűleg közismert szakszervezeti vezető volt, ő szervezte és vezette azt a híres tiltakozó bányászmenetet, amely Walesből Londonig gyalogolt, s amely lényegében kirobbantója volt a 30-as évek hatalmas, majdnem általánosnak mondható országos sztrájkmozgalmának. Apja igen nagy mértékben szovjetbarát volt, ami – túl politikai nézetein – elsősorban Rokovszki*[26] [sic!] *londoni szovjet nagykövet személyes ráhatásának következménye volt. Rokovszki személye egyébként egész családjuk történetére, így személy szerint az ő életpályájára is kihatással volt.* [...] *Rokovszki* [...] *kb. 3 évet volt Londonban, majd hazarendelték. Otthon kétszer állt bíróság előtt mint trockista. Az egész csoportot halálra ítélték, az ő (Rokovszki) kivételével, őt száműzték Szibériába. Ott néhány könyvet írt, amit azonban nem adtak ki. Szibériai tartózkodása*

Operatív fotó Martin Gilbertről Budapesten. A jobbján sétáló civil személy ismeretlen

alatt levelezést is tartott fenn külföldi barátaival, így »Pártos« apjával is. A háború óta nem tudnak sorsáról, ha él, akkor már 80 éven felül lehet.

»Pártos« elmondása szerint apja részére komoly csapás volt Rokovszki félreállítása,ez politikai nézeteit alapjaiban megingatta. A háború után beutazást kért és kapott a Szovjetunióba, ahol fel akarta keresni, kutatni Rokovszkit. A szovjet hatóságok azonban mereven elzárkóztak ez elől, sőt állítása szerint barátságtalanul kezelték kérel-

mét. Visszaérkezése után apja elhatározta, hogy szakít minden politikai tevékenységgel. Így is tett. Apja jelenleg is él, azonban teljesen elzárkózik a külvilágtól, még emberekkel sem kíván érintkezni. Úgy tartja, hogy egész élete hiábavaló volt, politikai és emberi ambícióiból semmit sem tudott megvalósítani, és legfőbb eszményképében, a Szovjetunióban is csalódott. »Pártos« apja iránti kötelességének érezte, hogy a Rokovszkival kapcsolatos kérdéseket tisztázza, s megnyugtató választ tudjon adni apja problémáira, ezért mint történész részleteiben feldolgozta Rokovszki életét, összegyűjtve a különböző szovjet, amerikai (trockista), angol, sőt bolgár dokumentumokat, s ezek alapján egy pamfletet szerkesztett, melyben bebizonyította (saját értékelése szerint), hogy Rokovszki nem volt trockista. Ezt elküldte a Szovjetunió összes tudományos és politikai szerveinek, és kérte, hogy válaszoljanak, és további dokumentumokat bocsássanak rendelkezésére. Választ sehonnan sem kapott. [...]

Apja nevelése folytán ő maga is kommunista érzelműnek tartja magát – mondotta »Pártos« –, bár az angliai viszonyok miatt ő ezt sehol nem jelenti ki, sőt taktikai okokból nem egyszer le is tagadja. Ténylegesen azonban marxista-leninistának tartja magát, elfogadja az osztályharc elméletét, a proletárforradalom szükségességét (a maga részéről pl. nem ért egyet azzal, hogy valamely országban fegyveres forradalom nélkül meg lehet valósítani a szocializmust stb.). Szerinte egy adott országban nem kell megvárni a szocialista forradalom olyan előfeltételeit, mint a néptöbbségnek a bizalma, vagy a politikai helyzet érettségét a felkelésre, hiszen ez soha sehol nem volt és nem is lesz meg. Elegendő, ha a politikailag jól felkészült emberek katonailag is képzett kisebb csoportja megindít egy mozgalmat, vagy kézbe tud venni egy már megindított forrongást, irányítójává válik annak, és a tömegeket a proletárforradalom vívmányainak kiharcolására vezeti. Ennek igazolására megemlítette, hogy ő pl. készített egy tervet London elfoglalására, egy felkelés keretében. A tervet azokak az elveknek az alapján dolgozta ki, amit Lenin munkáiban olvasott. Hivatkozott néhány stratégiai és technikai elvi tételre, amit Lenin munkáiban olvasott, s amelyek alapján

az ő terve szerint mindössze 5000 ember elegendő lenne a hatalom átvételére Londonban. A tömeg feltétlenül követné őket. Szerinte ez a terv írásban is le van fektetve, és ha egyszer lehetősége lenne rá, szívesen megmutatná nekem. Közvetlen barátainak már beszámolt róla, azok nevetségesnek és irreálisnak tartják azt, de őt ez nem érdekli, hiszen »Lenint is megmosolyogták annak idején terveiért.« [...]

Elsősorban a békéért folytatott harc az, amelyik politikai célkitűzésévé vált. Ezen belül is azonban elsődlegesen az akciómozgalmak mellett harcol és azokban vesz részt. [...] *Elmondotta, hogy az ő kezdeményezésére az oxfordi diákok 2-300 fős csoportja minden második héten tüntető felvonulást rendez az Oxford közelében lévő rakétabázishoz. Ha lehetőség nyílik, igyekeznek verekedéseket kiprovokálni a rendőrséggel, illetve katonasággal.* [...] *Másik lényeges tevékenysége Nyugat-Németországgal kapcsolatos. Az elmúlt három évben egyik legfőbb feladatának tekintette, hogy az újraéledő fasizmus ellen harcoljon. Részben személyes okok (ezeket nem részletezte), nagyobbrészt politikai megfontolások miatt választotta aktivitásának ezt a területet. Történelmi tanulmányaiból levont tanulságok ugyancsak ösztönözték e tevékenységre. Ezekből nyilvánvalóvá vált előtte, hogy az angol-német együttműködés a múltban és jelenleg is elsősorban a szovjetellenességre alapozódik.* [...] *Adatokat, dokumentációkat gyűjtött össze, melyek leleplezik, hogy Hitler hatalomra jutásában, a háborúra való felkészülésében, a Szu. elleni támadásában a reakciós angol kormánynak döntő szerepe volt, és a II. világháborúért súlyos felelősség terheli.* [...] *A szerinte rendkívüli értékű anyagból három leleplező könyvet készített elő. Kiadója is van már a könyvekre.*[27] *A három téma:*

1. A közös angol-német birodalom terve.

2. München kulisszatitkai.

3. Mért fordult Hitler Anglia ellen?

Közbevetőleg megemlítette, hogy a fenti témakörökről nagyon szívesen tartana előadást a témakörben érdeklődő magyar szakembereknek[28]. [...] *Kéri azonban, hogy a jelenlevők megbízható elvtársak legyenek, mert a felhasználandó anyagok részben a F.O.* [Foreign Office]

bizalmas dokumentációi, amelyeknek ismertetése nem beavatott személyek felé – tiltott!

Tevékenységének másik iránya jelenleg is állami funkcióban lévő fasiszták leleplezésével kapcsolatos. [...]

Hírszerző lehetőségei: F.O. archívum: egyetemi kollégái között van egy barátja – nem elvtársa –, aki családi kapcsolatai révén esetenként találkozik Macmillan miniszterelnökkel, részt vesz olyan vacsorákon, ahová azt meghívják. Dicsekvő személy, a miniszterelnökről csak mint »Harold«-ról beszél, és kifecsegi a lefolytatott beszélgetések lényegét. [...]

Viszonya a Szovjetunióhoz: Ha erről a kérdésről általában beszélek vele, a legpozitívabb formában nyilatkozik. Úgy, ahogy egy kommunista, aki a proletár nemzetköziség őszinte híve, s ennek megfelelő szempontból értékeli a Szovjetunió szerepét a munkásmozgalomban. Ennek kapcsán már több ún. „kényes" kérdés is szóba került, mint pl. a Szovjetunióban az 1930-as években végrehajtott letartóztatások, vagy pl. az 1956-os magyarországi események. Ezekkel kapcsolatban is állásfoglalása teljesen pozitív volt. [...]

A fentiek ellenére mégsem érzem megnyugtatónak az általa elmondottakat. Amikor e kérdésekről beszél, nem tapasztalom nála azt a meggyőződést és lelkesedést, mint amit más kérdéseknél. Az a benyomásom, hogy kisé elnagyoltan, s bizonyos fokig az én politikai nézeteim iránti udvariasságból nyilatkozik ilyen egyértelműen. [...]

A lefolytatott beszélgetések során megállapítottam, hogy nevezett ateista felfogású. Esztergomi látogatásunk alkalmával gúnyos megjegyzéseket tett a vallásos emberekre, s politikai szempontból is helyesen értékelte a papok szerepét az osztálytársadalmakban. [...] *Említést tettem neki a De Gaulle elleni merényletről. Élénken sajnálkozott, hogy ez nem sikerült."*[29]

Gilbert Szikla Péternek finoman szólva nem mondott igazat apja foglalkozását illetően, ő tudniillik nem bányász volt, hanem ékszerkereskedő.[30] Az is tendenciózus túlzás, ahogyan a brit belpolitikai viszonyokat beállította, a baloldali meggyőződésűeket ugyanis egyáltalán nem üldözték az Egyesült Királyságban. Vendéglátójának arról is beszá-

molt, hogy otthon félévente 534 font ösztöndíjat és egy kétszobás lakást kap, a vizsgáztatásokból még évi 200 fontot keres, így összjövedelme mintegy 1400 fontra rúg évente, ám vélhetően ez sem volt igaz, Gilbert ugyanis 1962-ben, 26 évesen vette első személygépkocsiját, ami akkor még hatalmas luxusnak számított (a gépkocsivásárlás tényéről a hírszerzők előtt egyébként később sem tett említést).[31] Gilbert a magyar hírszerzésnek azt állította, hogy két év és három hónapot töltött katonai szolgálatban, gyalogsági alapkiképzését a Wiltshire-gyalogezrednél kapta, de nyelvtudásának köszönhetően a hírszerzéshez (MI6) került, ahonnan aztán a politikai nézetei miatt eltávolították, és végül a ciprusi katonai táborban folytatott lázító tevékenysége miatt három hónapot töltött büntetőtáborban. Hivatalos életrajzában ezzel szemben az szerepel, hogy az Army Intelligence Corps tagjaként a Szovjetunió volt a szakterülete (*„the Soviet Union was my area of study.”*).[32] Hogy ezalatt pontosan mit kell értenünk, azt Gilbert nem részletezi – az azonban biztos, hogy a magyar hírszerzésnek ebben a kérdésben sem mondott igazat.

Magyar beszervezőjének elmesélte, hogy egyik legjobb barátja és bizalmasa a Treasury intelligence branchben (a brit pénzügyminisztérium adatgyűjtő osztályán) dolgozik. Szikla erre a felajánlkozásra a következőképpen reagált:

„Kedvességét megköszöntem, de hozzátettem, hogy nem szeretném olyan mértékben terhelni őt, arról nem beszélve, hogy ezzel esetleg kellemetlenségekbe keveredhet. Bizonygatta, hogy nem. Nem arra hivatkozott, hogy ezek nem titkos anyagok lennének, hanem arra, hogy ő ügyesen meg tudja oldani a problémát, barátja teljesen megbízható, és nincs levélcenzúra Angliában, ami problémát okozhatna. [...] *»Pártos« ajánlkozása megítélésem szerint őszinte volt, és az előző beszélgetések, magatartása természetes folytatásának tűnt.*

Kérései: [...] *Segítettem a Filatélia boltban különleges bélyegsorozatokat vásárolni neki, melyeket figyelmességképpen barátainak írott leveleire akar felhasználni.* [...] *Elvittem őt egy antikváriumba, mivel ilyen irányú érdeklődése van.* [...] *Megítélésem szerint szívesen*

fogadna el ilyen ajándékot, ha felajánlanánk, hogy pl. kifizetjük az általa kiválasztott könyveket. [...] *Intenzíven érdeklődött a beígért zenei program iránt. Elmondta, hogy az Operaház e heti* Traviata-*előadását nagyon szeretné megnézni. Megkérdezte, hogy hol és hogyan lehetne traveller-csekket beváltani. Közöltem, hogy a szállodában. A kérdés felvetésének formájából arra következtetek, hogy fogytán van a tőlem kapott zsebpénze, és ily módon kívánt közvetett célzást tenni esetleges további zsebpénzjuttatásra.*

Politikai nevelése: Az Üllői úti Kilián laktanya, a Kisfaludy köz, a József Attila-telep meglátogatását összekötöttem politikai nevelése feladatával. Ismertettem és magyaráztam az ellenforradalom körülményeit, Nagy Imre ügyét. Később beszéltem saját életemről, a felszabadulás előtti idők nyomorúságáról és a felszabadulás utáni eredményekről. Ellenvetései nem voltak, s úgy láttam, sikerült jelentős mértékben hatást gyakorolni rá, politikailag megerősíteni, az ellenforradalommal kapcsolatos problémáit (felém ilyeneket nem vetett fel) tisztázni."[33]

Másnap Szikla (előzetes minisztériumi engedéllyel) az akkor még Sztálinváros névre hallgató Dunaújvárosba vitte ügyfelét:

„Politikai nevelése: Sztálinvárosban tett látogatásunk kiváló alkalmat nyújtott erre. Igen szerencsés körülmény volt, hogy a kisérőül mellénk adott munkás származású mérnök egy igen jó felkészültségű, politikailag iskolázott ember volt, sokat segített munkámban.

Már a város megközelítése előtt hosszan beszéltem neki az ország iparosításának történelmi feladatáról, annak politikai jelentőségéről, konkrétan Sztálinváros szerepét abban stb. Vázoltam a város felépítésének hősi korszakát, az ott dolgozó kommunisták emberfeletti erőfeszítéseit stb. Megérkezésünkkor ténylegesen lenyűgözte őt a modern üzem grandiózus képe. [...] *Még az üzemben létrehoztunk egy alkalmi beszélgetést az egyik martinásszal. »Pártos« megkérdezte, hogy mennyi a fizetése. Az illető azt válaszolta, hogy gyengébb teljesítmény esetén 3500 forint, majd »Pártos« másik kérdésére elmondta, hogy lakásért havi 50 forint havi bért fizet. »Pártos« nem akart hinni a fülének, s kijelentette, hogy nincs értelme, hogy további kérdéseket tegyen fel, ez*

a két adat mindennél többet mond neki. El volt ragadtatva a hengermű modern gépsorától is, de lelkesedése tetőfokra tulajdonképpen akkor hágott, amikor a város lakónegyedét látogattuk meg. Kijelentette, hogy ő még ilyen szépet nem látott, s egészen meg van hatva attól, hogy egy vasmű munkásainak ilyen paradicsomot építettek fel (látta a kulturális és sportintézményeket is). Véleményét azzal foglalta össze, hogy »ha a közép-angliai ipari kerületek bérkaszárnyáinak lakosságát elhozhatná Magyarországra, és megmutatná nekik Sztálinvárost, másnap kitörne a forradalom Angliában«. Hazafelé jövet kifejtette, hogy Sztálinváros hagyta a legmaradandóbb emléket benne, s a legkomolyabban mondja, hogy bármikor szívesen letelepedne ott egész életére."[34]

Nem teljesen érthető, hogyan volt képes Gilbert ennyire a valóságtól eltérően látni a sztálinvárosi körülményeket, amelyek még a korabeli magyar viszonyok között is lesújtóak voltak. Különösen annak fényében érthetetlen, hogy a kritikai észrevételekkel máskor nem fukarkodott. Lehet, hogy nem arról beszélt, amit látott, hanem arról, amit láttatni akart? Szikla a sztálinvárosi kirándulás után személyes információkhoz is jutott:

„*Apja és anyja mindketten zsidók, anyja egy régi lengyel vallásos zsidó család gyermeke volt. Nagyanyja még Lengyelországban élt. »Pártos« kissé zavarodottan beszélt a fentiekről, mivel – mint indignálódva megjegyezte – ilyesmivel manapság nem szokás dicsekedni. Kérdésemre elmondta, hogy Angliában és Oxfordban is eléggé erős az antiszemita felfogás, s különböző provokációk elkerülése végett inkább el szokta kerülni ezt a körülményt. Nem tudja, hogy Magyarországon mi a helyzet, de jobbnak vélte, ha felénk se nagyon emlegeti ezt a körülményt. Megnyugtattam őt, hogy ilyen fenntartásai ne legyenek, egy szocialista országban ilyen problémák már nem merülhetnek fel.*

Azt válaszolta, hogy külsőleg Angliában sincs antiszemita mozgalom vagy szervezkedés, de sajnálatos módon a probléma mégis él, és befolyásolja az embereket. Ő például meg van győződve, hogy az angol elhárítás irattárában az ő neve mellett az a megjegyzés szerepel: »veszélyes kommunista-zsidó rendbontó«.

Elmondotta, hogy apja és ő egyáltalán nem vallásos érzületűek, anyja azonban annál inkább. Most például, hogy felmerült házasodásának kérdése, anyja a leghatározottabban ellenzi azt, mivel a szóban forgó leány nem zsidó származású."[35]

Érdemes egy pillanatra megállni ez utóbbi megjegyzéseknél. Minden jel arra mutat, hogy Gilbertnek nem volt túl kiegyensúlyozott a viszonya saját zsidóságához. Ebben szerepe lehetett annak is, hogy 1940 júliusában – sok más kiskorú gyermekhez hasonlóan – a szülei Kanadába küldték a háborús veszélytől tartva, ám a gyermekeket (is) szállító konvojt német tengeralattjáró-támadás érte, amelyben öt hajó elpusztult és 77 gyermek életét vesztette.

A nap során Gilbert a londoni lengyel követséggel való kapcsolatáról is beszámolt. 1959 nyarán állítása szerint minden előzetes lengyel kontaktus nélkül beutazást kért és kapott Lengyelországba:

„Ez időben már birtokában volt azoknak az információknak és dokumentációknak, melyeket egy Stricker nevű, Nyugat-Berlinben élő, antifasiszta beállítottságú zsidó diáktól kapott, s melyek segítségével az Adenauer-féle adminisztrációban megbújt náci-fasisztákat kívánták leleplezni. Akkori terveiknek megfelelően C. Miller nevű barátja Csehszlovákiába, ő pedig Varsóba utazott. Mindkettejük elképzelése és terve az volt, hogy beutazásuk során kapcsolatot keresnek az érintett népi demokráciák antifasiszta szerveivel, és azoknak ajánlják fel a birtokukban lévő anyagot. [...] *Varsóba érkezve felvette a kapcsolatot az ottani antifasiszta szövetség titkárával, akit sikerült elképzeléseinek megnyerni. Megbeszélték, hogy az anyagokat diplomáciai úton fogják eljuttatni Varsóba. E megbeszélés érelmében jelentkezett nála a lengyel nagykövetség tanácsosa, egy bizonyos Tomorovics nevű diplomata, akinek ő az anyagokat átadta. Tomorovics az anyagok átvétele után felvetette elképzelését, hogy ő készítsen egy könyvet, pontosabban propagandapamfletet az anyagok felhasználásával. A lengyel diplomata ugyanis kifejtette, hogy a leleplezésnek hatásossága nagyobb lenne, ha azt nem egy népi demokrácia könyvkiadója jelenteti meg, hanem egy angol történész tollából jelenik meg. Ő egyetértett, s ezt követően*

kb. fél évig dolgozott a könyv kéziratán. Időközben többször találkozott Tomoroviccsal.

Mikor a kézirattal elkészült, és sor került volna a kinyomtatás megszervezésére, Tomorovics az ő legnagyobb megdöbbenésére közölte, hogy a könyv kiadása nem aktuális. Azt mondta, hogy a nemzetközi helyzet megváltozott, a Lengyelország és Nyugat-Németország közötti kapcsolat alakulása kedvező mederbe terelődött, s most diplomáciai hiba lenne a könyv megjelentetése. A történtek miatt nagyon kiábrándult lengyel kapcsolataiból, szakított velük, s azóta nem is jár el a lengyel követség rendezvényeire, pedig azok gyakran küldenek meghívókat. [...] *Keserűen említette, hogy számíthatott volna erre a fejleményre, hiszen varsói látogatása alkalmával már voltak kiábrándító tapasztalatai. Több konkrét példát sorolt fel, melyek alapján azt tapasztalta, hogy még a hivatalos lengyel szervek is élesen szovjetellenes beállítottságúak, nem beszélve egyes személyekről, akikkel ott-tartózkodása során beszélgetett."*[36]

Ha Gilbert ebben az esetben igazat mondott, akkor kizárható, hogy ne került volna kapcsolatba a lengyel állambiztonsággal. Az, hogy a magyar szervek megkeresésére Lengyelországból nemleges válasz érkezett, csak azzal magyarázható, hogy a lengyelek leépítették Gilbertet, és nem tartották fontosnak a részletek közlését.

Gilbert arról is tájékoztatta Szikla Pétert, hogy az oxfordi békeharcosok szervezetén belül létrehoztak egy szűk körű „partizáncsoportot":

„E csoportnak speciális célkitűzései vannak, melyek eltérnek a békemozgalom szokásos módszereitől és céljaitól. Kérdésemre azt válaszolta, hogy a csoport neve mindenre magyarázatot ad. Értetlenséget mutattam, mire ő megkérdezte, hogy tudom-e, mivel foglalkoztak a partizánok a II. világháború alatt. Továbbra is tetettem magam, azt válaszoltam, hogy kérdését nem értem, hiszen a partizánok idegen megszállás alatt lévő országokban tevékenykednek, és ott különböző diverziós és bomlasztó tevékenységet folytatnak. Ő ismét kérdéssel válaszolt, mondván, hogy az én megítélésem szerint Anglia vajon nincs-e idegen

megszállás alatt, az amerikai bázisok nem jelentik-e az ország megszállását. Majd hozzátette, az ő csoportjuk ebből a tételből indul ki, és adott esetben ezekkel kapcsolatban kíván partizántevékenységet folytatni. Bár világosan nem jelentette ki, de szavaiból azt vettem ki, hogy a „partizáncsoport" diverziós jellegű tevékenységre készíti fel tagjait. Igyekeztem bővebbet megtudni a kérdésről, de »Pártos« a továbbiak közlése elől elzárkózott.[37]

Szikla Péter a szeptember 14-i nap eseményeiben változásokat észlelt:

„Elmondta, hogy az IBUSZ-nál nem voltak elég udvariasak vele, továbbá néhány adminisztratív hibát is észlelt. Ezekkel kapcsolatban az illetékes hivatalvezetővel beszélt, és azt »kioktatta«. (Ez már a második eset, hogy ilyen kifogásokat támaszt és »oktatgat«. Előző nap az ASTORIA igazgatóját »oktatta« ki a WC-papír hiánya és a pincérek »lustasága« miatt. Úgy látszik, »kritikai« szelleme már itt-tartózkodásával kapcsolatban is kezd kibontakozni. Felém és programjaink iránt is tapasztalok kissé indokolatlan és szemtelenkedő megjegyzéseket, követeléseket.)

Viszonya a Szovjetunióhoz: A fasisztaellenes film megtekintése után néhány megjegyzést tett. Kijelentette, hogy a filmből a magyar cenzúra néhány lényeges részt kivágott. Ezek olyanok, amelyek a Szu. néhány múltbeli, kifogásolható külpolitikai ténykedésével kapcsolatosak. Pl. Sztálin és Ribbentrop tárgyalásai, a Vörös Hadsereg bevonulása Lengyelország keleti részébe, Zsukov marsallt ábrázoló részek stb. Ő ugyanis látta a filmet Angliában, és így a kivágásokat megállapíthatta. Azt is észrevételezte, hogy látott olyan részeket, amiket Angliában vágtak ki. Ezt »disznóság«-nak minősítette, és kijelentette, hogy másnap az ügyben tiltakozó levelet ír az angol filmcenzúra-bizottságnak. Hozzátette, mi is helytelenül járunk el a kivágásokkal, félrevezetjük az embereket, megakadályozzuk az objektív véleményalkotást. [...]

Kapcsolata a F.O.-val: Feltett kérdésemre ismertette a titkos archívum igénybevételének technikai részleteit. [...] *Az anyagok egyes részeiből kivonatot készíteni és azt publikálásra felhasználni tilos. Ezt*

a szabályt (a kivonat készítésre vonatkozót) ő rendszeresen kijátssza. Sőt arra is volt példa, hogy az egyes anyagok nem számozott mellékleteiből ellopott.[...]

Megjegyzés: Érdeklődési irányomból, megjegyzéseimből egyre inkább kitűnik, hogy hírszerzési kérdések vonatkozásában az átlagosnál nagyobb érdeklődésem van. Szerintem ezt »Pártos« érzékeli, de nem észrevételezi."[38]

15-én a ferihegyi reptérre, Szolnokra, majd a ceglédi „Dózsa népe" termelőszövetkezetbe látogattak:

„*A tsz. vezetőivel folytatott politikai beszélgetés során – mely must-, bor- és pálinkakóstolók után kezdődött – kisebb nézeteltérés adódott közöttünk. A tsz. vezetői vitatták a magyar munkásosztály rohamosan javuló életszínvonalát, szemben az angol munkások romló helyzetével. »Pártos« szembeszállt velük (megítélésem szerint nem meggyőződésből, hanem örökösen ellentmondó és vitát szerető magatartása miatt), és eközben néhány durva ferdítést is mondott. Pl. azt állította, hogy Angliában nincs munkanélküliség. Közöltem, hogy megállapítását lefordítom, de az nem felel meg a tényeknek, mert Angliában jelenleg is félmillió teljes és több százezer részleges munkanélküli van. Külön vitát kezdett velem, végül is visszavonulásra kényszerült, de meghazudtolása miatt láthatóan ingerlő volt még távozásunk után is.*

A Szolnok felé vezető úton érdeklődött, hogy mit írtak a mai újságok. Közöltem, hogy beszámoltak az újabb szovjet rakétakísérletekről. Bántó gúnnyal reagált, megkérdezte, hogy »most ti és orosz barátaitok boldogok vagytok-e.« Mondtam, hogy igen, és feltételezem, hogy ő is, hiszen látnia kell a kísérletek jelentőségét a világbéke szempontjából. Elvesztette önuralmát, és felvetésemet ordítva visszautasította. Engem képmutatónak nevezett, mert mint mondotta, nagyon jól látom, hogy ez nem békecélokat szolgáló cselekedet, hanem erőfitogtatás, végzetes játék a világbékével, megcsúfolása a világ dolgozói Szu-ba vetett bizalmának stb.

Miért csapjuk be az embereket, miért nem mondjuk meg, hogy politikai célkitűzéseink érdekében még az atomháborút is megengedhetőnek tartjuk – folytatta magából kikelve. [...] *Felvetésére hasonló élességgel*

és ugyancsak kiabálva válaszoltam. [...] A Népszabadság *egy angliai háborúellenes tüntetésről írt cikke kapcsán azt kifogásolta, hogy »miért vezeti félre a párt lapja a magyar munkásokat«. Közöltem, hogy ő téved, mert a tüntetés Polaris amerikai tengeralattjárók Angliába érkezése ellen szólt. Ezt a lap világosan megírta. Bizonygatta, hogy ez nem így van. Ő, amikor az angol követségen járt, a* Guardian*ben olvasta Russell nyilatkozatát, és abból veszi állítását. Teljesen elragadtatta magát, és a vita hevében azt említette, hogy a* Népszabadság *»hazudik«.*

Megállítottam a gépkocsit, és nagyon határozott formában rendre utasítottam »Pártos«-t. Kijelentettem, hogy amíg engem személyemben sértegetett, azt tűrtem, mert úgy vettem, hogyha vissza is él vele, mégiscsak megilleti a vendégjog, de azt, hogy a Párt lapjáról így beszéljen, nem tűröm. Ezt a lapot a fasizmus éveiben a magyar munkások nem egyszer életük feláldozása árán jelentették meg[39]*, hogy az igazságról, a munkások igazságáról beszéljenek. Ez az újság szent előttem, és neki sincs joga annak igazmondását kétségbe vonni. Különösen nem a* Guardian*-féle burzsoá szemétre való hivatkozással. Fegyelmezze magát, és vitatkozzunk úgy, ahogy két hasonló politikai érzelmű emberhez méltó, mert különben nem vagyok hajlandó ismételten szóba állni vele.*

»Pártos« meghökkent, és lecsillapodott. Bocsánatot kért, és kifejtette, hogy a vita hevében elragadtatta magát, de azt máris megbánta. Magyarázta, hogy nekem meg kell értenem őt. Ő valóban »akadémista-kommunista«, aki sok kérdést másképpen ítél meg, mint azok, akik a mozgalmon belül vannak. Ne ítéljem el őt ezért, inkább segítsek, hogy úgy lásson, úgy értékelhessen dolgokat, ahogy mi tesszük. Ő feltétlen híve a szocializmusnak."[40]

Ennél a beszélgetésnél érdemes megállni egy pillanatra. A hírszerzők minden bizonnyal ezen a napon juthattak volna a legközelebb Gilbert személyiségének értékeléséhez. Ő ugyanis láthatóan – talán az előzetes bor- és pálinkakóstolók hatására – végre önmagát adta. Kiderült, hogy noha ultrabaloldali, egyáltalán nem ért egyet a Szovjetunió egyes politikai lépéseivel, és politikai értelemben gyakorlatilag irányíthatatlan. Mindez azonban a hírszerzőknek egyáltalán nem tűnt fel, sőt Suszta

Sándor értékelőtiszt ezen a napon már a titkos együttműködés alapjainak vizsgálatával is foglalkozni kezdett. „Beszervezésének politikai alapjai” címmel Sziklával közösen a következőket állapították meg:

„E kérdés keretében meg kellett vizsgálnom, hogy az angol, nyugatnémet kapcsolatok rombolása és helyette a szocialista országok és Anglia politikai együttműködésének fokozása – mint politikai együttműködései alap – elképzelhető-e, reális-e »Pártos« bevonásakor.

Az eddigi tapasztalatok s a most lefolytatott beszélgetés a kérdésre egyértelműen igenlő választ adott. Ezúttal is kifejtette, hogy Anglia jövője szempontjából a legnagyobb veszélyt az új, fasiszta Németországgal való együttműködésben látja. Úgy is mint zsidó, úgy is mint kommunista, úgy is mint történész – szenvedélyesen gyűlöli a fasizmust. Adenauer országa pedig a fasizmus melegágya. Ha valaki, úgy ő tudja ezt bizonyítani a legjobban. A fasizmus új formája ellen harcolni eddig is a legfőbb ambíciója volt.

Birtokában lévő dokumentációk elkérése: [...] *Elmondta, hogy könyvében 21 bíróra szerzett be anyagot. Ezek közül 18 Nyugat-Németországban dolgozik, 3 pedig Kelet-Németországban. Az ő objektív történelemszemléletével nem fér össze, hogy csak a 18-ról beszéljen, és szemet hunyjon a 3 felett. Azok is háborús bűnösök. Közöltem, hogy feltevésem szerint mégis téved. Lehet, hogy az a három ember olyan érdemeket szerzett (pl. a Szovjetunió illegális támogatása, emberek megmentése a haláltól stb.), amik kiegyenlítették korábbi hibáik, bűneik súlyát. Szerinte valami ilyen lehetséges, ugyanis amikor e személyekre szovjet archívumi anyagot akart bekérni, azt speciális körülményekre való hivatkozással megtagadták a szovjet illetékesek.* [...]

Fokozatos bevonása: Felvetettem – a fenti megfelelő előkészítés után –, hogy a neofasizmus elleni harcnak bizonyára vannak még további területei, amelyeken hasonló politikai célokból kiindulva lehetne tevékenykedni, s amelyeken velünk is együttműködhetnek. Kijelentettem, hogy a magam részéről e vonatkozásban hajlandó lennék minden segítséget megadni neki. Adott esetben igyekeznék megszerezni állami támogatást is elképzeléseinek realizálására.

»Pártos« kifejtette, hogy valóban vannak ilyen további lehetőségei. [...] *Neki kedvelt elképzelése – már megkezdte az anyaggyűjtést – a volt náci diplomaták felderítése és leleplezése. E kérdésben lehetne közös lépéseket tennünk. Ő megpróbálna egy könyvre való dokumentációt összegyűjteni, esetleg mi is segítenénk (saját és baráti országok anyagaiból), majd megszerveznénk a könyv megjelentetését.*

Ötletét nagyon szerencsésnek találtam, és támogatásomról biztosítottam őt. Megkérdeztem, hogy lehetséges volna-e mindezt összekötni – nem politikai céllal – a volt német külügyi hírszerzőkre vonatkozó anyaggyűjtéssel, különös tekintettel azokra, akik Gehlen szolgálatában állottak. Megmagyaráztam, hogy ezeket veszélyesebbnek értékelem még a diplomatáknál is. Felvetésem reagálás nélkül fogadta, sőt azonnal ajánlkozó érdeklődést mutatott. Megkérdezte: akarok-e egy szép tanulmányt Gehlen személyéről, ha igen, elküldi eddig összegyűjtött anyagait, levélben.

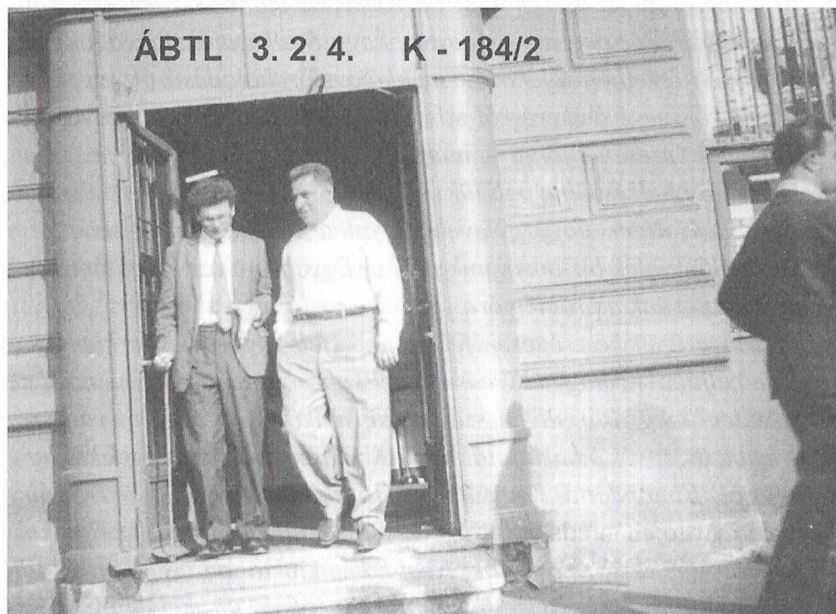
Itt vetődött fel az összeköttetés kérdése, az előbbi kérdésekkel kapcsolatban is. »Pártos« azt ajánlotta, hogy ő elkezdi az anyagok összegyűjtését, levélben tájékoztat munkája előrehaladásáról, esetleges problémáiról, segítségkérésről stb. Ha jövőre beutazik – menyasszonyával együtt szeretne jönni –, már hozná magával a kész kéziratokat, illetve azt, ami elkészülne belőlük.

Azt válaszoltam, hogy a levelezés ötlete nekem nem tetszik, nem tartom kielégítőnek biztonságunkat. [...] *Egyébként azt mondtam,* [...] *majd visszatérünk a problémára.*

»Pártos« igen készségesen felvetette – feltehetően teljes kiengesztelésem céljából –, hogy a Treasury-vel kapcsolatos problémáimról se feledkezzem meg. Bármilyen szervezési, működési kérdésről van szó, csak írjam össze, és ő barátjától pontos válaszokat szerez. Érdeklődtem barátjáról. Elmondotta, hogy Philip Hansonnak hívják, s a Treasury hírszerző [valójában adatgyűjtő – U. K.] *osztályán dolgozik. Egy kollégiumban tanultak, jó barátok. Nem kommunista, de őszintén haladó felfogású. Mióta köztisztviselő, kimaradt a baloldali akciókból, de érzelmei nem változtak. Általában egyszer, amikor a F.O. archívumában*

tesz látogatást, mely közel van a Treasuryhez, találkoznak, de akkor fél napot is beszélgetnek. Bármilyen kérdést felvethet, hiszen mindig kényes kérdésekről beszélgetnek, barátja azokról eddig is fenntartás nélkül informálta. […]

Egyéb kérdések: […] *Szerezzek jegyet az Operaház* Lammermoori Lucia-*előadására, ami kedvenc operája* […] *Van egy további elképzelése is, ugyanis felvetette, hogy ha kijönnék, néhány üzleti vonatkozású javaslattal élne. Eszerint kb. 20 fontnak megfelelő forint összegre lenne szüksége, hogy tervezett vásárlásait lebonyolítsa. Ennek ellenértékét kiutazásomkor kapnám meg, addig a takarékba letétbe helyezi, és ha kívánom, közben lottózna is a pénzemmel (az angol lottónál a pénzt visszaadják, ha az nem nyert).*"[41]

Operatív fotó Martin Gilbertről Budapesten. Jobbján Szikla Péter rendőr százados látható

A beszervezés kérdése

Suszta 1961. szeptember 16-án az eddigieket ötoldalas jelentésben foglalta össze. „*A legutóbbi napokban – apró hibákat látva – kritizált és kissé követelődzött.* [...] *A tisztázatlan kérdések még nem engedik meg, hogy konkrétan végrehajtsuk a beszervezést.*” Ezek alapján kérte „Pártos” tartózkodásának meghosszabbítását 10-ről 14 napra. Szeptember 16-án a Munkásmozgalmi Intézetben voltak, a Berlin étteremben ebédeltek, este az Erkel Színházban a *Hunyadi Lászlót* tekintették meg, majd a Mátyás-pincében vacsoráztak. Ismét beszélgettek a hírszerzésnél töltött idejéről – ez figyelemre méltó, mivel Gilbert publikus életrajzában erről egyáltalán nem tesz említést. A fiatalember elmondta, hogy 1955 őszén vonult be, két napig tiszti iskolára is küldték, majd káderezése után áthelyezték Ciprusra, illetve később Angliában és Nyugat-Berlinben szolgált. Itt szovjet adásokat is lehallgattak, de ő alapvetően csak konyhai munkát végzett.

Szikla aznapi beszámolója szerint egyre inkább nyílt lapokkal játszott Gilbert előtt:

„*Megkérdeztem, nincs-e kifogása, ha a továbbiakban e szervek munkájáról részletesebben is érdeklődöm, mivel – tettem hozzá – ez a kérdés bizonyos vonatkozásban érdekel, tevékenységemnek egy részét képezi. »Pártos« különösebb reagálás nélkül tudomásul vette az általam mondottakat, és kijelentette, hogy kész a beszélgetést folytatni.*

*Politikai nevelése: A Munkásmozgalmi Intézetben tett látogatás komoly hatással volt rá. A gazdag archívum, melynek legszebb darabjait kézbe adták (*A tőke *és a* Kommunista Kiáltvány *eredeti kiadása, Táncsics könyvei, az I. internacionálé jegyzőkönyvei stb.) és az intézetben folyó lázas ütemű, de mégis nagyon jól szervezett munka állandó csodálkozó elismerésre késztették. A lefolytatott beszélgetések Gábor*[A2] *elvtársnővel és munkatársaival, az 1919-es hősi események felelevenítése ugyancsak hatásuk alá kerítették. A látogatást követően még sokszor visszatért azzal kapcsolatos élményeire.*

A látogatás során több értékes könyvet kapott, illetve kért el – eléggé telhetetlen formában. [...]

Megjegyzés: nevezett előtt ma már nyíltan feltártam hírszerző kérdések utáni érdeklődésemet. Azt nem utasította vissza, azokról való beszélgetésekre hajlandóságot mutatott."[43]

Szikla a másnapi programról a következőképpen tudósított:

„Fokozatos bevonása: Megfelelő előkészítés után ismét rátértem a nyugatnémet kérdés tárgyalására. Korábbi beszélgetéseinkre hivatkozva felvetettem, hogy időszerű lenne gyakorlatilag is megnézni, mit tudnánk közösen tenni a közös ellenség ellen. Javasoltam, hogy vegyük számba lehetőségeinket. Kértem az ő elképzeléseit.

»Pártos« elmondotta, hogy elsősorban propaganda vonatkozású együttműködést javasol. Maga részéről vállalkozna rá, hogy egy közepes terjedelmű pamfletet állítana össze a rendelkezésre álló információk és dokumentációk felhasználásával, aminek a kinyomtatását mi vállalnánk, ő viszont a terjesztésről gondoskodna. Kifejtette, hogy mivel a náci bírók, valamint a háborús bűnös náci orvosok kérdésében már készültek hasonló pamfletek (a lengyel, illetve cseh kormány segítségével), ezúttal azt javasolná, hogy egyéb témakörben állítaná össze azt. Elsősorban gondol a ma is aktívan tevékenykedő volt náci katonatisztek, SS-tisztek, diplomaták és iparosok leleplezésére. Papírt és írószert kért, majd felvázolta a pamflet felépítését. Az általa készített vázlatot a jelentéshez csatolom.

[...] *Megkérdezte, hogy barátaim ugyancsak a Kereskedelmi Kamarában dolgoznak-e. Azt válaszoltam, hogy nem, hiszen az én németellenes tevékenységem nem kapcsolódik munkahelyemhez, attól független szervezeti keretek között folyik. Érzékeltettem vele, hogy nem hivatalos kormányszerv az, ami ezzel a kérdéssel foglalkozik, de ugyanakkor egy igen befolyásos, széles körű kapcsolatokkal és egyéb lehetőségekkel rendelkező szervezet. Hozzátettem, hogy e szervezet nyugatnémet vonatkozású politikai értékelése és ennek kapcsán kifejtett tevékenysége túllépi a hivatalos magyar külpolitika kereteit. Ezért is szükséges, hogy teljesen különvált legyen attól. Kérdezte, hogy meg tudnám-e nevezni a szervezet fontosabb vezetőit, ismert személyek-e azok stb. Azt válaszoltam, hogy az adott körülmények miatt ez nem lenne helyes, és*

ugyanígy válaszoltam arra a kérdésére is, hogy volna-e lehetőség személyes találkozásra valamely vezetővel.

[...] *Felvetettem korábbi beszélgetéseinket, s azokra hivatkozva igényt jelentettem be a birtokában lévő egyéb nyugatnémet vonatkozású dokumentumokra, olyanokra, amelyeket eddig sehol nem használtak fel. Különösen a volt náci diplomaták és hírszerzőtisztek anyagainak jelentőségét húztam alá. Vonakodva válaszolt, azt mondta, hogy ezek előkeresése elég komplikált dolog. Másrészt nagyrészük már felhasználásra került, illetve éppen a fenti könyvben fog felhasználásra kerülni. Rámutattam, hogy szeretném fenntartani a jogot, amennyiben a pamflet kéziratában és mellékleteiben részemre más vonatkozásban hasznosítható anyagokat találnék, úgy azt kiemelem, és publikálás helyett egyéb vonatkozásban hasznosítom. »Pártos« ezzel egyetértett, s azzal is, hogy átnézi a birtokában lévő dokumentumokat, valamint ugyancsak átnézi e szempontból Stricker anyagait. Megítélésem az volt, hogy nem túlságosan örült az általam felvetett ötletnek, s csak vonakodva járult hozzá kérésem teljesítéséhez.*

Egyéb információszerzés kapcsán »Pártos« azt mondta, hogy ahhoz, hogy ilyen feladat teljesítésére beállítsa magát, »kémtevékenységre« kellene átállnia, ő pedig – amint ezt én jól tudom – nem kém, hanem békeharcos. Ennek ellenére meg tudja ígérni nekem, hogy ha a fenti vonatkozásban valamilyen érdemleges információhoz jut, azt levélben továbbítani fogja.

Azt válaszoltam, hogy valószínűleg nem értett meg pontosan. Kifejtettem, hogy én kizárólag azokra az információs lehetőségekre gondoltam, amelyek hivatali, baráti stb. ismeretségén keresztül eddig is rendelkezésre állottak, s az én kérésem alapján legfeljebb arról lenne szó, hogy ezeket tudatosabban hasznosítaná. Megemlítettem neki néhány személyt azok közül, akiket ő információs forrásként felemlített, s ezekkel való beszélgetésekre korlátoztam igényeinket. Kijelentettem, hogy ez feltehetően nem okoz semmilyen problémát részére. Amennyiben megegyezünk, én néhány témakört megjelölnék, s kérésem az lenne, hogy e témakörbe vágó informálódást folytasson. Így lényegében eddigi társadalmi helyzetében maradna, nem lépné túl eddigi mozgási, érdeklődési körét stb.

»Pártos« kifejtette, hogy ez valóban megoldható, nagyon helyes lenne azonban, ha ezeket a témaköröket megjelölném, mert akkor mindjárt világosabban látná, hogy mi a tennivaló, mit tud csinálni. Felvetését megfordítottam, s azt válaszoltam, hogy a kérdéseket akkor tudnám igazán praktikusan összeállítani, ha előzőleg számba vennénk, milyen hasznosítható kapcsolatokkal rendelkezik. »Pártos« először tiltakozott e gondolat ellen. Azt mondotta, az még csak helyes, hogy a tudomására jutó információkat átadja, de azt már nem tudja megtenni, hogy azok forrásait is közölje, hiszen ha az általa írt leveleket mégiscsak elfognák, úgy az illetők komoly bajba kerülnének.

Azt válaszoltam, hogy erre a kérdésre egyébként is ki akartam térni. Levélküldözgetési tervei irreálisak, elfogadhatatlanok. Nélkülözik a biztonság elemi követelményeit is. Az általam elképzelt megoldás az lenne, hogy felhasználjuk az ő és az én barátaim gyakori külföldi utazásait egy-egy harmadik országban lévő találkozó megszervezésére. Itt folytatnánk le a beszélgetéseket, illetve ha valamilyen átadni való anyaga van, ezeket a találkozókon vennénk át tőle. Megemlítettem, hogy ha akár én, akár egyik barátom utazna például Párizsba vagy Genfbe, ott módjában állna az ugyancsak ott lévő »Pártos«-sal zavartalan megbeszéléseket lefolytatni. Hozzátettem, hogy természetesen gondoskodnánk ezen utazásaival kapcsolatos költségek fedezéséről.

[...] *»Pártos« azt javasolta, hogy még itt-tartózkodása során üljünk le megbeszélni a fentieket.* [...]

Összegezve: megállapítottam, hogy »Pártos« húzódozva, és csak az én kisebb ráhatásom folytán járult hozzá kérésem teljesítéséhez, szívesebben vette volna, ha erre a kérdésre nem kerül sor. Úgy gondolom, hogy ezt a kérdést állandóan napirenden kell tartani a továbbiakban is, és megerősíteni őt e feladatok vállalásával kapcsolatban.

Ezt követően megemlítettem még a Treasuryvel kapcsolatos információs igényemet is. Ezekre nagyon kedvezően reagált. Kérte, hogy írjam össze azokat. Barátján keresztül nehézség nélkül meg tudja szerezni a válaszokat, akármilyen rövid időn belül. Az általam kívánt módon fogja eljuttatni hozzám. E kérdésre való kedvező reagálása alapján – figyelembe véve

hogy az e vonalú információszerzés részére kellemetlenebb és veszélyesebb is – az a benyomásom alakult ki, hogy a korábbiaktól talán azért húzódozik, mert azok teljesíthetőségét nem látja olyan világosan, mint ezt. [...]

Üzleti javaslata: Elmondta, hogy egyik nagybátyja igen gazdag gyáros. Közép-Angliában 14 ezer fővel dolgozó üzem tulajdonosa. Legutóbb részt vett a moszkvai kiállításon, elsősorban vontatókat és gépesített anyagmozdonyokat állítottak ki, adtak el. Készítményeiket Hruscsov elvtárs is kipróbálta, s elsősorban ennek köszönhetik rendeléseiket. Ő szoros baráti kapcsolatban van Mr. Potterrel, aki hallván magyarországi beutazásáról, üzleti közvetítésre kérte fel.

Egyéb kérdések: [...] *Segítettem neki a kisebb bevásárlásokat végrehajtani. Ennek során kb. 50 fontra tehető összeggel levágott, hivatkozva arra, hogy nincs nála magyar pénz. Elvitette magát szőnyeg- és képkereskedésekbe, ahol hosszasan válogatott. Elképzelése szerint tőlem kapna kb. 20 fontnak megfelelő forintösszeget, amit aztán Londonba történő kiérkezésemkor fizetne vissza nekem.* [...] *Emlékeztetett balatoni kirándulásunkkal kapcsolatos ígéretemre, s felvetette, lehetséges volna-e 2 napos kirándulást szervezni."*[44]

Gilbertnek – akinek „bányász" apja után most nagytőkés nagybátyját is megismerhettük – egészen sajátos viszonya volt a pénzügyekhez. Természetesnek tartotta, hogy meghívói a legkülönfélébb vágyait is azonnal teljesítik. Szikla jelentése szerint aznap *„»Pártos« elmondotta, hogy meggondolta magát, mégsem szőnyeget, hanem képet fog vásárolni. Ennek megfelelően mentünk el az általa már kinézett képüzletbe a Bajcsy-Zsilinszky útra. Hosszú válogatás után két mai témájú olajfestményt és két rézkarcot választott ki. Ezeknek ára 2000 forint körüli összeg volt.*

Feltette nekem a kérdést, hogy milyen összeggel tudom segíteni őt. A kapott utasításnak megfelelően azt válaszoltam, hogy semmivel. Kisfizetésű tisztviselő vagyok, nincs tartalékpénzem, és egyébként is, válásommal kapcsolatos kiadásaim miatt nincs módom kölcsönt kérni. »Pártos« kiszámította, hogy a nála lévő traveller-csekkekkel kb. 1500 forintra valót tud összeszedni. Ezután megkérdezett, hogy a szükséges 600 forintot sem tudnám-e megszerezni. Azt válaszoltam hogy sajnos nincs módomban. »Pártos«-nak a kivá-

lasztott képek nagyon tetszettek, mindenáron meg akarta szerezni azokat, s ennek megfelelően velem szemben is követelődzőbben lépett fel. Kijelentette, hogy nem tudja elképzelni, hogy én ne tudnék 600 forintot összeszedni. A kereskedelmi kamaránál, vagy annál a szervnél, ahol besegítek, bizonyára akad valaki, aki ezt a csekély összeget kölcsönadná. Ő kölcsönt kér csak, s bármikor hajlandó azt fontban visszatéríteni. Keserűen hozzátette, hogy ő sokkal nagyobb kérdésekben segítségéről biztosított bennünket, s én most ugyanezt megtagadom tőle. [aláhúzás tollal] *Felvetette, hogy esetleg »Barabás«-tól kér. Erről lebeszéltem, mondván, ez szerénytelenség lenne, hiszen »Barabás« már eddig is több ezer forintot áldozott az ő meghívására. Ezután azt mondta, hogy bemegy az angol követségre, és ott fog kölcsönkérni, ha én nem akarok adni neki. Végül is abban állapodtam meg vele, hogy kérésének még egyszer utánanézek, és másnap reggel végső választ adok.*"[45]

Gilbert zsarolása célt ért. Másnap megvették a képeket, majd a 100 éves étteremben ebédeltek, utána az ELTE modern történeti tanszékét, majd a Nemzeti Galériát látogatták meg. A fokozatos beszervezés tovább folyt, ezúttal azt kérték, hogy a pamfletet egyszer elkészülés közben is megtekinthessék. Ebből a célból Párizsban kívántak egy decemberi találkozót szervezni. Az utazás költségeit „természetesen" Szikla megtérítette volna „Pártosnak", aki ezt különösebb ellenállás nélkül tudomásul vette, különösen a párizsi találkozás ötlete tetszett neki. Anyagi elkötelezése és a képvásárlás kapcsán Szikla a következőket rögzítette:

„*Elmondottam, hogy egyéb lehetőség nem lévén, »szervünk« egyik vezetőjéhez fordultam, és attól kértem kölcsön ezt az összeget, amit majd fizetésemből visszajuttatok neki. »Pártos« rendkívül örült a pénznek, pontosabban annak, hogy a tervezett képvásárlást végre tudja hajtani. Hozzátette, hogy ő a pénzt egy angol bankban letétbe helyezi részemre – fontban –, és azzal bármikor úgy rendelkezem, ahogyan akarok. Felhívtam figyelmét, hogy e megjegyzésére már korábbi alkalmakkor is reagálni akartam, de úgy gondoltam, hogy maga sem gondolja komolyan. Most azonban mégiscsak szóvá kell tennem ezt a dolgot. Én barátjának tartom magam, és ha pillanatnyi szorult helyzetéből most kisegítem, akkor ezt nem azért teszem, mert londoni bankbetétet kívánok nyitni, ha-*

nem önzetlen baráti segítségképpen. A pénzt tehát nem kölcsön adom, hanem úgy, ahogy egy barátnak illik segíteni a másikat [...] *»Pártos« néhány szóval tiltakozott, később azonban tudomásul vette az általam közölteket. Végül is még megköszönni is elfelejtette a pénzt.*

Amikor a képüzletben a tényleges fizetésre került sor, kiderült, hogy »Pártos«-nak még az általam adott 600 forinttal együtt sem elegendő a pénze a számla kiegyenlítésére. Kénytelen voltam a nálam lévő pénzből még 51 forintot átadni neki."[46]

Aznap Gilbertet még összehozták Salgó László[47] docenssel, aki egyébként már bejáratott személynek számított: Kapitány István osztályvezető társadalmi kapcsolata volt.

„Salgót mint régi barátomat mutattam be. Salgó elvtárs is a megbeszéltek szerint viselkedett, s így az akció igen jól sikerült. [...] *Távozásunkkor »Pártos« egy nemes gesztussal Salgót meghívta ebédre (természetesen a mi költségünkre).*

Tekintve, hogy »Pártos« igényei, magatartása kezdenek szerénytelenek lenni, szükségesnek tartottam megjegyezni, hogy lassan vigyáznunk kell a rendelkezésre álló pénzzel, mert amit »Barabás«-tól költségtérítésre kaptam, az lassan elfogy, sőt pontosabban már el is fogyott. »Pártos« egy kissé csodálkozva vette tudomásul közlésemet, de végül is egyetértett felvetésemmel."[48]

A szeptember 25-i jelentés a 21-i programról a következőképp számolt be:

„A foglalkozás kizárólagos célja az volt, hogy az előző napi előkészítések után most már konkrétan rátérünk azokra a kérdésekre, melyekben »Pártos« együttműködését kívánjuk igénybe venni. E feladat végrehajtása eredményesen megtörtént.

[...] *Felvetésének megfelelően főnököm összeállította ezeket a kérdéseket, s most ezeket kívánom tolmácsolni feléje. Ezt követően megfelelően, politikus formában felvetettem a jóváhagyott írásbeli javaslatban feladatként szereplő kérdéscsoportokat. Az egyes kérdéseket megfelelő politikai és (kellő szinten) operatív magyarázat keretében adtam elő.* [...]

»Pártos« láthatóan elgondolkozott az általam mondottak felett, és csak hosszabb idő után válaszolt. Azt mondotta, hogy ő politikailag pontosan megérti, hogy az általa vázolt kérdések milyen jelentőséggel bírnak, s azt is, hogy a részéről adandó segítség lényeges és szükséges munka lenne. Ő már a legutóbbi ilyen jellegű beszélgetésünk óta igen sokat gondolkodott felvetésemen, s lényegében úgy döntött, hogy segítenie kell és segíteni is fog. [...] *Miután a fenti kérdéseket megtárgyaltuk, »Pártos« állott elő egy kérdéssel, amit azzal vezetett be, hogy csak akkor válaszoljak rá, ha lehetséges. Szeretné tudni, hogy tulajdonképpen milyen szerv az, amelyiknek a nevében én a fenti kéréseket hozzá intéztem, mennyire komoly, mennyire megalapozott szervezetről van szó, nem-e valami hiábavaló idő és erőpocsékolás az, amit ő végezni fog. Közöltem, hogy részletes és pontos felvilágosítással nem szolgálhatok, de természetesnek tartom, hogy részére körvonalazzam szervezetünket. Azt mondottam, hogy a szervezet egy félig társadalmi, és csak félig hivatalos jellegű egyesülés, melynek alapvető politikai célkitűzése, hogy az újjáéledő nyugatnémet fasizmust elfojtsa, s a náci háborús bűnösöket, akik még ma is pozícióban vannak, leleplezze, megbüntesse. Ismételt kérdésére azt válaszoltam, hogy e szervnek több száz aktívan ténykedő tagja van, akik a fentiekben körvonalazott munkát szakosított területen végzik. Én a magam részéről az információszerzés vonalán tevékenykedem, tekintve, hogy elsősorban erre vannak lehetőségeim legális munkakörömön (Kereskedelmi Kamara) keresztül.* [...] *Megkérdezte, hogy ezek szerint az is véletlen volt-e, hogy én vele találkoztam. Azt válaszoltam, hogy igen, mert »Barabás«-nak semmiféle tudomása nincs az én ilyen jellegű tevékenységemről.* [...] *Azt kérdezte, hogy szervünknek vannak-e önálló irodái, nyilvántartása, ahol szervezetszerű komoly munka folyik. Közöltem, hogy erre már korábban is igennel válaszoltam. Végül azt kérdezte, hogy a félig legális szervezet milyen szervnek a fedésével ténykedik. Azt válaszoltam, hogy a Magyar Partizánok Szövetségéhez közel álló egyik szervezet formájában dolgozunk.*"[49]

E beszélgetés után Szikla kioktatta az alapvető konspirációs módszerekre (lehallgatás elkerülése, önellenőrzés, követés). Végül szeptem-

ber 21-én, a körülmények mérlegelésével megszületett a javaslat, hogy Gilbertet ne szervezzék be, hanem mint bizalmi társadalmi kapcsolattal foglalkozzanak vele. Úgy döntöttek, beszervezését csak később kísérlik majd meg. Kérésként megfogalmazott feladatként egyelőre az angol–német titkos egyezmények megszerzését, valamint a szocialista tábor országai ellen irányuló diplomáciai akciók felderítését kapta, továbbá adatokat kértek tőle azokról az angol vezetőkről, akik a háború előtt az angol–német közeledés híveinek számítottak. Ezen felül tervbe vették a nyugatnémet diplomatákat leleplező pamflet elkészítését, valamint megbízták kompromittált nyugatnémet személyekről szóló dokumentáció gyűjtésével is.[50] Szikla Péter a feladattervben mindezt a Treasuryre vonatkozó kérdésekkel egészítette ki. Következő találkozónak 1961. december 15-én Párizsban a Boulevard de St. Germain és a Rue de Cluny sarkán álló Café Clunyt beszélték meg.

Szeptember 27-én elkészült a Szirtes elvtársnak szóló, Londonba küldendő, értékelő jelentés, amely szerint „Carell" (Gilbert új fedőneve) politikailag „zavaros, anarchista gondolkodású", „lebecsüli az angol KP és a tömegek erejét". *„Szerinte a szocialista forradalomnak nem alapvető feltétele a nép bizalma."* Szobájában még 22-én házkutatást tartottak, de nem találtak semmit. A rendőrség akciói igencsak felkelthették a figyelmét, mivel – provokatív stílusára jellemző módon – elutazása előtt levelet adott fel a „magyar cenzúrának", amelyben kifogásolta levelezésének ellenőrzését. Mindez arra utal, hogy teljesen tisztában volt azzal, mi zajlik körülötte.

Október 6-án Suszta összefoglaló jelentésére Tömpe András[51] hírszerzési csoportfőnök kifogásolta, hogy nem végeztek kellő előkészítést, és nem a lényeges dologgal foglalkoztak – nevezetesen, hogy „másodszemélynek" mennyire alkalmas. Véleménye így szólt: *„Nagy perspektívát nem látok. Célszerű volna ismerősei közt körülnézni és direkt kapcsolatot keresni."* Tömpe minden jel szerint személyes találkozás nélkül is pontosabban ismerte fel Gilbert habitusát és lehetőségeit, mint az őt hosszasan tanulmányozó hírszerző tisztek. Vagyis hogy személyisége alkalmatlanná tette a hierarchikus hírszerző munkára, ezzel

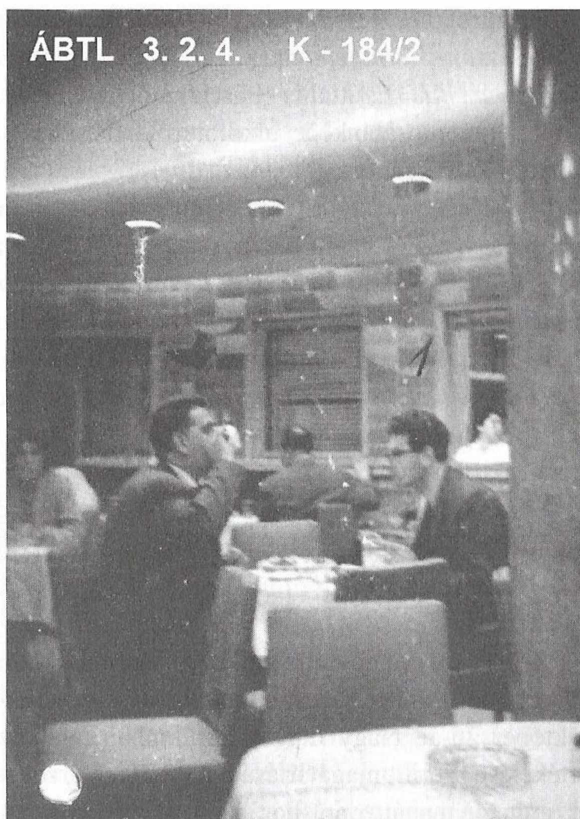
szemben a legjobb társadalmi kapcsolatokkal rendelkezve rajta keresztül a hírszerzés gyakorlatilag bárkihez eljuthatott (volna).

Suszta Sándor értékelőtiszt (aki Gilberttel egyszer sem találkozott), illetve Szikla Péter azonban másképp látta a helyzetet: *„Kiutazása előtt az volt a tapasztalatunk hogy »Carell« már teljesen beleélte magát a kialakult körülményekbe. Nem zavarta, hogy rendszeresen hírszerző jellegű kérdésekről tárgyaltunk vele. Inkább az volt a tapasztalatunk, hogy tetszésével találkozik, és szívesen tárgyal, segít ezen a területen. Megszűntek nála a korábbi napokban szokásos néhány perces elgondolkodások, és a felmerült kérdésekre fenntartás nélkül válaszolt.* [...] *Találkozásunkkor rögtön felvetettem neki, hogy néhány órára szeretném kölcsönkérni előadásának vázlatát* [...] *Végül is egy félórás és általam eléggé kiélezett vita után adta át az anyagot. Megjegyezte, hogy véleménye szerint én másolatkészítésre akarom elvinni, s tekintve, hogy az anyagban olyan dokumentumok is vannak, amelyeket publikálni nem lehet – az ő részére ez egy kellemetlen dolog, hiszen két évig terjedő börtönbüntetést kaphat érte.* [...] *Illetékes társosztályunktól kapott néhány szakmai kérdés alapján részletező módon beszámoltattam az MI6 angol hírszerző szervnél teljesített szolgálatáról. »Pártos« készségesen válaszolt, sőt papírlapra vázlatokat készített, lerajzolva a hírszerző egység elhelyezkedését, működési elveit.* [...] *E kérdésekről való beszélgetés során elmondotta, hogy többet tudna beszélni – sajnos erre most már nincs idő – az FSS nevű katonai hírszerző és elhárító szervnél szerzett tapasztalatairól. Mint mondotta, ennek kötelékében hosszabb időt töltött, és ott nem technikai beosztottként dolgozott, hanem kiképzéseken vett részt.* [...] *Elmondotta, hogy a legutóbbi hónapokban könyveit rendezgette, és meglepetéssel vette észre, hogy azok között még mindig megvannak az FSS-tanfolyam anyagai. Ezeket az anyagokat engedély nélkül, csupán az érdekesség kedvéért hazalopta. Látva érdeklődésemet, felajánlotta, hogy a párizsi találkozóra elhozza azokat.*”[52]

Gilbert a következő személyeket adta meg értékesnek tűnő kapcsolataként: Lord Chandos nagytőkés, az indiai alkirály fia; Mr. O'Neil Anglia helsinki nagykövete; Joseph Robinson nyugállományú diplo-

mata, Phillip Handson (másutt Hanson) a Treasury Intelligence Branch alkalmazottja; Miss Kaldor Treasury-alkalmazott; Mr. Lourdes oxfordi közgazdász, Mr. Deakin igazgató professzor; Dedier jugoszláv expolitikus; Mr. Miller, a State Department diplomatája; Nicholson, az F.O. volt diplomatája.

A beszervezési akció költségei végül jelentősen túllépték az előirányzottakat, és a következőképp alakultak: *„139 Ft – négy alkalom színház és mozi, 100 Ft – tolmács, 1271 Ft – szálloda, 651+64+200 Ft – zsebpénz, 165 Ft – benzin, 24 Ft – belépők, 27 Ft – gépkocsiköltség,*

Operatív fotó Martin Gilbertről egy budapesti étteremben

2758 Ft – éttermi költségek (pl.: 1961. szeptember 23.: margitszigeti Nagyszálló: 4 konyak, 2 kávé; Royal: 2 személyes vacsora, 3 fogás, 2 üveg bor, 2 konyak, 2 kávé).” Mindebből megállapítható, hogy a hírszerzés megadta a módját, ahogy az is, hogy Gilbert csakugyan nem fogta vissza magát vendéglátóival szemben. A szobalehallgatás eredményeiről csak széljegyzet készült: *„Kunosné*[53] *elvtársnővel beszéltem, s közölte, a technika nem hozott semmi eredményt. Valószínű, rossz volt. Budapest 1961. szept. 26.”*[54]

November 15-én elfogott levelei után készült még egy értékelő jelentés. Eszerint összesen 36 levelezőlapot és 12 levelet küldött (ennek 40%-át nem fogták el), és 9 levelet kapott. *„Hangoztatott véleménye nem volt mindig őszinte. Nem felel meg az a kijelentése sem a valóságnak, hogy ő kommunista.”* Ezúttal is elmondható, hogy aki távolabbról szemlélte Gilbertet, pontosabb képet alkotott róla, mint a beszervezésében elmélyülő Szikla Péter.

Gilbert – feltehetően a cenzúra szórakoztatására – szeptember 13-án ezt írta menyasszonyának: *„Az elmúlt három napban Péter volt a vendéglátóm. A legkiválóbb. Őszintén és becsületesen beszéltünk egymással. Tanulmányozzuk egymást és országaink életét. Ő kb. 32 éves, nagyon kövér és vidám, s nagyon könnyű vele beszélni... Nagyon szeretem őt: rajta keresztül megértettem az itteni Kommunista Párt tevékenységét és célját, és szimpatizálok vele.”*[55]

A „perspektivikus ügynök”(?)

A társadalmi kapcsolatként foglalkoztatott Gilberttel a franciaországi találkától függetlenül Londonban is rendszeresen tartották a kapcsolatot. 1961. október 26-án Nagy László Londonban találkozót szervezett vele. Értékelése szerint magatartása nem változott, sőt még inkább baloldalinak mutatta magát, mint korábban. Panaszkodott neki, hogy nincs hatvan fontja a *Monitor* című lap előfizetésére – feltételezhetően

ezúttal is pénzt akart szerezni. 1961. november 17-én Londonban újabb találkozóra került sor. Nagy szerint *„nevezett magatartása továbbra is változatlan.* [...] *Kiadandó könyvét igen finom módon ajánlotta fel.* [...] *Véleményem szerint anyagi megfogása szempontjából a Központból kiutazó operatív tiszttel lefolytatott beszélgetés során vissza lehet térni erre a kérdésre. Megnyugtatólag hat, hogy az átlagnál (baloldali körök általános reagálásánál) jóval kisebb mértékben »problémázik« a XXII. Pártkongresszus egyes tételei felett.*"[56] November 22-én ismét találkoztak, ekkor a készülő könyvéről beszélgettek. Ezeket a találkozókat részben arra is használták, hogy ellenőrizzék: mennyire hajlandó konspirálni magyarországi dolgait. Eközben a BM Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya ellenőrzés és feldolgozás alá vonta azokat a személyeket, akiket „Carrel" megjelölt (Mr. O'Neil, Lord Chandos, Joseph Robinson, Phillip Handson, Mrs. Kaldor, Mr. Lourdes, Mr. Deakin).

1961. november 24-én Szántó hírszerzőtiszt[57] értékelte a beszervezés eredményeit. Kritizálta Nagy László előkészítő munkáját, de végső soron eredményesnek ítélte az ügyet: *„»Carrel« a kioktatás és a feladatok alapján tudja azt, hogy* hírszerző jellegű [kiemelés tőlem – U. K.] *feladatok végrehajtására kértük meg.* [...] *Teljes mértékig egyetértett ezzel, s többszörösen ígéretet tett a vállalt feladatok végrehajtására.*" Ebből az értékelésből kiderül, hogy Szántó gyakorlatilag kibővített „társadalmi kapcsolatként" akarta használni Gilbertet, formális megkötöttségek nélkül.

A BM ezalatt elkezdte szervezni a párizsi találkozót, ahol Gilbertnek a hírszerzési anyagokat kellett volna átadnia. A II/3-A alosztályon Kapitány István[58] alezredes november 29-én feljegyzést készített, amelyben azt kérték, hogy a Párizsban állomásozó Nyúl István[59] rendőr őrnagy helyett Pintér László[60] főhadnagy, a londoni rezidentúra beosztottja tartsa meg a találkozót, mivel Nyúl elvtárs a tapasztalatok szerint *„általános jelleméből adódó szűkszavúsága és kevés szókincse miatt darabosan fejezte ki magát, beszéde nem volt eléggé gördülékeny.*" Ez utóbbi ugyanis szerintük komoly akadályt jelenthetett – tekintettel Gilbert vitatkozó természetére és zavaros politikai nézeteire. Ismeretlen okból azonban ezt a javaslatot elvetették.

Az 1962. január 6-i jelentés szerint Gilbert nem jelent meg a találkahelyen. Pontosabban nem lehetett megállapítani, hogy ott volt-e vagy sem, mivel „Barna”, azaz Nyúl nem ismerte fel, bár korábban két fotót is küldtek neki, hogy be tudja őt azonosítani. A londoni rezidentúra mégis úgy értékelte a helyzetet, hogy *„»Carrel« nem áruló, mert ez esetben az elhárítás elküldte volna a találkozóra.”*[61]

A BM lázasan törte a fejét, milyen módon szervezzenek meg egy harmadik helyen egy újabb találkozót, illetve hogy mi módon ellenőrizzék, egyáltalán Gilbert ott volt-e Párizsban vagy sem. Született egy javaslat, miszerint április 22–23. között Csehszlovákiába hívják, ahol Szikla Péter is megjelenhetne. Közben a londoni rezidentúra folyamatosan ápolta vele a kapcsolatot. Február 9-én a BM végül az ismételt párizsi meghívás mellett döntött, amit egy konspirált – francia bélyeggel, Franciaországon belül feladott – levélben kívántak a tudomására hozni. Közben kiderült, hogy Gilbert korábban egy levelezőlapon jelezte: nem tud elmenni a decemberi párizsi találkozóra, csak éppen a levelezőlap nem érkezett meg időben.

Március 3-án délelőtt, konspirált körülmények között bedobták a levelet Gilbert szülei lakásának levélszekrényébe. Március 14-én Nagy László ismét találkozott Gilberttel Londonban, de a történész ez alkalommal politikai hírek helyett csak újsághírekkel szolgált. Vitatkozni kezdtek azon, mennyire helyes dolog, hogy különböző politikusoknak sértegető leveleket írogat, amire Gilbert azt válaszolta: *„Apja valahol Krakkó mellett született, anyja litván zsidó családból származott.* [...] *Tehát nem angol családból származik, félzsidó, és ráadásul baloldali nézeteket is vall: nem lehet dédelgetett tagja az »establishmentnek«, nincs kikövezett útja a társadalmi »érvényesülés« felé, nem léphet külügyi pályára. Érvényesülni mégis szeretne. Ezért élve az angol parlamenti demokrácia által nyújtott keretekkel, megpróbálja »játszani a játszmát«.”*[62]

1962. május 17-én azonban a BM kénytelen volt lezárni az ügyet, mivel a II/9. Osztályon (környezettanulmányozás, figyelés) dolgozó Lapusnyik Béla[63] őrmester – aki Gilbert látogatása alatt az őt figyelő

brigád egyik tagja volt – Hegyeshalomnál május 9-én motorkerékpáron áttört a határzáron, és Ausztriában politikai menedékjogot kért. Egyes információk szerint Lapusnyik nagy mennyiségű titkos anyagot is magával vitt.[64] Az őrmester tudta, hogy Gilbert tanulmányozás alatt van, azt is tudta, hogy „Barabás" és Szikla a BM embere – sőt egyes források szerint magával vitte a hírszerzés ausztriai hálózati anyagait is.

A *Die Presse* 1962. május 20-i száma a következőképp tudósított az esetről:

„Lapusnyik Béla ávós alhadnagy bőrkabátja a szó szoros értelmében vastag bélést tartalmazott, oda varrta be ugyanis számos más irattal együtt azoknak a személyeknek a névsorát, akik Nyugaton a magyar titkosszolgálatnak dolgoznak. Miután a burgenlandi rendőrség kihallgatta, azonnal Bécsbe vitte őt, hogy a politikai rendőrség magyar ügyekkel foglalkozó szakértője, dr. Hejkrlik, folytathassa a kihallgatását. A politikai rendőrségnek azt a kezdeti reményét, hogy Lapusnyik Béla érdekes információkat hozott magával Ausztriába, a fejlemények nemcsak igazolták, de túlszárnyalták a legmerészebb várakozásokat is. Kabátjának belsejébe varrva egyenesen a budapesti Belügyminisztériumból származó titkos adatokat hozott magával kémek tevékenységéről, valutacsempészésről, az Ausztriában működő titkos ügynökök névsorával együtt. Lapusnyik részletes dokumentumokat nyújtott át a magyar titkosszolgálat Ausztriában alkalmazott módszereiről. Leleplezte azokat a hálózatokat, amelyeken át Ausztriából tájékoztatják a magyar hatóságokat. Túl ezen, elmondotta, hogy hol vannak a vasfüggönyön a titkos átkelőhelyek, és azon személyek neveit, akik Ausztriából kapcsolatban állnak az ÁVÓ-val. Az iratok azoknak az ÁVÓ-ügynököknek nevét is tartalmazzák, akik mint menekültek tartózkodnak Ausztriában. Részletes felvilágosítással szolgált a valutacsempészésről, amelyet közlése szerint a budapesti Belügyminisztérium irányít. Lapusnyik megnevezte azt a Stephansplatzon lévő divatáru-kereskedést is, amelyen keresztül a pénzügyi tranzakciókat intézik. Ez az üzlet egyébként, mondotta, a titkos ügynökök találkozóhelye. Vizsgálat indult annak földerítésére, hogy a bolt tulajdonosa milyen mértékben tájékozott ezekről a dolgokról."[65]

Feltehetően ez a beszámoló pecsételte meg Lapusnyik sorsát. Csak következtethetünk rá, hogy a magyar hírszerzés a KGB és a csehszlovák hírszerzés segítségét kérte. Mindenesetre az osztrák rendőrség őrizetében lévő Lapusnyikot június 2-án megmérgezték. Ezzel kapcsolatban felvetődik az osztrák szervek felelőssége is. Bár Lapusnyik már korábban kérte, hogy szállítsák át az amerikai követségre (az USA-ba történő kiutazása csakugyan napok kérdése volt), majd haláltusája alatt azért könyörgött, hogy hívjanak hozzá tolmácsot, egyik sem történt meg, és a férfi végül szörnyű kínok között június 4-én meghalt. A hírszerzés nem tudhatta, hogy Lapusnyik milyen információkat adott át az osztrákoknak, csupán reménykedhetett abban, hogy a számára marginális „Carell-ügy" nem került terítékre.[66] Ezért aztán javaslat készült, miszerint „Carellt" egy-két évig pihentessék, Pintér elvtárs (aki feltehetően Nagy Lászlóval volt azonos) pedig ritkítsa a találkozókat féléves sűrűségűre.

A BM azonban más irányból is próbálkozott: „Pápai"[67] titkos munkatárs Zsigmond László egyetemi tanár lányán, Zsigmond Annán keresztül kapcsolatba került Gilbert menyasszonyával, Helen Robinsonnal, és szó volt róla, hogy meghívják Magyarországra. Felmerült beszervezésének lehetősége és Zsigmond Anna tanulmányozása is. Londonban nyomon követték Gilbert életét – például jelentés készült az 1963. február 15-i tévészerepléséről, amelyben *„politikai értelemben pozitívan viselkedett. Nem a szélsőbaloldali politikus benyomását keltette, hanem az objektív történelmi kutató szerepében tényeket tárt fel, és a következtetések levonását az olvasókra hagyta."*[68]

1963. október 23-án felülvizsgálták az ügyet, de fenntartották, hogy a foglalkoztatás nem aktuális. 1964. január 7-én Londonban Szalai rezidens újból javaslatot tett a kapcsolatfelvételre, de ezúttal sem történt semmi. Gilbert egyébként 1963 nyarán ismét járt Magyarországon, de ezúttal az állambiztonság nem kereste, és – milyen meglepő – Gilbert sem tartotta szükségesnek, hogy jelentkezzen jótevőinél, akik két évvel korábban üdültetésére több havi fizetésüket elköltötték. 1964. április 15-én „Szegedi Péter"[69] londoni tudósító jelentett Gilbertről, aki „nagyon kezdeményezően" viselkedett vele, és ezt gyanúsnak is

találta. 1964. május 29-én a központ elkészítette „Szegedi" magatartási vonalát. Pados Gábor[70] őrnagy, alosztályvezető végül július 13-én azt javasolta, hogy meghatározott témákról írattassák, mivel a *The Appeasers* című könyve is igen hasznos szolgálatot teljesített.[71] Az ügyre végül egy 1964. november 17-i jelentés tett pontot, amelyből kiderült, hogy disszidált Szabó László őrnagy, a III/I-1-B alosztály beosztottja, aki 1964. június 3-án betekintett Gilbert dossziéiba. Ezt a második dekonspirációt „Carrel" karrierje már nem élte túl – ellentétben Gilbertével. A történész ekkoriban már a volt miniszterelnök fiának, Randolph Churchillnek a bizalmába került, akit az oxfordi Merton College-ban ismert meg, és akinek hamarosan társszerzője is lett az egykori miniszterelnökről írt munkájában. Ezzel a legmagasabb körök ajtói is megnyíltak előtte.

Értékelés

Mindezek után felmerül a kérdés: mi az, amiről Gilbertnek szubjektíve tudnia kellett, hogyan is értékelte őt az állambiztonság, és hogy kell minősítenünk érintettségének kérdését.

A dokumentumok szerint Gilbertnek egyértelműen tudnia kellett, hogy őt hírszerzési feladatokkal akarják megbízni, és ez ellen nem is tiltakozott. Kiváló intellektuális képességei mellett több mint furcsa lenne, ha nem jött volna rá magyarországi látogatásának legkésőbb harmadik napján arra, hogy valójában kik is az ő vendéglátói.

A brit elhárítás a magyar hírszerzőknek kezdettől fogva számos alkalommal „tálalta" saját embereit, hogy rajtuk keresztül megismerje a rezidentúra módszereit, és megtévessze a magyar hírszerzést.[72] Ezek az akciók 1956 után már tömeges méreteket öltöttek, és a magyar fél több alkalommal fájdalmas kudarcokat szenvedett el.[73] Mai szemmel olvasva nehéz elhessegetni azt a benyomást, hogy Gilbert kezdettől fogva egy ilyen „tálalásos" ügy főszereplője volt. Ha nem így volt,

akkor legalább valami minimális erkölcsi ellenállást tanúsítania kellett volna akkor, amikor a magyar hírszerzők egyértelműen hírszerzési feladatokkal akarták megbízni. Viselkedésében a magyar BM azonban a gátlás nyomait sem fedezte fel. Tovább erősíti a fenti gyanút, hogy Gilbert a későbbiek során sem tűnt el teljesen: a magyar követséggel folyamatosan tartotta a kapcsolatot, holott ha frusztrálta volna mindaz, aminek Budapesten részesévé vált, akkor a követség személyzetét is messze elkerülte volna. Beszervezéséhez az elvi alapok egyébként is túlságosan adottnak tűntek: hazájának politikai rendszerét (látszólag) megvetette. Pedig Gilbert már ekkoriban sem keresett rosszul, a hatvanas évek elejétől pedig rohamléptekkel haladt fölfelé a brit „high society" ranglétráján. Életműve hatalmas: 24 monográfiát és Winston Churchill nyolckötetes monumentális életrajzát tette le az asztalra, és mára megkerülhetetlen szaktekintéllyé vált.

Az állambiztonságnak elővezetett baloldali, világmegváltó tervei tükrében segítőkészségének gyakorlati hiánya szemet szúró. Az pedig, hogy később elvállalta a leghíresebb brit miniszterelnök biográfusának szerepét, arra utalhatna, hogy átértékelte életének prioritásait. Az előbbiekben említettek miatt azonban sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy Gilbert kezdettől fogva szerepet játszott. Erre utal az is, hogy a fentiekben ismertetett történettel kapcsolatos adatokat a nyilvánosságnak írt szövegekből valahogy rendre „kifelejtette". Magyarországi tartózkodásában is sok a gyanús momentum: többször is felkereste a budapesti brit követséget azzal a magyarázattal, hogy oda leveleket címeztetett magának, ám az egyik ilyen látogatását például kapcsolata előtt elleplezte, sőt a rá állított figyelőket is lerázta. Tömegesen adott fel sorszámozott leveleket különféle angliai címekre, és a borítékok egy részére angolul gúnyos megjegyzéseket írt a „cenzúra nevében", illetve a „cenzúra részére".[74] Ez enyhén szólva szokatlan gesztus egy olyan embertől, aki magyar vendéglátói felé épp Angliát deklarálja rendőrállamnak, és a szocializmust tartja a fejlettebb rendszernek. Az már a magyar cenzúrát minősíti, hogy a küldemények 40%-át nem tudták elfogni.[75] Gilbert hitelességét tovább gyengíti a már említett látogatása Friedmann Mag-

da anyjánál, amit a Friedmannal kapcsolatos könyvében egy szóval sem említ – ahogyan 1961-es budapesti útjáról sem beszélt soha a nyilvánosság előtt. Mindez csak azért érdekes, mert egy életrajzi ihletésű kötetből fontos – és Gilbert számára ismert – biográfiai adatok hiányoznak.

Felmerül persze az a lehetőség is, hogy Gilbert magától vállalkozott arra, hogy hülyét csináljon vendéglátóiból, és csupán szerénységből hallgatott erről a későbbiekben. Bár nem lehet kizárni, hogy Gilbert mögött semmilyen megbízó nem állt, ennek életszerűsége több mint kérdéses. Azt pedig, hogy ő naiv módon semmit sem fogott fel mindabból, ami körülötte zajlott, a tudós szellemi képességei ismeretében nyugodtan kizárhatjuk. Ha mit sem sejtve kerül bele ebbe a helyzetbe, akkor minden bizonnyal a meglepődés vagy a megrökönyödés jelei látszottak volna rajta, amikor egyértelműen hírszerzési kérdésekkel kezdték bombázni. Annál is inkább, mivel korábban maga is a katonai hírszerzésnél szolgált – így aztán tudnia kellett, hogy egy ilyen megkörnyékezés mit is jelent. Egy dolog azonban Gilbert oldaláról mindenképp tényként leszögezhető: az a mód, ahogyan magyar vendéglátóival viselkedett, komoly hidegvérre és bátorságra vall. Az igazságot azonban az MI5 és az MI6 titkos iratainak ismerete nélkül soha nem fogjuk megtudni.

A magyar állambiztonság szemében Gilbert a hazautazásakor beszervezett ügynöknek minősült. Ám ezt az értékelést magatartása miatt hamar meg kellett változtatni. Érdekes módon azonban „leszakadásának" okát az állambiztonság nem kutatta túl nagy erőkkel. Ebben szerepet játszhattak a hírszerzést ért katasztrófák (a Lapusnyik-, majd a Szabó-ügy) valamint az érintettek szakmai alkalmatlansága. Amint említettem, Gilbert gyanús viselkedését „Szegedi Péter" titkos megbízott is felismerte, de ez a központban elsikkadt.

Végül megválaszolatlan kérdés marad az is, hogy mit regisztrált a Gilberttel kapcsolatos magyar állambiztonsági próbálkozásokból az angol elhárítás. Gilbert saját meglátása szerint hazájában „politikai megbízhatatlansága" miatt az elhárítás állandó és szoros megfigyelés alatt tartotta – ennek azonban ellentmond, hogy Nagy-Britanniában a lehető leggyorsabb és legfényesebb karriert tudta befutni történész-

ként. Eléggé életszerűtlen lenne azt feltételezni róla, hogy eltitkolta a brit elhárítás elől a magyarok próbálkozásait. A beszervezési folyamatban Gilbert személyénél sem különösebb meglepődést, sem különösebb felháborodást nem tapasztaltak a magyar állambiztonságiak, és ez a viselkedés előre megfontolt magatartási vonalra utal. Ismét eljutottunk tehát ahhoz a verzióhoz, hogy Gilbert már kezdettől fogva az MI6 vagy az MI5 beszervezett ügynökeként egy játszma keretében vette fel az érintkezést a magyar titkosszolgálattal. Ezt valószínűsíti egyébként magyarországi kalandját követően meredeken emelkedő karrierje is. Brit szempontból egy ilyen tálalt ügynök kiválóan alkalmas lehetett arra, hogy tanulmányozzák a magyar hírszerzés személyi állományát, módszereit és találkozási pontjait. Amennyiben viszont Gilbert valóban beszervezett brit ügynök volt, akkor arra kell következtetnünk, hogy szélsőbaloldali nézeteit minden bizonnyal csak e beszervezés legendázása érdekében játszotta el. Mivel a szovjet hírszerzés korábban éppen az oxfordi és a cambridge-i egyetemen szervezte be legjobb hírforrásait, kizárható, hogy annak világbotrányt okozó lebukása után a brit elhárítás ne tartotta volna alapos ellenőrzés alatt ezeket a köröket. Sőt, valószínűleg szándékosan kínáltak fel „tippeket" az ellenséges hírszerzésnek, megtévesztés és operatív játszma kezdeményezése céljából.

Ha nem így van, akkor jó volna tudni, hogyan dolgozta fel Gilbert, hogy egy ideig felajánlkozott a magyar kommunista titkosszolgálat segítőjének, egy olyan időszakban, amikor Magyarországon még akasztottak.[76] Ám Martin Gilbert, aki a múlt feltárásának és a szembenézésnek annyi fontos tanulságáról írt, saját életének magyarországi fejezeteiről mindmáig hallgatott.

Jegyzetek

1 1965-ben Szabó László, a magyar követség II. titkára és a rezidens helyettese átállt az amerikai hírszerzéshez, és a teljes rezidentúrát lebuktatta. Ezt követően Londonban 1990-ig nem történt komoly erőfeszítés a magyar hírszerzés nagyobb léptékű fejlesztésére.

2 Sir Martin Gilbert honlapja a http://www.martingilbert.com/ címen található.

3 A kérdésről az egyetlen, forrásokat is felhasználó mű Christopher Andrew: *The Defence of the Realm. The Authorized History of MI5.* Penguin, London, 2009

4 Lásd a Kenedi-bizottság jelentését: http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf

5 Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbiakban ÁBTL) OL-003-8/I-XI. Az angliai magyar hírszerzésről írt tanulmányom megjelenés előtt áll.

6 Martin Gilbert, *Letters to Auntie Fori. 5000 Years of Jewish History.* Phoenix, London, 2003, XVI.

7 Uo. XV.-XVI. ÁBTL K-184/IV., 165. o. Friedmann Magda az állambiztonsági szolgálatok levéltárának anyagai között még egy dossziéban szerepel: K-777 szám alatt. Az ebben található dokumentumok szerint kapcsolódása az állambiztonsághoz meglehetősen felületes és áttételes volt, és ezért nem nevezhető tényleges hálózati személynek.

8 *Letters to Auntie Fori*, XV.

9 Kallós Ödön (1917–1989) Nagy-Britanniában végzett közgazdász, apja Budapesten a Schmoll cipőpasztagyár, illetve az Elzett gyár tulajdonosa 1944 előtt. Már fiatalon kapcsolatba került az illegális kommunista mozgalommal, a háborúban munkaszolgálatos volt. 1948–1955 között a kairói kereskedelmi kirendeltség vezetője, később a MOGÜRT vezérigazgató-helyettese, 1959 és 1981 között a Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke, ezt követően haláláig társelnöke. Beszervezésének körülményei és ügynöki munkájának részletei jelenleg még feltáratlanok, az azonban biztos, hogy Kallós már 1948-ban is az állambiztonságnak dolgozott: ebben az évben ugyanis ő volt az egyik ügynök, akit Egyiptomba küldtek Csornoky Viktor (Tildy Zoltán veje) személyes viszonyainak kipuhatolására, és alaposan feltételezhető, hogy az ő jelentései juttatták Csornokyt az akasztófára.

10 ÁBTL K-184/I., 1958. szeptember 9-i jelentés, 19. o.

11 Nehru mint az állambiztonság célszemélye (nem ügynöke!) ezt a fedőnevet kapta.

12 ÁBTL K-184/I., 1959. április 16-i jelentés.

13 Szikla (később Szolnok) Péter (1928–?) 1955-től a londoni rezidentúra vezetője, követségi I. titkár. 1959 áprilisában a brit elhárítás „tálalásos" akcióinak sikere után kiutasították Nagy-Britanniából, ezt követően a központban kapott beosztást, 1965-től Rio de Janeiró-i konzul lett.

14 Feltehetően fedőnév. A hírszerző anyagokban a rezidentúra dolgozói általában azon a fedőnéven szerepeltek, amellyel kint mint SZT-tiszteket legalizálták őket. Az ügynöki és célszemélyi fedőnevektől eltérően ezeket a neveket nem tették idézőjelbe. Szövegközlésemben ettől eltérően minden olyan nevet, amelyről tudni lehet, hogy nem valós név, idézőjelben szerepeltetek.

15 Nem tudtam beazonosítani.

16 1960. november 6-i jelentés.

17 Szőke Béla (1923. július 23., Kolozsvár–?). 1950 februárjában a HM Katpolról került a hírszerzéshez. 1950 nyarán az Ipari Elhárító Osztály alosztályvezetője, majd osztályvezető-helyettese. 1962 nyarán visszahelyezték a hírszerzéshez osztályvezető-helyettesként. 1965-től a BM Belbiztonsági Osztály vezetője, 1982-től nyugállományba vonult.

18 ÁBTL K-184/I. kötet, 67–68. o.

19 Suszta Sándor (1930. január 1.–?) ebben az időben a hírszerzés központjában az angol csoport beosztottja.

20 ÁBTL K-184/I. kötet 81. o.

21 ÁBTL K-184/I, május 31-i jelentés.

22 ÁBTL K-184/I, uo. 117. o.

23 ÁBTL K-184/II. kötet, 19. o.

24 Nem tudjuk, hogy Gilbert itt igazat mondott-e. A társszervek átirataiból úgy tűnik, előttük személye nem volt ismert. Az is lehetséges, hogy felületességből nem jelezték a magyar állambiztonság felé a Gilberttel kapcsolatos információkat. A lengyel és a szovjet állambiztonságnak mindenesetre ekkor már tudomással kellett bírniuk a személyéről.

25 ÁBTL K-184/II. kötet. 22. o.

26 Hrisztyián Georgijevics Rakovszkij, vagy bolgárosan: Kriszto Rakovszki (1873–1941) bolgár származású szociálforradalmár. Gazdag családban született, 15 éves korától aktívan politizált. A nemzetközi kommunista mozgalom egyik vezető személyisége volt, de 1922-től ellentétbe került Sztálinnal, aki a „baloldali ellenzék" figurájának tartotta. 1923-tól 1927-ig londoni és párizsi követ. 1927-ben hazarendelték, és kizárták az SZKP-ből. 1934-ben visszavették a pártba, és egy évre rá kinevezték tokiói követnek. 1936-ban a *Pravdá*ban önbírálatot gyakorolt, és Trockij kapcsán azt

írta, hogy nem szabad kegyelmezni neki. Ez sem mentette azonban meg, 1937-ben letartóztatták, és a 3. moszkvai perben (Rikov, Jagoda és társai) elítélték. Vádlott-társaival ellentétben „csak” 20 év Gulag volt a büntetése. Végül 1941. szeptember 11-én az orjoli börtönben 150 társával együtt kivégezték. 1988-ban rehabilitálták.

27 A kötetek elkészülését és kiadását semmilyen adat nem támasztja alá.

28 Nem egyértelmű, hogy ezen Gilbert történészeket, politikusokat vagy hírszerzőket értett.

29 ÁBTL K-184/II, 22, 27. o. 1961. szeptember 12-i jelentés.

30 Vö. Gilbert önéletrajzával. Martin Gilbert, *In Search of Churchill. A Historian's Journey*. Harper Collins, 1994, 4. o.

31 *In Search...*, 17. o.

32 http://www.martingilbert.com

33 ÁBTL K-184/ II. kötet, 46. o.

34 ÁBTL K-184/II, 60-61. o. 1961. szeptember 14-i jelentés, II/3-A alosztály

35 ÁBTL K-184/II. kötet, 54. o.

36 ÁBTL K-184/II. kötet 56. o.

37 ÁBTL K-184/II. kötet, 57. o.

38 ÁBTL K-184/II. kötet, szeptember 19-i jelentés, 74. o.

39 A *Népszabadság* a „fasizmus éveiben” nem jelent meg. Jogelődje, a *Szabad Nép* első száma 1942. február 1-jén került ki a nyomdából.

40 ÁBTL K-184/II. kötet, 1961. szeptember 20-i jelentés.

41 ÁBTL K-184/II. kötet, 88–90. o.

42 Nem tudtam beazonosítani.

43 ÁBTL K-184/II. kötet, 1961. szeptember 16-i jelentés.

44 ÁBTL K-184/II. kötet, 1961. szeptember 25-i jelentés, 114. o.

45 ÁBTL K-184/II. kötet, 126. o.

46 uo.

47 Salgó László az ELTE tanára, egyetemes történettel, ezen belül gyarmatosítással és Franciaország történetével foglalkozó szakember (nem azonos Salgó helyettes főrabbival).

48 ÁBTL K-184/II. kötet, 127–131. o.

49 ÁBTL K-184/II., szeptember 25-i jelentés, 135–137. o.

50 ÁBTL K-184/II. kötet, 158. o.

51 Tömpe András (1913–1971) mérnök, 1931-től a KIMSZ, 1934-től a KMP tagja (később a csehszlovák és a spanyol kommunista pártba is belépett). Tanulmányait Csehszlovákiában végezte. 1937–1939 között Spanyolországban harcolt, kétszer súlyosan sebesült. 1941-ben visszatelepült Magyarországra, és elektromérnökként dolgozott, 1942 nyarán a letartóztatás

elől illegalitásba vonult. 1943. február 23-án lebukott, de az ellene indított eljárásban felmentették. Munkaszolgálatosként 1944 nyarán, Galíciában átszökött a fronton. Moszkvában partizánkiképzést kapott, 1944 októberétől a Nógrádi partizánegység politikai tisztje. 1945 januárjában kinevezték a politikai rendőrség vezetőjének, de Péter Gábor nyomására végül csak a vidéki főkapitányságok politikai rendészeti osztályaival foglalkozhatott mint frissen kinevezett vezérőrnagy. 1946-ban a PRO szervezetét Péter vezetése alatt egyesítették, Tömpe ekkor „diplomáciai" pályára került, és a KGB dél-amerikai hírszerzésének vezetője lett. 1958-ban tért haza. Először a II/3. (hírszerzés) osztályvezetőjének nevezték ki, majd a politikai nyomozó főosztály vezetőjének. Nem volt hajlandó teljesen átvenni a Kádár által szorgalmazott módszereket, valamint koncepcionális kritikával illette a BM-ben uralkodó állapotokat is. 1962 januárjában saját kérésére felmentették, és kinevezték a fegyveres testületeket is felügyelő MSZMP KB adminisztratív osztály vezetőjének. Itt sem maradt sokáig, mert nem tudott kibékülni a rendelkezésére álló lehetőségekkel, és ezért felmentését kérte. Ettől kezdve parkolópályára került, 1967-ig a Corvina Kiadó igazgatója, 1968-ig berlini nagykövet, majd kérésére (helytelenítette a csehszlovákiai bevonulást) erről a posztról is felmentették. 1971-ben öngyilkos lett.

52 ÁBTL K-184/III. kötet, 119. o.

53 Kunos Lászlóné Gerő Zsuzsanna (1926–?) Eredeti foglalkozása gyors- és gépírónő, OTI tisztviselő. Apja biztosítási tisztviselő. Életrajza szerint 1944-ben ment férjhez, aki akkor egyébként munkaszolgálatos volt. Nem sokkal később deportálták, túlélte az auschwitzi szelektálást, és az ezt követő koncentrációs táborokat. 1945-ben néhány hónapra beiratkozott az orvosi egyetemre, de csak három félévet végzett el. 1947 őszén az OTI-nál kapott munkát (ellenőrzési osztály, káderes titkárnője), 1948-ban vették át a BM központi állományába. Végig a levélellenőrzési osztályon dolgozott, 1953-ban az egyik alosztály tevékenységét ő szervezte meg. 1946 márciusában lépett be a pártba. 1956. november 4-én a szovjet csapatokkal együtt tért vissza Budapestre. Férje 1956 előtt a rejtjelező osztály vezetője, majd a Dél-Budai Vendéglátó-ipari Vállalatnál igazgatóhelyettes, majd főszerkesztő-helyettes a rádióban. 1981-ben nyugdíjazták.

54 ÁBTL K-184/I. kötet, 127. o.

55 ÁBTL K-184/III. kötet, 148. o.

56 ÁBTL K-184/IV. kötet, 67–71. o.

57 Pontos nevét és beosztását nem sikerült megállapítanom.

58 Kapitány István személyi adatai egyelőre nem ismertek.

59 Nyúl István (1932–?) 1951-től az ÁVH állományában washingtoni, londo-

ni, majd párizsi rezidens, 1980 után a hírszerzési csoportfőnök helyettese. 1989-ben nyugállományba helyezték.

60 Feltehetően azonos a „Nagy László" fedőnevű követségi beosztottal.

61 ÁBTL K-184/IV. kötet, 97. o.

62 ÁBTL K-184/IV. kötet, 1962. április 1-jei jelentés,134. o.

63 Lapusnyik Béla (1938–1962) züllött életű BM-alkalmazott. Disszidálása is ezzel függött össze, mivel állandó pénzzavarba került, amit homoszexuális személyek zsarolásával sem tudott megoldani (személyét jól jellemzi, hogy nőkapcsolatait gyakorlatilag naponta váltogatta, és esténként rendszeresen több ezer forintot mulatott el különböző szórakozóhelyeken). A BM-ből épp elbocsátás alatt volt, amikor disszidált. Életére lásd http://mult-kor.hu/cikk.php?id=30515

64 Lásd Schmidt Barna: „Nyom nélküli KGB-méreg". In: *Hetek*, 2000. január 29. A Lapusnyik-ügy anyagait a CIA tíz évvel ezelőtt feloldotta a titkosítás alól.

65 Idézi Halász Péter: „Ez is Bécsben történt". In: *Amerikai Magyar Népszava* 2009. december 7.

66 Az ügyre lásd: *Hetek*, 2000. január 29.

67 „Pápai" titkos munkatárs anyaga nem került a levéltárba.

68 ÁBTL K-184/IV, 52. o.

69 „Szegedi Péter" személyi adatai egyelőre nem állapíthatóak meg.

70 Pados Gábor (1929–?) 1964–1965 között a III/I-1-B (angol) alosztály vezetője, ezt követően ottawai rezidens, 1977–1989 között csoportfőnök-helyettes, közben a rendszerváltás évében a Balaton mellett rövidáru üzletet is működtetett.

71 ÁBTL K-184/ IV. kötet, 194. o.

72 Blau Izidorné „Malvin", Hans Hellin „Howard", Szentkuti György „Demeter", ÁBTL O-8-003/I, 352. o. „Dankó" kiutasításának okai. 1953. május 28-i jelentés.

73 ÁBTL O-8-41/65, I. kötet, jelentés a londoni rezidentúra 1958. évi munkájától, 1958. november 8. 13. o., 59. o., és O-8-41/65, 236. o.; dátum és szerző nélkül, beszámoló a londoni rezidentúra 1963. június 1-jétől 1964. május 31-ig terjedő időszakban végzett munkájáról.

74 Példákat lásd ÁBTL K-184/II, 94. o., 130–131. o., és K-184/III, 29. o.

75 ÁBTL K-184/III, 152. o. Értékelő jelentés „Carell" leveleiből, 1961. november 15. Suszta Sándor

76 Nagy Imrét és társait 1958-ban végezték ki. Az 1956-os forradalom utolsó áldozatait 1962-ben akasztották fel. A forradalom miatt több mint 300 személyen hajtottak végre halálos ítéletet.

Erwin Rommel

Erwin Rommel a második világháború talán legismertebb német tábornoka, és a háború alatt és után a német villámháborús sikerek legrokonszenvesebb megtestesítője volt. Katonai babérjai azonban már az első világháborúban kiemelték őt korosztálya tagjai közül. 1940-ben Franciaországban, 1941–1942 között Észak-Afrikában, 1944-ben pedig ismét Franciaországban irányította a német csapatokat. Tehetsége, rámenőssége és egyszerű, pózokat nélkülöző fellépése egyaránt a „nemzeti hős" szerepére predesztinálta őt. Fényképeivel tele voltak a korabeli újságok, neve már életében mítosszá vált, és ebben egyaránt része volt a náci propagandagépezetnek, mint a szövetségesek őt dicsérő sajtójának. Élete tragikusan végződött: az a rendszer, amelyre felesküdött, visszaélt a tehetségével, majd öngyilkosságba kergette. Személyéről mind a mai napig nem alakult ki konszenzus, holott a második világháború német szereplőiről – Hitlert leszámítva – talán róla írták a legtöbb monográfiát.[1]

Írásom alapvetően két szempontból közelíti meg Rommel személyiségét. A tanulmány első felében döntően Rommel saját szövege alapján mutatom be azt a haditettet, ami vele kapcsolatosan ma már kevésbé ismert. Ezt követően elsősorban azt vizsgálom meg, hogyan és mennyiben azonosult Rommel a Harmadik Birodalom politikájával.

Rommel későbbi villámháborús erényei egy az egyben tanulmányozhatóak első világháborús olaszországi hadi sikereiből. Bár 1917-ben nem páncélosokat, csupán gyalogosokat vezényelt, ugyanazokat a taktikai alapelveket alkalmazta. A tanulmány első felében részletesen ismertetett haditette minden bizonnyal az első világháború leglátványo-

sabb akciói közé tartozott. Merészsége, személyes önfeláldozása, elképesztő önbizalma és hihetetlen taktikai érzéke egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy Rommel a XII. isonzói csata talán legnagyobb haditettét hajthassa végre.

Rommel karrierje az első világháború végéig

Erwin Rommel 1891. november 15-én született négy testvér közül második gyermekként a baden-württembergi Heidenheimben, apja általános iskolai tanár volt. Eredetileg repülőgép-tervező szeretett volna lenni, de erre nem volt esélye. Mivel az egyik lehetőség, a tanári pálya nem tetszett neki, apja unszolására felvételizett a tüzérségi, az utász, illetve a gyalogos fegyvernemhez. Az első kettőben kérelmét elutasították, így 1910-ben a 124. württembergi Vilmos király-gyalogezredbe lépett be. 1912 márciusában alantos tiszti tanfolyamra Danzigba (lengyelül: Gdańsk) vezényelték. Az őt véleményező tanfolyamparancsnok csak közepes képességű katonát látott benne. 1912. január 27-én nevezték ki hadnaggyá. A háború előtti hónapokban ideiglenesen egy tüzérüteghez vezényelték, hogy más fegyvernemet is megismerjen. Rommel a mozgósításkor a nyugati frontra került, és 1914. augusztus 1-jétől szakaszparancsnokként már részt vett a harcokban. Első haditette előrevetítette későbbi hadvezéri stílusát is: augusztus 22-én Longwy mellett hirtelen elhatározással megrohamozott egy falut három katonával, és ötven hadifoglyot ejtett, ezért 1914 szeptemberében – nem sokkal első sebesülése után – megkapta a II. osztályú Vaskeresztet, amit 1915. januárjában az I. osztály is követett. Utóbbi kitüntetést azért kapta, mert századparancsnokként egységével sikeresen hatolt be a Nyugati-Argonne-erdőben (Champagne) a franciák fővédelmi vonalába. Októberben áthelyezték a württembergi hegyi zászlóaljhoz, ahol szintén századparancsnoki beosztást kapott. Az egység ekkor a Vogézekben (Elzász) folytatott álláharcokat. 1916 októberében kezdődött Rommel

„vendégszereplése” más frontokon. Románia 1916. augusztus 27-én hadba lépett, ami miatt egy ellenoffenzíva indítása vált szükségessé. Ehhez ősszel német és osztrák–magyar csapatokat csoportosítottak öszsze Erdélyben. Ezek közé tartozott az elitalakulatként közismert német Alpenkorps is, amelybe Rommel zászlóalját is besorolták. Alakulatával az Ojtozi-szorosban és Erdélyben komoly hadi sikereket ért el. Ez után Rommel visszatért a nyugati frontra, majd 1917 októberében egységével az olasz frontra irányították. A XII. isonzói csata után 1917 novemberében egysége tartalékba került, Rommelt pedig rendkívüli kitüntetésére tekintettel kiemelték a csapattiszti állományból, és egy békehelyőrség ordonánctisztjének osztották be. A háború végén kapta meg századosi kinevezését.

Rommel az 1917. október végi caporettói áttörés során hajtotta végre legnagyobb személyes bátorságot követelő haditettét. Ez későbbi katonai sikerei miatt nincsen jelen kellő súllyal a vele foglalkozó írásokban – kivéve az olasz nyelvterületet, ahol a „Caporetto” és a „Rommel” most is hívószavaknak számítanak: az olasz futballválogatott esetleges súlyos vereségeit a napi sajtó ma is a „caporettót szenvedett el” metaforával írja le.[2] Mivel ez az esemény a monarchia ritka katonai győzelmei közé tartozik, érdemes rá, hogy a továbbiakban részletesen is ismertessük.

Erwin Rommel és a caporettói áttörés

Rommel csoportja három hegyivadász és egy géppuskás századból állt, amelyhez később még két század csatlakozott. Figyelemre méltó, hogy ezt a majdnem két zászlóaljnyi erőt a csupán főhadnagyi rendfokozatú Rommelre bízták: ez is mutatja, hogy a német hadseregben nem csupán a rang, hanem a tudás számított. Rommel egységének már az offenzíva előtt sajátos problémákkal kellett megbirkóznia: a sváb hegyivadászzászlóalj bajor alárendeltségben harcolt. Rommel és parancsnoka attól

tartott, hogy a bajor parancsnokság csupán „vízhordó feladatokra” kívánja használni az egységet, és a katonai dicsőséget lehetővé tevő támadási célokat mind a bajor alakulatok kapják meg. Félelmük teljes mértékben beigazolódott, mert a sváb hegyivadász zászlóaljnak kifejezetten megtiltották, hogy részt vegyen a frontszakasz legfontosabb ellenséges pontjának, az 1114-es magaslatnak az elfoglalásában. Október 23-án hajnalban foglalták el kiindulási helyüket a tolmeini hídfőben a Buzenika-hegy meredek lejtőjén, amely a szemben magasodó olasz állásokból tökéletesen belátható volt. Rommel saját élményeit *Infanterie greift an. Erlebnis und Erfahrung* című, 1937-ben megjelent, személyes hangú könyvében tette közzé, amelyhez felhasználta a helyszínen 1917-ben készített fotóit és vázlatait, valamint azokat az anyagokat, amelyeket a helyszín tíz évvel későbbi bejárása során gyűjtött (utóbbi túrán felesége is részt vett). Munkáját a későbbiekben a gyalogos tiszti tanfolyamok tankönyveként is használták. A könyv 1942-ben *Gyalogság, előre! Élmény és tapasztalat* címmel magyarul is megjelent, gróf Bethlen Pál fordításában és Werth Henrik vezérkari főnök előszavával. Az alábbiakban kivonatban közlöm a kötet áttörésre vonatkozó fontosabb részleteit.

„Felvonulás és készenléti állás a 12. Isonzo-csata előtt.

[...] Az október 22-ről 23-ra virradó éjjel a zászlóalj elfoglalja a készenléti állást. Ezalatt a Kolovrat és Jeza oldalán levő állásokból hatalmas fényszórók világítják meg a megközelítési útvonalakat. Többször erős tüzérségi tűz csap le közénk. A fényszórók vakítóan fényes kévéi több percig tartó fedezésre kényszerítenek. Mihelyt a fénykéve elsuhant felettünk, gyorsan átsietünk a gránátveszélyes terepen. Mindannyiunknak az a benyomása ez alatt az előremenet alatt, hogy egy különösen tevékeny és igen jól felszerelt ellenséggel állunk szemben. A Buzenika-hegy keleti lejtőjén a málhásállatoktól meg kell válnunk. A Rommel-különítmény a géppuskákkal és lőszerrel erősen felpakolva közvetlen éjfél előtt éri el a neki kiutalt törmelékkúpot. A terheket lerakjuk. Megkönnyebbülten sóhajt fel mindenki, hogy a veszélyes részen minden komolyabb baj nélkül keresztüljutottunk. Pihenésre mégsem gondolhatunk. A néhány órát alaposan ki kell használ-

nunk, hogy beássuk magunkat és az állásainkat jól rejtsük. A századoknak a körleteket gyorsan kiutalom. A törzset és két századot az egyik 20-40 méter széles, köves medrű vízmosás nyugati oldalában, az első vonalak felé vezető északnyugat felé álcázott ösvény két oldalán, a másik két századot 200 méterre keletre egy keskeny horpadásban helyezem el. Tiszt és legénység lázasan dolgozik. Mire megvirrad, az egész lejtő megint kihaltnak látszik. A lövészgödrökben kuporogva, bokrokkal és ágakkal betakarva pótolják a vadászok az elmulasztott álmot.

De a békés nyugalom nem tart soká. Felettünk a lejtőn néhány nehéz gránát vág be. A kövek és sziklák mellettünk gurulnak és száguldanak le az Isonzo felé. Ezek után már nem nagyon gondolunk alvásra. Vajon észrevette volna máris az ellenség a készenléti helyünket, és ez lett volna a belövés? A nehéztüzérségnek ezen a tető meredekségű lejtőn pusztító hatása lenne!

Az 1. támadó nap: Hevnik-1114-es magaslat.

1917. október 24-ének esős, sötét éjjelén 2:00 órakor az addig annyira hallgatag tüzérségünk megkezdte az előkészítést. Nemsokára Tolmein mindkét oldalán 1000 löveg torkolattüze villan fel. Odaát az ellenség oldaláról egetverő robbanások és ropogás hallatszik. A hegyeken olyan méltóságteljesen visszhangzik, mintha erős ítéletidő lenne. Bámulva nézzük és hallgatjuk a borzalmas színjátékot. [...]

A württembergi hegyivadász-zászlóalj röviddel napfelkelte után megindul a készenléti helyéről előre. Most sokkal erősebben esik, és a látás erősen korlátozva van. [...] A roham kezdete előtt egy negyedórával a tüzérség olyan erősre fokozza tüzét, amilyenre eddig még nem emlékezünk. A robbanó gránátok forgatagában a csak néhány száz méterre levő ellenséges állás por- és füstfelhőbe burkolózik. A többórás tűz eredményeképpen a völgyben szürke füstfellegek úsznak. A Kolovrat és Hevnik csúcsait az alacsonyan szálló fellegek borítják. [...]

8:00 óra! A tüzérség és aknavetők tüzüket előrehelyezik, és a testőrezred felugrik előttünk, hogy rohamozzon. Jobb szárnyát közvetlen követve féljobbra húzódunk, hogy a St. Danielnél levő állásokat foglaljuk el.

A romok alól halotthalvány arccal és felemelt karokkal jönnek elő a védők. A Hevnik északi lejtőjétől még elválasztó síkságon keresztül sietünk. A Hevnik keleti nyúlványairól itt-ott géppuskatűz akadályozza ugyan előnyomulásunkat, de a szabad térségen át nem akad el a támadásunk.

[...] A 824-es magassági ponttól keletre 1 km-re az élt közvetlen közelből több géppuska veszi tűz alá. Megkapom a jelentést is: »Az ellenség előttünk kiépített védőállásban, drótakadályok mögött van. Az él öt embere megsebesült.« Teljesen kilátástalannak vagy legalábbis csak nagy veszteségek árán látom keresztülvihetőnek itt a támadást, mert az út mindkét oldalán, sűrű bozótban a tető meredekségű lejtőn, tüzérségi támogatás nélkül kellene a drótakadály mögött a nagyon figyelmes ellenséget megtámadni. Ezért elhatározom, hogy máshol próbálok szerencsét. A mostani él az ellenség előtt marad. Az 1. század másik raját jelölöm ki új élnek, és elindítom az ellenséges állásoktól 200 méterre déli irányban felfelé, egy kőhasadékban, abban a reményben, hogy az ellenséges állást valahol majd csak megkerülhetem.[...]

A kapaszkodás nagyon nehéznek bizonyul.[...] Ebben a pillanatban egy mázsás szikla gurul le zegzugos vonalban, egyenesen felénk. Egy pillanat töredéke alatt belátjuk, hogy akit ez a szikla eltalál, annak azonnal vége. A vízmosás csak 3 méter széles. Kikerülni bajos, vissza már nem mehetünk! Mind a vízmosás bal oldalához lapulunk. A szikla azonban közöttünk ugrál el, anélkül hogy valakit is megsértene, és legurul a völgy felé. [...]

A további kapaszkodás folyamán a guruló kövek elvágták a jobb csizmám bokaszorító szíját, és a bal lábamat alaposan megütötték. A következő félórában csak két ember támogatásával, nagy kínok között jutok tovább. Végre mögöttünk van a vízmosás, és most sűrű aljfák között kapaszkodunk följebb. Az eső bőrig áztatott. Óvatosan haladunk, és többször megállva figyelünk és fülelünk.

Az erdő ritkul. A térkép szerint most a 824-es magassági ponttól 800 méterrel keletre kell lennünk. Különösen óvatosan lopakodunk az erdő széléhez közelebb. Itt egy járt ösvényt fedezünk fel, amely keleti irányban lefelé vezet. E mögött a kopasz oldalon jól kiépített és erősen eldrótozott összefüggő állást veszünk észre, amely fel a Leihce vrh felé emelkedik. Az ellenséges

állás még kihalt. A német tüzérségi tűz még nem feküdt rajta. Elhatározásom a következő: sok géppuskával tűzrajtaütést hajtok végre, a balszárnnyal az erdőszélen meglepetésszerűen támadom meg az állást. [...]

Megkezdjem a támadást? 60 méter bozót, azután az akadályok! [...] Bizony, ha az ellenség csak egy kicsit is ügyel, úgy itt nem lehet könnyű győzelemre számítani.

Ekkor új gondolatot ad a tőlünk balra, az erdőszélen vonuló, jól álcázott és kitaposott ösvény. Valószínű, hogy ezen az ösvényen történt eddig a közlekedés vagy a St. Daniel-i vagy a Hevnik keleti lejtőjén levő védők, vagy az ott levő tüzérségi figyelők felé. Amióta itt voltunk, még egyetlen olasz sem használta. Az ösvény kanyarog. A déli oldalán levő álca olyan jól takar a hegyoldal felé, hogy onnan aligha lehet megismerni, hogy barát, vagy ellenség közeledik-e rajta. Ezen az úton abban az esetben, ha az ellenség nem akadályoz, fél perc alatt bent lehetünk az állásban. Ha akkor gyorsan cselekszünk, úgy az úttól jobbra és balra levő ellenséget még az előtt lehetne elfogni, mielőtt az még lövéshez juthatna. Ez bátor szívű embereknek nagyon szép feladat. Ha az ellenség netalán védekezne, úgy a készenlétbe helyezett egész különítménnyel a tervezett támadást egyszeriben megindíthatom, a géppuskás század tűztámogatása mellett.

Az óriás termetű Kiefner őrvezetőt (2. század) bízom meg ezzel a nehéz feladattal. Az a parancsom, hogy az álcázott úton úgy menjen előre 8 emberrel, mintha az elöl állásban levő olaszok jöttek volna vissza. Hatoljanak így be az ellenséges állásba, és lehetőleg lövés vagy kézigránátdobás nélkül az út két oldalán levő megszállókat fogják el. Abban az esetben, ha harcra kerülne a sor, az egész különítmény támogatását megígérem. Kiefner megért engem, és kiválogatja társait.

Néhány perccel később Kiefner járőr máris az ellenség felé halad az ösvényen. Az egyöntetű lépések elhalnak. Vajon fog-e sikerülni? Minden idegszálunkat megfeszítve, ugrásra, illetve hosszú sorozatokra készen fekszünk. Egyetlenegy lövés három század tüzét váltaná ki. Megint hosszú, gyötrelmes percek telnek el. Azonkívül, hogy az esőcseppek kopognak a száraz leveleken, semmit sem hallunk. Akkor végre léptek közelednek, s egy vadász halkan jelenti: »Kiefner járőr kiemelt egy ellenséges

óvóhelyet, 17 embert elfogott, és egy géppuskát zsákmányolt. Az állásban levő ellenség semmit sem vett észre.«

Erre a 2., 1. század, 1. géppuskás századot, sorrendben az egész különítményt bevezetem az álcázott úton keresztül az ellenséges állásba. A Schiellein-különítmény (3., 6., század, 2. géppuskás század), amely közvetlenül Kiefner betörése előtt rendelte magát alám, szintén követ. Rohamjárőrök által a rést hangtalanul mindkét oldalt 50-50 méterrel kitágíttatom. Ezalatt a művelet alatt a tapasztalt vadászok több tucat olaszt fogtak el, akik a zuhogó eső elől óvóhelyeikre menekültek volt. Hála a sűrű álcának, a felettünk levő ellenség a hat század jelenlétéről még mindig nem vesz tudomást.

Most a következő lehetőségek állnak előttem: 1. Az ellenséges állást dél, 2. észak felé felgöngyölítem, vagy 3. egyenesen a Hevnik csúcsa felé áttörök. A legutolsót választom. Ha egyszer a csúcs már a birtokunkban van, úgy kétoldalt az állást már nagyon könnyű felgöngyölíteni. [...]

Az első géppuskás századot előbbre osztom be, mert az ellenséggel való esetleges összeütközés esetén nagy tűzerővel akarok elöl rendelkezni. Azonkívül a 40 kilóval megterhelt géppuskás lövészeknek kell az ütemet szabályozni. Hogy ezeknek a vadászoknak most mekkora a teljesítményük, azt csak az tudja megérteni, aki hasonló megterheléssel, út nélkül, ilyen rossz időben magas hegységet mászott meg.

A még mindig zuhogó esőben lopózunk előre – kilométer hosszú menetoszlop –, bokortól bokorig, a teknőket és vízmosásokat kihasználva és állást állás után foglalva el. Sehol sem keletkezik harc. Legtöbbször hátulról emeljük ki az ellenséges fészkeket. Aki meglepetésszerű megjelenésünkkor nem adja meg magát azonnal, az minden fegyverét otthagyja, és esze nélkül rohan lefelé a mélyebben levő erdő irányába. Mi pedig nem lövöldözünk a menekülő ellenség után, nehogy a még feljebb levő ellenség figyelmét magunkra vonjuk.

Ez alatt az előnyomulásunk alatt a saját tüzérségünk többször veszélyeztet. Fényjeleket nem adhatunk le, mert azok az ellenséget is figyelmeztetnék jelenlétünkre. Egy emberünket a saját nehézgránátok által okozott kőgörgeteg sebesít meg. Többek között egy olasz 21 cm-es üteg állásaiba

hatolunk be, amelyet a mi ütegeink gázgránátokkal lőttek. A kiszolgáló személyzet nyomtalanul eltűnt. A hatalmas lövegek mellett egész gránáthegyek állnak. A sziklába robbantott óvóhelyek és lőszerraktárak még csak meg sincsenek sérülve. Közvetlenül 100 méterrel feljebb közepes ütegre bukkanunk. Ennek lövegei teljesen gránátbiztosan sziklakamrákban vannak elhelyezve, csak egészen keskeny lőrés van előttük.

11:00 óra körül elérjük a Hevnik csúcsától kelet felé vezető oldalhátat. Itt találkozunk a testőrök III. zászlóaljával. Egy ideig velük egy magasságban menetelünk a Hevnik csúcsa felé az oldalhát mentén, amely most erős német tüzérségi tűz alatt fekszik. Mialatt a testőrök pihenőt iktatnak be, hogy a tüzérségi tűz befejezését megvárják, századaimmal kitérek a Hevnik északi oldalára. Onnan 12:00 órakor anélkül, hogy harcoló ellenségre bukkannánk, elérjük a 876 m magas Hevnik-csúcsot. Körös-körül nagyon sok szétugrasztott olasz van, ezeket részben összefogdossuk.

Az eső elállt. A közvetlen felettünk tornyosuló felhők megmozdulnak. Időnként az 1114-es magaslatot és a Kolovrat gerincét is láthatjuk. [...] Az olaszok emeletszerű, egymás fölött levő, erős és magas drótakadályokkal ellátott állásokban vannak az 1114-es magaslattól északnyugatra 500 méterre levő magaslaton és magán az 1114-en. [...] A láthatólag teljesen rendületlenül álló ellenség a kopár előterepet az állásai előtt időnként különböző irányból géppuskatűzzel szórja le. Itt minden jel szerint az ellenség nagyon elővigyázatos, és több állásrészt már nem akar kiadni a kezéből. [...]

19:00 órakor gróf Bothmer őrnagy, a testőrezred parancsnoka hívat a III. zászlóalj harcálláspontjára, amely az 1066-os magassági pont mellett, különítményemtől 100 méterre van. Jelentem neki az alám rendelt hat század helyzetét. Gróf Bothmer őrnagy erre elrendeli, hogy lépjek az ő parancsnoksága alá. Alázatosan megjegyzem, hogy eddig Sprösser őrnagy úrtól kaptam parancsokat, aki – tudomásom szerint – rangban idősebb, mint a testőrezred parancsnoka. Amúgy is minden pillanatban várom, hogy a különítmény körletébe megérkezzék.

Erre a testőrezred parancsnoka megtiltja különítményemnek, hogy az 1114-es magaslat környékén vagy attól nyugatra bármilyen harci tevé-

kenységet is folytasson, mert ez mind a testőrezred dolga. A württembergi hegyivadász-zászlóalj részeinek tetszésére bízza, hogy október 25-én, miután a testőrezred elfoglalta az 1114-es magaslatot, azt szállják meg, vagy az ezredet nyugat felé a második lépcsőben kövessék. Erre azt válaszolom, hogy az ügyet majd a parancsnokomnak fogom jelenteni. Ekkor elengedett.

Harcálláspontomra nem nagyon jó hangulatban térek vissza. Egyáltalában nem illik hozzánk, hegyivadászokhoz a második vonalbeli harc, s megkísérlem kitalálni a módját, hogy az így elvesztett cselekvési szabadságomat ismét visszaszerezhessem. [...]

Rövid kézigránátharcoktól eltekintve, az október 25-ére virradó éjjel nyugodtan telik el. Az ellenséges állás figyelmes őrszemei a kora hajnali órákban kiküldött járőröket éppen úgy visszakergetik, mint éjfél előtt. [...]

5:00 óra tájban – még koromsötét van – megérkezik Sprösser őrnagy úr harcálláspontomra. Vázolom az 1114 előtti helyzetet, a testőrezreddel való kapcsolataimat és támadási tervemet. Hogy az utóbbit keresztül is vihessem, négy puskás és két géppuskás század alárendelését kérem. Sprösser őrnagy úr egyetért támadási tervemmel, de keresztülvitelére egyelőre csak két puskás és egy géppuskás századot bocsát rendelkezésemre, azonban sikerült támadás esetére további támogatást ígér. [...]

Bár a Schörner-század (12. testőr-század) erősen kezében tartja a csúcson levő állásokat, az ellenség körülötte állásait az elképzelhető legnagyobb fokú óvatossággal védi, s az elvesztett állásrészt minden irányból ellentámadással igyekszik visszaszerezni.

A 2. támadási nap 1917. október 25-én – meglepetésszerű betörés a Kolovrat-állásba

[...]Még mielőtt tovább mennénk, a századokat tájékoztatjuk a szándékolt támadás felől. 2-400 méterrel az ellenséges állás alatt a Kolovrat meredek északi lejtőjén, az 1114-es magaslatnál tomboló harctól körülbelül 2000 méterre akarok elhúzódni. Ott majd megállok, és a terepen a 3. olasz állás ellen alkalmas helyet keresek, és onnan fogok meglepetésszerűen támadni. Különösen az fontos, hogy az olaszok állásaikból az eltolódást ne vegyék észre. [...]

Felettünk a Kolovrat-gerinc kiugró ormaira most süt rá az első őszi napsugár. Eszerint ma nem fogunk megázni. Körülöttünk mélységes nagy a csend. Az ellenséges akadályok alatt 200 méterrel az él egy mélyedésben óvatosan nyomul előre a bokorcsoportok mellett. Épp azon gondolkodom, hogy a néhány 100 méterrel előttem levő kopasz oldalháton hogyan fogok átjutni, amikor a hátam mögött halk zajt hallok. Hátranézve a 2. század néhány emberét látom, amint az él menetvonala alatt egy nagyobb bokorcsoportban eltűnnek.

Mi történik? A 2. század élén haladó emberek a lejtőn lejjebb, a bokrok közt alvó olaszokat vettek észre. A következő percekben egy 40 fő erős és 2 géppuskával rendelkező olasz előretolt állást emelnek ki. Ezalatt egyetlen lövés sem dördül, sőt még hangos szót sem lehet hallani. Bár néhány ellenséges őrszem a lejtőn lefelé menekülve olyan gyorsan szalad, mint a nyúl, de a feljebb levő állásrészek figyelmeztetésére, mind elfelejt ijedtében riasztólövést adni. Arról, hogy az én embereim ne lőjenek utánuk, már én gondoskodom. [...]

Mivel az ellenséges állásnak ezt az erős biztosítását hangtalanul sikerült ártalmatlanná tennünk, ezen a helyen különösen előnyösnek látszik a meglepetésszerű támadás. A feljebb levő akadályok megközelítési lehetőségei itt előnyösek. Mindenekelőtt a teknőnek a mélypontját, ahol most a különítmény éle áll, a teknő két oldalán levő állásokból nem lehet betekinteni. Elhatározom, hogy a betörést itt fogom megkísérelni

Parancsőrtisztem, Streicher hadnagy vállalkozik arra, hogy az előttünk húzódó akadályok erősségét, esetleges átjárókat felderítse, és ha szükséges, rést vágjon rajta. Adok mellé 5 vadászt a 2. századtól és egy golyószórót. A járőr még azt az utasítást kapja, hogy tűzfegyverét csak múlhatatlan szükség esetén használja. Streicher embereivel előremászik. Néhány ember közbeiktatásával a járőrrel való összeköttetésről Ludwig hadnagy gondoskodik. Közben a távbeszélők kiépítették a vezetéket Sprösser őrnagy úrnak az 1066-on levő harcálláspontjához. Jelentem a vállalkozás eddigi eredményét és elhatározásomat, amelynek kapcsán a Kolovrat-állásba az 1192-es magaslattól keletre 800 méterrel meglepetésszerűen be akarok törni. Továbbá sikeres betörés esetén sürgős segítséget kérek, és azt, hogy a beérkező erőket majd alám rendeljék. A támogatást az őrnagy úr megígéri. Egész előnyomulásunkat harcálláspontjáról távcsövével figyelemmel kísérte. Közli,

hogy az 1114-es magaslaton eddig csak annyi történt, hogy az olaszok erős támadást intéztek a 12. ezred ellen. Tüzérségi támogatással végrehajtandó támadásra, ilyen körülmények között eddig még nem került sor.

Éppen leteszem a hallgatót, és egy olasz fehér cipót akarok elfogyasztani, amikor az összekötő közegek útján a következő rövid jelentést kapom: »A járőr betört, foglyokat ejtett, és lövegeket zsákmányolt.« Fent az ellenséges állásban még mindig teljes nyugalom honol. Egyetlen lövést sem hallottunk. Azt a szándékomat, hogy az egész különítménnyel betörök, gyorsan tett követi. Minden pillanatnyi késedelem kiragadhatná a kezemből a közeli sikert.

A Rommel-különítménynek már egyharmada a nyeregben van. A vadászok a meredek lejtőn való gyors kapaszkodás miatt még erősen lihegnek. Még mindig úgy látszik, hogy a védők nem vettek észre. Vajon alusznak? Az eddig, csak az 50 méter széles nyeregben ejtett foglyok száma után ítélve az állást nagyon sűrűn szállták meg az olaszok. Sorsunk most csak pillanatokon múlik. [...]

A különítmény minden egyes embere nagy merészséggel és körültekintéssel kezd munkájához. A tettre kész Ludwig hadnagy parancsnoksága alatt a 2. század járőrei óvóhelyről óvóhelyre és őrszemállásról őrszemállásra nyomulnak előre. A megszállók tömegét még az óvóhelyeken fogják el. Egyetlenegy vadász elegendő, hogy az ellenséget a fedezékből kiparancsolja, lefegyverezze és a gyülekezőhelyre vezesse. Az őrszemállásokban az őrszemek még mindig a völgy felé bámulnak. Ott a hajnali napsütésben az Isonzo-völgy, háttérben a méltóságteljes, 2000 méter magas hegycsúcsokkal valóban fenséges látvány. [...]

Az 1192 irányából jövő élénk géppuskatűz a 3. és 1. géppuskás század előrenyomulását a gerincúton megakasztja. Gyorsan bevetem a géppuskás század részeit, de azok a túlerős ellenséggel szemben nem mennek semmire. Oldalt a Kolovrat-gerinc oldalán nagyon nagy nehézségbe ütközne egy támadás az 1192 ellen, különösen azért, mert most a magas álcák között kelet felől is erős géppuskatüzet kapunk. Néhány pillanat alatt nálunk is, de különösen félbalra, ott, ahol most a 2. századot sejtem, a harci zaj hatalmasan megerősödik. Kézigránátok robbannak, s közben határozottan meg

lehet különböztetni vadászaim karabélytüzét. Úgy hallom, hogy ott már az utolsó embert is bevetették. [...]

Most arról van szó, hogy a túlerős ellenség ellen a Kolovrat-állás eddig már elfoglalt részeit megtarthassuk. Legsürgősebbnek tűnik fel tehát, hogy nyugat felé az utat lezárjam, s a szorongatott 2. század segítségére siessek. [...]

A 2. század az északkeleti lejtőn néhány árokrészt tart megszállva. Nyugatról, délről és keletről ötszörös túlerő – egy egész tartalék zászlóalj – kerítette be. Az ellenség éle szorosan tömörülve alig 50 méterre van már tőle. A 2. század hátában az északi lejtő drótakadályai állnak, amik miatt a kitérés lehetetlen. A vadászok kétségbeesetten védekeznek a túlerőben levő ellenség ellen. Az ellenséges rohamot csak állandó gyorstüzük akadályozza, illetve késlelteti. Ha a tűz dacára is merne az ellenség rohamozni, úgy a kis csapatot azonmód agyonnyomná. [...]

Azonnal vessem harcba a mögöttem levő vadászokat? Nem szabad! Gyorsan tisztába jövök azzal, hogy a 2. századot csak a többi századnak az ellenség oldalába és hátába irányuló meglepetésszerű támadásával menthetem meg. Akkor majd a túlerős ellenséggel szemben a közelharc fog a lét vagy nemlét felől dönteni. [...]

Most már nem várhatok arra, hogy mindkét géppuskám tűzkész állapotban legyen; 100 méterre előttünk a tisztek buzdítására most felemelkedik a támadók sűrű tömege a minden oldalról bekerített 2. század ellen. A 3. századnak és a géppuskámnak megadom a jelt a támadásra. Mialatt a géppuskát a kezelők feldobják az eddig fedezéket nyújtó teknő peremére, s hosszú sorozatokat tüzelnek vele, majd röviddel utána a második géppuska is megnyitja tüzét, addig balra a 3. század az ellenség oldala és háta ellen rohamra lendül. [...] A kétoldali nyomás alatt, szűk térre szorítva, az ellenség leteszi a fegyvert. Egyedül az olasz tisztek védekeznek még néhány méterről pisztolyaikkal. De nemsokára ezeket is lefegyverezzük. Az 1192-től északkeletre a nyeregben 12 olasz tiszt és 500 fő legénység adja meg magát, tehát egy egész olasz zászlóalj. Ezzel a Kolovrat-állásban az elfogott olaszok száma 1500-ra emelkedik. Elérjük az 1192 csúcsát, megszálljuk a déli lejtőjét, s ott egy további olasz üteget fogunk el. [...] 9:15-kor a különítményem

az 1192-es magaslattól egészen a tőle keletre 800 méterre a Kolovrat-állás 800 méternyi szakasza felett korlátlanul rendelkezik. [...]

Már az első pillanatban látszik, hogy a Kuk irányából, azaz nyugat felől fenyeget a legnagyobb veszély. Eltekintve attól, hogy a Kuk északi oldaláról a lépcsőzetes és jobbára magasabb állásokból több tucat géppuska tüzel ránk, a Kuk tetején és északkeleti lejtőin erős tartalékok mutatkoznak. Nemsokára a Kuk széles keleti oldalán több olasz rajvonal kezd támadni ellenünk. Egy-két zászlóaljnyira becsülöm őket. Délen a Mt. Humon akkora a nyüzsgés, mint valami hangyabolyban. Ott az ellenség erős tüzérsége van állásban, és erősen tüzel. A Cividaléből a Mt. Humra vezető gerincúton mindkét irányban igen erős gépkocsiforgalom bonyolódik le.

A Kuk elleni támadás

Teljesen várakozásom ellenére az ellenség a Kuk keleti lejtőin több hullámban megindított ellentámadását megállítja. [...] Nem tudom megállapítani, hogy csak el akar-e reteszelni, vagy pedig csak most akar támadáshoz csoportosulni. Az előbbi teljesül be, mert az ellenség több egymás fölötti vonalban az északi álláshoz csatlakozva a keleti lejtőn kezd új állásokat ásni. Bizony ezeknek az erőknek a sok – méghozzá magasabb állásban levő – géppuskákkal támogatott támadása komoly gondot okozhatott volna. Nagyon kellemes, hogy az ellenség a támadásból átment védelembe, és így egy kis harcszünet keletkezett. Tudom, hogy Sprösser őrnagy úr a hegyivadász-zászlóalj zömével az 1192-es magaslat felé már útban van.

[...] Két nehéz üteg támogatását kérem. Vágyam azonnal teljesül. Percek alatt összeköttetést kapok Tolmeinnél egy tüzércsoport összekötőtisztjével. Ővele beszélem meg a 11:15-től 11:45 óráig két nehézüteggel leadandó zavarótüzet a Kuk széles keleti lejtőjére és az északkeleti lejtőn levő állások ellen, Ezzel biztosítottam már a támadás tüzérségi tűztámogatását. A nehézütegek gránátjaitól a sziklás terepen a szerteszóródó kövek miatt különösen sokat várok. [...]

A saját tüzérségi tűz elsőrendűen fekszik később is, akár csak előbb. Egyik gránát a másik után vágódik épp az olasz állások kellős közepébe. A tűzlépcsőm tüze is oda hat most, ahol a 3. század járőre a legjobban meg-

közelítette az ellenséget. A rohamjárőr nemsokára kézigránátdobó távolságra ér az ellenséghez. Egyes vadászok zsebkendősei kezdenek integetni a kopasz földön, fedezék nélkül élénk tüzünkben fekvő védőknek. Ez hat! Az első foglyok máris átszaladnak. Ezzel elérkezett a négy századnyi támadóerőink bevetésének a pillanata is. [...] Gyorsan elérjük az 1192-es magaslat és a Kuk közötti nyerget, amely már a Kukon levő ellenséges tűzfegyverek holtterébe esik. Különítményem hosszú oszlopban futásban jön utánam.

Közben a 3. század járőre által a felettünk levő lejtőn ejtett olasz foglyok száma 100-ra növekedett. Hátulról azt a jelentést kapom, hogy az előretörő Rommel-különítményt a gerincúton a testőrezred részei is követni fogják. Ezzel már ezrednyi erőnél nagyobb egységet tudok a hátam mögött, amelynek oszlophossza 2-3 kilométer. Ilyen körülmények között ne helyezzem-e vajon előbbre támadási célomat?

A gerincút még mindig nagyon jól van álcázva, és a Ravna felé lejt. Legtöbb helyen a Kuk kopár és majdnem függőlegesen meredek oldalába van berobbantva. Felettünk az oldalban levő ellenség nem láthatja, hogy az úton mi történik. Egész figyelmüket még mindig az 1192-vel folytatott tűzharc köti le. [...] Még egyszer minden erőnket megfeszítjük, és anélkül, hogy valahol is ellenségtől tüzet kapnánk, egyetlen lendülettel elérjük a Ravnát.

Most 12:00 óra van! A déli oldalon melegen tűz a nap. Nem csoda, ha a Ravnában levő csapatok, akik azt hiszik, hogy messze a tűzvonal mögött vannak, csak akkor vesznek észre, amikor már a néhány ház és pajta között elviharzottunk. Az olaszok rémülten rebbennek szét, és ész nélkül menekülnek a luicói és topolói völgyekbe. Málhásállataik gazdátlanul kószálnak a környező terepen.

12:30 perckor a Rommel-különítmény éle Luicótól 2 km-re délnyugatra eléri a völgyet. [...] Gyorsan elvágjuk az ellenség összes távbeszélővezetékét. [...] Közben a legnagyobb csodálatunkra a Luico–Savogna úton az olasz közlekedés megindul. Északról is, délről is egyes katonák és járművek közelednek teljesen gyanútlanul. Ezeket az éles útkanyarnál néhány vadászom nagyon udvariasan fogadja. Jó tréfa! Persze eközben lövöldözésre nem kerül sor. Nagyon ügyelünk, hogy a kanyarban a járművek ne lassítsanak. Mialatt néhány vadász a kocsisokat és kísérőket fegyverzi le,

mások megfogják a gyeplőt, vagy a málhásállatok pofaszíját, és az általam megállapított gyülekezőhelyre vezetik őket. Nemsokára nehéz elhelyezni azt a rengeteg lovat és közlekedési eszközt, amelyek mindkét oldalról felénk tódulnak. Hogy helyet csináljunk, ki kell fogni a lovakat, a kocsikat szorosan egymás mellé állítjuk, a foglyokat, lovakat és öszvéreket pedig levezetjük, közvetlen az útzárunk alatt levő szakadékba. Nemsokára több mint 100 foglyunk és 50 járművünk van. Az üzlet nagyszerűen megy!

Az éhes vadászok számára az elfogott járművek nem is sejtett ínyencfalatokat tartogatnak. Csokoládét, tojást, konzervet, szőlőt, bort, fehér cipókat csomagolunk ki és osztunk szét. Elsősorban természetesen a kétoldalt a lejtőkön kuksoló derék vadászokról gondoskodunk. Az elmúlt órák harcát és fáradságát hamar feledjük. A hangulat – az ellenséges arcvonal mögött három kilométerrel – elsőrendű. [...]

A völgy keleti oldalán álló őrszemünk újabb jelentése most figyelmünket ismét észak felé tereli. Luico irányából állítólag egy nagyon-nagyon hosszú gyalogososzlop közeledik. Miután az oszlop azt gondolja, hogy távol van már az arcvonaltól, békésen menetel, minden biztosítás nélkül. Az éle nemsokára elér minket.

Riadó! Mindenki kész a harcra. Valószínű, hogy most néhány percen belül küzdelemre kerül sor. 150 vadász áll szemben a hatalmas túlerővel. De az állásunk erős, és a géppuskáink nagy távolságon pásztázhatják a völgyet. Minél közelebb engedem az oszlopot az útzáramhoz, annál kevesebb esélye lesz ahhoz, hogy szétbontakozzék. Éppen ezért csak sípjelemre engedélyezem a tűzmegnyitást.

Az oszlop éle most 300 méterre van. Hogy a felesleges vérontást elkerüljem, Stahl zászlóst fehér karszalaggal mint hadikövetet kiküldöm. Fel kell szólítania az oszlopot, hogy harc nélkül tegye le a fegyvert, mert mi mindkét oldalon megszálltuk a magaslatokat. Mialatt az oszlop felé siet, Grau, Wahrenberger hadnagyok és én az útkönyök elé állunk.

Most Stahl eléri az ellenséges oszlop élét. A tisztek előrerontanak, letépik pisztolyát és távcsövét, amelyet sietségében elfelejtett lerakni, és elfogják. Alig jut szóhoz. Integetésünk semmit sem használ. Az olasz tisztek az élen levő rajokkal megnyittatják ránk a tüzet. Sebesen eltűnünk az út-

könyök mögött. Ekkor felsivít a sípom és a kétoldali lejtőkről a géppuskák ólomesője pillanatok alatt tisztára söpri az utat, amelyen előbb az ellenséges oszlop még zárt rendben állt. Mialatt az ellenség teljesen fedezi magát, Stahlnak is sikerül meglépnie, s átjönnie a mi oldalunkra.

Mivel a lőszerrel nagyon kell takarékoskodnom, nem egészen egy perc múlva beszüntetem a tüzet, amelyet az ellenség csak nagyon gyéren viszonoz. Zsebkendő-integetéssel ismét megadásra szólítom fel őket. De ez még túl korai! Ezt a tűzszünetet az ellenség arra használja fel, hogy az út árkából a bokrok között felfejlődjön és megközelítsen minket. Ugyanekkor a tőlünk nyugatra levő oldalról is több géppuska nyitja meg ránk a tüzét. No, most kell megmutatni, hogy ki tud jobban lőni! A még mindig sűrűn csoportosult ellenség soraiban a rejtett és uralkodó tüzelőállásban levő fegyvereinknek nagyon jó hatása van. Ötpercnyi tűzharc után ismét felszólítom az ellenséget, hogy adja meg magát. Most is hiába. Az első vonalak a tűzszünetet ismét arra használják fel, hogy ellenünk előretörjenek. Most 80 méterre vannak csak. Végre tízpercnyi nagyon erős tűzharc után az ellenség legyőzöttnek érzi magát, és úgy tesz, mintha most hajlandó volna magát megadni. Erre beszüntetem a tüzet. A 4. Bersaglieri-dandár 50 tisztje és 2000 embere teszi le a fegyvert a völgyútra és jönnek át hozzánk.

Az 1192-es magaslat és a Mrzli vrh (1356) elfoglalása – roham a Monte Matajur ellen

Már támadásunk alatt észrevettük, hogy a Mrzli vrh két legmagasabb csúcsa között a nyeregben terjedelmes sátortábor van, közelében pedig nagyon sok olasz katona áll. Ott tétlenkednek, és habozva nézik, hogy közeledünk feléjük. Dél felől, tehát a hátukból nem várták a németeket. Ettől a sátortábortól most már csak 1500 méternyire vagyunk. [...]

Mivel nem kezdenek harcolni, nagyon mélyen széthúzódott különítményemmel zsebkendő lobogtatva közeledem. [...] Ember ember hátán. Meg sem mozdulnak. Zsebkendőlengetésünket viszont nem viszonozzák. Mind közelebb és közelebb érünk. [...]

Az az érzésem, hogy azelőtt kell tennem valamit, mielőtt az ellenség még elhatározná magát. Ezért elhagyom az erdő szélét, és kiabálással meg

kendőlobogtatással igyekszem őket megadásra felszólítani. A tömeg rám mered, de nem mozdul. Már 50, már 100 méterre távolodtam el a rejtőzési lehetőséget nyújtó erdőszegélytől. Most már ellenséges tűzben lehetetlen lenne visszajutni. Az a benyomásom, hogy ha most megállnék, nem csak én, de mindnyájunk ügye elveszne. Az ellenségtől most már csak 150 méterre vagyok. Fölöttem hirtelen megmozdul a tömeg. Lefelé rohannak a lejtőn, magukkal rántják az ellenálló tisztjeiket, a legénység legnagyobb része eldobálja a fegyverét. Több százan sietnek felém. Teljesen körülvesznek, s a következő pillanatban már olasz katonák vállán ülök. Ezer torokból harsan fel, hogy »*Eviva Germania*!« Az egyik olasz tisztet, aki nem akarja magát megadni, a saját legénysége koncolja fel. [...]

Az olasz tisztek, midőn észrevették, hogy milyen gyenge a Rommel-különítmény, megkísérlik a legénységüket ismét kézbe venni, mert megjött a harci kedvük. De már elkéstek! [...] Mialatt a lefegyverzett ezred megindul lefelé, a Rommel-különítmény elhalad a sátortábor mellett. Röviddel előbb néhány olasz fogoly közölte velem, hogy a Matajuron a dandárjuk másik ezrede van. Figyelmeztettek, hogy ez nagyon híres ezred, amelyet Cadorna az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásáért már több napiparancsában megdicsért. [...]

[Ezután, amikor Rommel a Matajuron kiépített állásokat megkerülve, a főerő figyelmét némi lövöldözéssel lekötve oldalról igyekszik a csúcs felé], az utat csak néhány méterre tekinthetjük át. Mikor a magas sziklák közül kiérünk, bal oldalra ismét tágul a látóhatár. Előttünk, alig 300 méterrel a Salerno-dandár 2. ezrede áll. Éppen a fegyvereket gyűjti össze és rakja le. Az ezredparancsnok mélyen megrendülve az út szélén áll. A tisztjei körülveszik. A dühtől és a szégyentől majdnem sír, hogy az egykor oly büszke ezredének katonái most miként tagadják meg az engedelmességet. Gyorsan, még mielőtt az olaszok észrevennék, hogy milyen kevesen vagyunk, különválasztom a 35 tisztet az 1200 fő legénységtől. Az utóbbiakat azonnal elindítom Luico irányába. Mikor az ezredparancsnok észreveszi, hogy alig 100 némettel állt szemben, elkezd dühöngeni. [...]

1917 október 26-án 11:40 órakor három zöld és egy fehér jelzőtöltény közli, hogy a Matajur-csúcsot elfoglaltuk.

A helyszín ma

Rommel haditettének helyszíne ma a szlovén–olasz határ két oldalán található. A Kolovrat-hegygerinc, illetve a Monte Matajur csúcsa egyben országhatár is. Ma már a hegyekben minden határrendészeti tevékenység megszűnt, még az őrbódékat is elbontották. A mai látogatót – elsősorban az olasz oldalon – számos korabeli fotót is tartalmazó, több nyelvű tábla igazítja el Rommel útjáról, állomásairól. Ezek egyben részletes leírást is adnak a helyszín 1917-es állapotáról. A térség mindenképp megér egy kirándulást, mert a Kolovrat tetejéről fenséges kilátás nyílik az Isonzó völgyére, Caporettóra (ma: Kobarid) és az ettől északra húzódó hegyláncokra. Érdeklődőknek feltétlenül ajánlott a caporettói háborús múzeum megtekintése is.

E sorok írója egy kedves barátjával 2013. augusztus 30–31. között bejárta az egykori csatateret. A Buzenika-magaslaton az állások egy részét (köztük tüzérségi és egyéb kavernákat) helyreállították, itt legalább 1-2 órát el lehet tölteni. Rommel útvonala innen meglehetősen meredek, tehát csak jó fizikumúak próbálkozzanak a teljes menetszakasz megtételével. A Kolovrat-gerinc kelet-nyugat irányban mintegy 7 kilométer hosszú teteje 1100-1200 méteres magasságban fekszik, hosszúkás, dimbes-dombos angol golfpályához hasonlít, mert a füvet itt rendszeresen kaszálják. Az itteni megerődített állásokból az 1114-es magaslaton helyreállították az egyik nagyobb tiszti kavernát (mi is abban aludtunk), valamint nagyobb szakaszokat a fedett lövészárkokból. Másutt csak besüppedt árkok és bombatölcsérek látszanak, esetenként azonban fel lehet fedezni a sziklákba robbantott kavernákat is. Összehasonlítva a korabeli fényképekkel, a hegytető egészen valószerűtlenül másképp festett azokban a napokban, mint most: az osztrák tüzérségtől fedett részeken kisebb barakkvárosok létesültek. Lejjebb a hegyoldalban, ahol sziklásabb a talaj, gyakorlatilag végig követhetőek az állások, de az árkok mélysége már negyedére-hatodára csökkent. A hegytetőn legalább öt kilométerenként található egy-egy nyitott menedékház, amelyek

alvásra szintén alkalmasak, és előnyük, hogy fűthetőek is. Ezek becsületkasszával működnek: mindegyikben talál a vándor némi élelmet és italt – ahol reggeliztünk, ott például egy doboz sört is hagyott valaki. A Monte Matajur oldalában egy nagyobb, meleg konyhával működő turistaház is található, a Mrzli Vrh (1356) aljában pedig egy remek hegyi sajtüzem működik, ahol friss tejet és túrót is kapni, igen jutányos áron.

Általános tapasztalatunk mindenesetre az volt, hogy kevés felszereléssel sem tudtunk sokkal gyorsabban haladni, mint Rommel katonái – ami igencsak elgondolkodtató, ha figyelembe vesszük, hogy nekik a nehéz posztóköpennyel együtt mintegy 35 kilogramm felszerelést kellett magukkal cipelniük.

A két háború között

Az első világháború vége Rommelt is sokként érte. Szerencséje volt, mivel a weimari köztársaság hadserege átvette hivatásos állományba, így nem veszítette el állását. Tekintettel arra, hogy a hadsereg létszámát 100 000 főre csökkentették, elmondható, hogy a kiválasztottak közé tartozott. 1920-ban egységével részt vett a baloldali munkásfelkelés leverésében. Itt bevetett eszközei meglehetősen atipikusak voltak: Lindauban tárgyalással, Schwäbisch Gmündben pedig tűzoltófecskendők alkalmazásával szüntette meg az ellenállást[3] – mindezt akkor, amikor másutt már a gyanúsakat is minden további nélkül falhoz állították volna. 1920-tól 1929-ig egy gyalogezred géppuskás századparancsnokaként élte életét. Ezt követően 1933 szeptemberéig a drezdai gyalogsági iskola harcászati taktika oktatójaként tevékenykedett.

Hitler hatalomra jutása először lelkesedéssel töltötte el Rommelt. A Führert „idealistának és hazafinak” tartotta, és abban bízott, hogy az új rendszer strukturálisan is átalakítja a hadsereget. Ebben nem

is kellett csalódnia. Rommel azonban nem azonosult a náci rendszer egészével: az SA működése például kifejezetten taszította. Hitlert 1934-ben látta először személyesen, amikor az megszemlélte hadosztályának egyik hadgyakorlatát. 1935-től 1938-ig a potsdami hadiiskola oktatója volt, ezekben az években írta a fentebb idézett *Gyalogság, előre!* című, 1945-ig négyszázezer példányban megjelent bestseller művét, amely ma is megállná a helyét egy katonaiskola tankönyvei között.

Rommel egy mozgósítás esetén a Fühert kísérő zászlóalj parancsnoki posztját kapta volna meg, és ezzel függött össze, hogy 1935-ben egységével hivatalból megjelent a nürnbergi pártnapokon, 1938-ban pedig ugyanezzel az egységgel részt vett az Anschlussban, illetve a Szudéta-vidék visszacsatolásában is. 1935-ben alezredesi, 1937-ben ezredesi kinevezést kapott, mellékállásban pedig Baldur von Schirach birodalmi ifjúsági vezető (Reichsjugendführer) összekötőtiszti szerepét is ellátta. 1939 márciusától egyúttal a Führer főhadiszállásának (Führerhauptquartier, a továbbiakban FHQ) parancsnoki tisztségét is ellátta, miközben családjával Bécsújhelyre költözött. 1939 tavaszán Hitlert elkísérte Prágába is, és jellemző rá, hogy ő beszélte rá az eredetileg félénken húzódozó német diktátort, hogy a Hradzsinban szállásolja el magát, mondván, biztonságát garantálni tudja. Így lett végül Hitler testőrségének parancsnoka 1939. augusztus 23-án, amikor egyértelművé vált, hogy a háború kirobbantása már csak napok kérdése.

Hitlerrel való kapcsolatának alapját feltehetően az adta, hogy Hitler lelkes olvasója volt Rommel háborús visszaemlékezésének, ami egyben taktikai-harcászati oktatókönyv is volt. Hitler számára Rommel volt az ideáltipikus német tiszt: a fiatal, rámenős, ösztönei alapján döntő egyéniség, aki szorosan együtt él katonáival. Mindezt csak fokozta, hogy Rommel is délnémet vidékről jött (ez kiejtésén is erőteljesen érződött), polgári származású volt, és nem végzett vezérkari iskolát – tehát bizonyos mértékig ellentéte volt a porosz arisztokrata vezérkari tisztеknek, akikkel szemben Hitlernek mindig is fenntartásai voltak.[4]

A franciaországi hadjárat

A háború kitörése után Rommel egy ideig az FHQ parancsnokaként szolgált, és mint ilyen részt vett több, Hitler által tartott megbeszélésen is. Kérdéses, hogy ebben a funkciójában mennyit sejthetett meg a háború valós politikai céljairól. 1940 februárjában személyes kérésére Hitler a 7. páncéloshadosztály parancsnokának nevezte ki. Rommelnek semmiféle gyakorlati tapasztalata nem volt a gyorsan mozgó, magasabb egységek vezetéséről, de ez sem hozta zavarba. Hasonlóan az első világháborús időkhöz, ezúttal is ragaszkodott hozzá, hogy az első vonalból vezesse csapatait. A szerencse, a katonai merészség és a fölényes taktikai tudás egyaránt közrejátszott abban, hogy hadosztályával rendkívüli sikereket aratott. Május 15-én például a belgiumi Flavionnál lerohanta az 1. francia páncéloshadosztályt, amely 167 modern harckocsival rendelkezett, míg Rommelnek csupán 30 darab ezekkel összevethető páncélosa volt. Rommel – aki az első vonalból vezetett – felismerte a kínálkozó lehetőséget: kihasználta, hogy a franciák épp páncélosaik üzemanyag-vételezésével voltak elfoglalva, és emiatt zömük kiesett a védelemből.

Rommel csapatainak gyors sebessége és kiszámíthatatlansága azonban nemcsak ellenfeleit, hanem feletteseit is irritálta, annál is inkább, mert tudatosan semmibe vette saját harcálláspontjai jelentését a feljebbvalóinak. Hadosztálya ekkor kapta a „szellemhadosztály" melléknevet. Előrenyomulására jellemző volt, hogy teljességgel elhanyagolta szárnyai biztosítását. Hozzá kell tenni: nem csupán felettesei, de sokszor hadosztályának parancsnoksága sem tudta, hol is van éppen a hadosztályparancsnok. Harckocsijai törték át Dinant mellett a Maas-vonalat és jutottak ki elsők között Calais mellett a csatornához. Rommel vakmerősége már ekkor is okozott válságos pillanatokat, május 20-án ugyanis a brit erők ellentámadása éppen a 7. páncéloshadosztályt találta telibe. Ezt a krízist azonban viszonylag gyorsan el lehetett hárítani, elsősorban azért, mert az angol fél nem tudta kibővíteni az akciót. Május 27-én ő kapta meg elsőnek a nyugati front hadosztályparancsnokai közül a Lovagkeresztet. Hitler számára Rommel már ekkor is fontos volt, amit az is bizonyít,

hogy június 2-án Lille mellett személyesen is meglátogatta harcálláspontján – Rommel ekkor a Führert lelkes „német köszöntéssel" fogadta.

Ki kell emelni, hogy Rommel sikerét nem a fegyverzet minőségi fölénye okozta. A német harckocsik sem minőség, sem mennyiség szempontjából nem voltak jobbak, mint a francia páncélosok. A német harckocsik 20%-án csak a géppuska jelentette az egyetlen fegyverzetet, további 20%-uk pedig csak 20 mm-es löveggel rendelkezett, miközben a leggyengébb francia vagy angol harckocsi is 37 mm-es löveggel volt felszerelve. Egyedüli előnyt csak az jelentett, hogy a legtöbb német páncélosban eggyel több személyzet foglalt helyet, mint a francia és angol harckocsikban, ahol a parancsnoknak a lövegkezelésbe is be kellett segítenie. A szövetséges technikai fölény a hadjárat első napjaiban kínos pillanatokat okozott a német hadvezetésnek, például amikor a belgiumi Hannut mellett 1940. május 12-én mintegy 600 német és nagyjából ugyanannyi előrenyomuló szövetséges harckocsi csapott össze. Ezt a küzdelmet általában nem tárgyalja a szakirodalom, pedig meglepő eredménnyel végződött: a németek 160 páncélost vesztettek, míg a szövetségesek csak 105-öt, és ezt is elsősorban a Stukák (bombázó repülőgépek) támadásai miatt. Vagyis Rommel és a Wehrmacht sikereinek titka a fölényes taktikai vezetésben rejlett. A német páncélos parancsnokok sokkal jobb kommunikációs eszközökkel rendelkeztek, és ennek köszönhetően sokkal inkább képesek voltak más fegyvernemekkel is együttműködni, mint a szövetségesek.[5]

Az afrikai hadszíntér

Észak-Afrikában 1941 februárjában a brit offenzíva válságos helyzetbe hozta a 10. olasz hadsereg csapatait. Líbia területének fele elveszett, és úgy tűnt, hogy a maradék elvesztése is már csak rövid idő kérdése. Rommelt, aki januárban kapta meg altábornagyi kinevezését, Hitler a Wehrmacht vezetésének ellenkezésével szemben nevezte ki az afrikai

német erők (Deutsches Afrikakorps) főparancsnokává. Mussolininek ezt Hitler úgy jelentette be, hogy „a német hadsereg legvakmerőbb páncélos tábornokát" állítja a csapatok élére. Ezek a bombasztikus szavak azt kívánták leplezni, hogy Rommel megbízása nem nagyszabású támadó hadműveletekre szólt – ehhez nem is rendelkezett megfelelő csapatokkal –, csupán arra, hogy stabilizálja az afrikai frontot. Németországból csak egy páncélos és egy könnyű hadosztályt kapott, és ezt egészítették ki azok az erők, amelyeket az olasz hadvezetés szállított Afrikába, ám ez utóbbiak sem tettek ki többet két rosszul felszerelt hadosztálynál.

Rommel, aki mit sem sejtett a Szovjetunió elleni hadjárat tervezéséről, 1941. február 12-én lépett először Afrika földjére. Eredeti feladatát nem vette komolyan, és nem törődött olasz szövetségesei tiltakozásával sem, amikor néhány héten belül már ellentámadásba kezdett azzal a céllal, hogy elfoglalja Egyiptomot. Április közepén a tengelyhatalmak csapatai már Tobruknál álltak, majd bekerítve a védekező várost, egészen Szollumig, az egyiptomi határig nyomultak előre. A Barbarossa-terv miatt azonban nem számíthatott arra, hogy erősítéseket kap, így 1941 decemberére az angol csapatok visszanyomták kiinduló állásaiba.

Utolsó győzelmek

Rommel ebben az időben mintha elveszítette volna realitásérzékét. 1943-ban papírra vetett, ám jóval korábban keletkezett tervei szerint a Szuezi-csatorna elérése után a *„perzsa és iraki térségbe kell tovább nyomulni, azért, hogy az oroszokat elvághassuk Bászrától, elfoglaljuk az olajmezőket, és kiindulási bázist teremtsünk magunknak az orosz birodalom délről történő megtámadásához.* […] *Ezzel adott volna a lehetőség az orosz kolosszus koncentrált támadásokkal történő szétverésére."*[6] Ezt a helyzetmegítélést egyedül az magyarázhatja, hogy Afrikában mindez lehetségesnek tűnhetett, hiszen a német csapatoknak 1941-es hadjáratuk során 850 kilométer megtételéhez csupán 40 nap elegen-

dőnek bizonyult, 1942-ben pedig 610 kilométert tudtak előrenyomulni mindössze 15 nap leforgása alatt.

Itt érhető tetten Rommel tervezési stratégiájának paradoxona. Mivel ellenfelei állandóan túlerőben voltak, saját utánpótlása pedig soha nem bizonyult elégségesnek, folyamatosan rákényszerült arra, hogy az ellenféltől szerezze be az üzemanyagot és az élelmet. Magyarán: minden szituációban győznie kellett, és a legnagyobb győzelem is csak arra volt elég, hogy rövid ideig konszolidálni tudja saját helyzetét.

Rommel annyit el tudott érni, hogy 1942 nyarán még egy német könnyű hadosztályt küldtek számára. Május 26-án, néhány nappal a britek tervezett ellencsapása előtt megindította a „Theseus" nevű hadműveletet, amely – mindkét fél számára kritikus fordulatokat követően – június 17-én végül a brit haderő pánikszerű visszavonulásával végződött. Június 21-én nyugati irányból elfoglalta Tobrukot, és ezzel katonai karrierjének csúcsára érkezett. 3360 német halottal, sebesülttel és eltűnttel szemben 50 000 angol hadifogoly állt, és az 1188 megsemmisített szövetséges harckocsival szemben Rommel csupán 400 harckocsit vesztett. Ezek az imponáló számok ugyanakkor elfedik azt a tényt, hogy a szövetségesek sokkal gyorsabban tudták pótolni a veszteségeiket, mint az Afrikakorps. Igaz persze az is, hogy épp ebben az időben a britek rendkívüli veszteségeket szenvedtek: 1942 februárjában Szingapúrban 85 000 katona adta meg magát egy csekélyebb létszámú japán ostromló erőnek, majd Tobrukban ismét 33 000 katona kapitulált kisebb támadó erőkkel szemben. Churchill a háború során ekkor került talán a legközelebb a kétségbeeséshez. Roosevelt elnök szinte azonnal ígéretet tett 300 Sherman-páncélos, 100 darab önjáró löveg és egyéb anyagok szállítására. Szeptemberre már igen jelentős mennyiségű amerikai fegyverzet és légierő érkezett Egyiptomba, amelynek felvonulását Rommel még csak zavarni sem tudta.

Rommel helyzete tehát egyáltalán nem volt megnyugtató, még akkor sem, ha tizenkilencre is mert lapot húzni, és még egyszer nyert. Marsza Matrúhnál csak a britek téves visszavonulása mentette meg a teljes bekerítéstől – így viszont újabb győzelmet ért el. Jellemző az a konfliktus is,

ami ekkor alakult ki közte és felsőbb német, illetve olasz parancsnokai között. Utóbbiak Málta kikapcsolását tartották elsődlegesnek (eredetileg is ez lett volna a következő hadművelet), Rommel azonban azonnal folytatni akarta az offenzívát, tekintet nélkül arra, hogy utánpótlási vonalai meglehetősen vékony cérnaszálon lógtak – ehhez pedig szüksége volt minden légi támogatásra. Málta brit támaszpontként viszont bármikor felerősödhetett úgy, hogy blokkolni tudja az olaszországi szállításokat. Hitler végül Rommelnek adott igazat, aki ismét eljutott az egyiptomi határig, ott azonban El-Alamein mellett offenzívája megrekedt. Ettől kezdve a német félnek nem termett több babér az afrikai hadszíntéren.

Kudarc El-Alameinnél

A Wehrmacht afrikai kalandja katonai szempontból kezdettől fogva igen kérdéses volt. Egyrészt azért, mert ez a hadszíntér bizonyult messze a legköltségesebbnek. Az egyetlen komoly kapacitásokkal rendelkező kikötő Tripoliban, azaz Líbia nyugati szélén volt, ami annyit jelentett, hogy El-Alameinig innen még 2000 kilométert kellett megtenniük a teherautóknak. Az utánpótlási vonalak hossza kétszer akkorának volt mondható, mint a szovjet hadszíntéren, de a helyzetet az is jelentősen súlyosbította, hogy az afrikai vasút- és úthálózat elmaradottsága még a keleti front állapotait is sokszorosan felülmúlta. Mindez a járműveket arra kényszerítette, hogy vasúti pőrekocsik helyett saját kerekeiken tegyék meg útjukat, miközben a különleges éghajlati viszonyok egyharmadára csökkentették a harckocsimotorok élettartamát. Ezzel szemben az angol fél mindent hajón tudott szállítani Alexandriáig, ahonnan már csak néhány száz kilométert kellett megtenniük saját kerekeiken vagy lánctalpaikon.[7] Mint már korábban említettem, Rommel támadó akcióiban jelentős szerepet játszott, hogy az ellenséges raktárak elfoglalásával javítsa a helyzetét, és az is biztos, hogy offenzíváinak üzemanyagszükségletét jelentős részben nem saját forrásból fedezte.

Rommel offenzívája végül 1942 júliusában El-Alameinnél elakadt, és ugyanez történt az egy hónappal későbbi próbálkozásával is. Itt talált egyébként méltó ellenfélre Bernard Montgomery személyében, akit augusztusban neveztek ki a brit 8. hadsereg élére. Montgomery számos szempontból kedvező helyzetből tervezhetett. A máltai brit támaszpont aktivitásának köszönhetően a júliusi 6000 bruttóregisztertonnával (BRT) szemben augusztusban már 50 000 BRT hajókapacitás süllyedt el rakománnyal együtt, és ez hasonló számokkal folytatódott a későbbiekben is. Egyértelművé vált, hogy a német erők teljes feltöltése még akkor sem volna lehetséges, ha erre létezne vezéri szándék. Rommel fizikailag sem viselte jól a kialakult helyzetet: augusztus 21-én egészségi állapota összeomlott, és úgy tűnt, ott kell hagynia a hadszínteret. Hitler azonban nem támogatta Rommel javaslatát, hogy helyét Heinz Guderian vezérezredes, a német páncéloscsapatok legtapasztaltabb tábornoka vegye át, inkább Rommel régi ellenlábasát, Kesselringet nevezte ki helyettesének. Ez annyira megijeszthette Rommelt, hogy egykettőre felépült, legalábbis annyira, hogy képes legyen az augusztusi támadás vezetésére. Az augusztus 30-án induló akció azonban hat nap alatt kudarcba fulladt, aminek jelentős részben a szövetségesek korlátlan légi fölénye volt az oka.

Mivel egészségi állapota nem javult, szeptemberben egy hosszabb európai szabadságra szánta el magát, és csak október végén tért vissza. Épp időben, mivel Montgomery offenzívája október 23-án megindult. Bár Hitler ezt megtiltotta számára, Rommel nem törődött a paranccsal, és november 4-én megkezdte a visszavonulást. Ettől kezdve közte és Hitler között soha többé nem állt helyre a bizalom, annak ellenére sem, hogy Hitler végül áldását adta Rommel döntésére. Neheztelését azonban belső körökben nem rejtette véka alá. Rommel „csak elvesztette az idegeit", „jó taktikus, de nem tud szilárdan állni" – mondta róla a Führer.

November 8-án az amerikai csapatok megindították a „Fáklya" nevű hadműveletet, és partra szálltak francia Észak-Afrikában. Rommel végül 1943. március 6-án távozott az afrikai hadszíntérről. Következő

megbízását 1943 májusában kapta, amikor Olaszország kiugrásának elhárítását kapta feladatul. 1943. június 19-én őt nevezték ki az Észak-Olaszországban állomásozó, újonnan megalakított B Hadseregcsoport parancsnokának. Ebben a funkcióban először az olasz kiugrási kísérlet elleni akciók tervezésével foglalkozott, majd a sikeres olasz kiugrás után a Rómától északra található területeken ő fegyverezte le az olasz haderő jelentős részét. Parancsnokságát 1943 decemberében Franciaországba helyezték át.[8]

Újra Franciaországban

Rommel 1943 novemberében, amikor megszemlélte az 1942 nyara óta építés alatt álló atlanti fal (Atlantikwall) erődítéseit, kisebb sokkot kapott. Gerd von Rundstedt vezértábornagy, közvetlen katonai felettese nyíltan meg is mondta neki, hogy az egész nem más, mint egy hatalmas blöff. Rommel azonban változtatni akart ezen, és ehhez megszerezte a fegyverkezési miniszter Albert Speer támogatását is. 1943 végétől átlagban 300 000 munkás dolgozott az építkezéseken. A majdnem 5000 kilométer hosszú védelmi szakaszt – amiből 2685 kilométer húzódott Franciaországban – nem egységesen erődítették: a fő védelmi pontokat francia területen, ezen belül Normandiában és Calais térségében alakították ki. Összesen 8119 bunkert építettek fel, amelyek közül több (például a 40,5 centiméteres lövegek állásai vagy a tengeralattjáró-bunkerek) egészen hatalmas méretű volt.

A várható szövetséges partraszállással kapcsolatban két koncepció alakult ki a Wehrmacht vezetésén belül. Rommel véleménye az volt, hogy a partra szálló erőket rögtön a partszakaszon kell megsemmisíteni, ezzel szemben Gerd von Rundstedt vezértábornagy úgy vélte, hogy a német tartalékokat nem szabad közvetlenül a partszakaszok mögé felvonultatni, mivel ezzel lehetetlenné válik az ütőerő képzése. Valójában mindkét félnek igaza volt. A mozgékony harcmodort máskor mindig

előnyben részesítő Rommel abból a kényszerhelyzetből indult ki, hogy erői a nagyobb stratégiai mozdulatokhoz amúgy is elégtelenek voltak, és a szövetséges légi fölény meglehetősen kockázatossá tette a nagyobb páncélosegységek mozgatását. Rundstedt viszont úgy gondolta, hogy a német páncéloshadosztályok manőverező képességében még válságos helyzetek esetében is bízni lehet. Hitler végül olyan döntést hozott, amely mindkét koncepció elemeit tartalmazta.

1944. június 6-án megindult a szövetségesek inváziója. Rommel a kérdéses napon egy családi ünnepen vett részt. Az események alakulásán azonban egyébként sem tudott volna változtatni. Hiába utazott vissza azonnal a frontra és próbálta szokásához híven első vonalból irányítani a történéseket, azokra a ravasz taktikai húzásokra, amelyek korábban annyiszor kihúzták a csávából, itt nem volt lehetősége. A hatalmas túlerő és a minden hadmozdulatot lehetetlenné tevő totális szövetséges légi fölény kihúzta lába alól a talajt. 1944. július 17-én maga is megsebesült egy szövetséges vadászbombázó-támadás során. Augusztus 1-jén Párizsban még tartott egy sajtóértekezletet – jellemző módon elsősorban azért, hogy cáfolni lehessen a halálhíréről elterjedt rémtörténeteket –, de ezt követően eltűnt a nyilvánosság elől.

A propagandaikon

Rommel 1942. június 22-én 51 évesen lett vezértábornagy – ezzel messze ő volt a legfiatalabb ebben a rendfokozatban. Az, hogy Erwin Rommel személyét a német propaganda messze Manstein, Rundstedt vagy Guderian neve fölé emelte (és a felsorolás még folytatható), nem annyira katonai képességeinek, mint inkább saját, propagandához való viszonyának, illetve Hitler és Goebbels felismerésének volt köszönhető. Karl Hanke, Észak-Szilézia későbbi Gauleitere 1940-ben Rommel hadosztályának törzsében szolgált, és melegen támogatta Rommel tervét egy reprezentatív képes album kiadásáról, amely megörökítette volna a hadosztály si-

kereit. Ezt a tervet Franz Halder, a szárazföldi csapatok vezérkari főnöke nem engedélyezte, de Rommel a propagandaminisztériumhoz fűződő remek kapcsolatai révén elérte, hogy haditetteiről több írás is szülessen. Az igazi hősi propaganda azonban az afrikai hadjárattal kezdődött meg személye körül. Az afrikai hadszíntér egzotikus fotói remek lehetőséget nyújtottak a háború idealisztikus ábrázolására. Goebbels a Wehrmacht parancsnokságát már 1941 végén kérdőre vonta, amiért nem gondoskodik hőseinek „sztárolásáról" úgy, ahogyan azt más fegyvernemek, elsősorban a Luftwaffe és a Kriegsmarine is teszi. Jelöltje erre a szerepre már ekkor Rommel volt, aki annál is inkább alkalmasnak látszott, mivel nem a keleti fronton harcolt, így egyúttal a figyelmet is el lehetett terelni erről a frontszakaszról. Goebbels így fogalmazott: *„Sürgősen tanácsolom, hogy amennyiben eldől az afrikai csata, Rommelből egyfajta népi hőst kreáljunk. A szárazföldi erőknek feltétlenül szükségük van erre. A Luftwaffénak megvannak a saját hősei, a tengerészetnek szintén, csak a szárazföldi erők húzódnak vissza vezető személyiségeik előtérbe helyezésétől. Soha nem fogjuk tudni népszerűsíteni a gyalogságot, ha nem tápláljuk bele a köztudatba a gyalogság néhány kiemelkedő személyiségét.* [...] *Ezért Rommellel fogjuk kezdeni, aki épp most ünnepelte 50. születésnapját.*"[9] Ennek megfelelően a legtöbb Wehrmacht-híradóban megjelent Rommel alakja a katonák között, hadvezérként vagy a csata viharában. Tobruk elfoglalása után már nem volt senki, aki nála népszerűbb lett volna – leszámítva persze magát Hitlert. Goebbels elégedetten jegyezte meg Hitler asztaltársaságában, hogy *„egyetlen tábornok sem érti annyira a propagandabevetés fontosságát, mint Rommel. Ez is mutatja, hogy ő mennyire szellemileg felzárkózott, modern tábornok, a szó legjobb értelmében."*[10] Hitlernek ekkor már egy ideje Rommel volt a legkedvesebb tábornoka – különösen egyszerű, konvencióktól mentes és optimista fellépése imponált neki. Ezzel szemben a német tábornoki karból sokan irigyek voltak rá, sőt a szárazföldi haderő főparancsnoka, Walter von Brauchitsch, majd Halder vezérezredes minden követ megmozgatott leváltása érdekében, de Hitlerrel szemben nem volt esélyük. Rommel kiemelt szerepét mutatja, hogy ő volt az egyetlen német tábornok, aki a berlini Sportpalastban léphetett fel, mint nemzeti hős.

Rommel angliai recepciója sem érdektelen. Churchill miniszterelnöki pozíciója 1942 folyamán meglehetősen ingatag volt, elsősorban a súlyos brit vereségek miatt. Churchill ravasz politikusként ezért maga is Rommel dicsőítőinek táborába állt, és az alsóházban több beszédben is méltatta őt – szemben tehetségtelen tábornokaival. Ő keresztelte el „sivatagi rókának”, aki ennek köszönhetően Angliában is a második legismertebb német lett Hitler után. Angol tábornokok rendszeresen olyan nyilatkozatokat tettek, hogy „nem féltékenyek rá”, miközben neve az egyszerű brit katonák között valódi félelmet keltett. Nagy hatású volt az a kötet is, amelyet John Henry Mueller amerikai újságíró adott ki 1942-ben a líbiai harcokról, és amelyben a „rámenős” Rommel külön fejezetet kapott. Rommel népszerűségét mutatja, hogy német tábornokok közül csak Rommel – és 1944-ben Erich von Manstein – került a *Time* magazin címoldalára.

Rommel brit dicsőítése a háború után is folytatódott, ami érthető, hiszen egy ilyen embert legyőzni nem akármilyen teljesítményt jelentett. Rommel maga 1943-ban visszaemlékezést is írt az afrikai harcokról, ami csak 1950-ben jelent meg. Ebben az itt zajlott konfliktust „gyűlölet nélküli háborúként” stilizálta, amit hihetővé tett, hogy ezen a frontszakaszon valóban nem volt jellemző civilek és hadifoglyok tömeges meggyilkolása, illetve más háborús bűncselekmények. Sokat segített Rommel népszerűségének az is, hogy az afrikai hadszíntér jellege miatt sokkal inkább alkalmas volt arra, hogy egy modern kori lovagi torna arénájának mutassák be. A hatalmas távolságok, a gyorsan mozgó csapatok, a pálmafák, a motorháztetőn sütött tükörtojások stb. mind erősítették ezt a képet.

Rommel és a nemzetiszocializmus

Rommel és a katonai ellenállás kapcsolata ma már tény, ám ennek a kapcsolatnak a mélysége továbbra is vitatott. Nincsenek megbízható források arról, vajon tudott-e az összeesküvők merénylettervéről, támogatta-e a szervezkedést, vagy csak passzívan eltűrte azt. Egyes

vélemények szerint igazából nem volt részese az akciónak, és halála csak az ellene irányuló intrikáknak köszönhető. Amit biztosan tudni lehet, csupán annyi, hogy Rommelt kényszerítették az öngyilkosságra. A Gestapo forrásai megsemmisültek, Rommel maga pedig nem írt le ebben a kérdésben semmit sem – ami talán nem meglepő.

Peter Lieb német történész 2012-ben megjelent tanulmányának köszönhetjük, hogy a kérdést néhány új forrás bevonásával tisztázni lehet. Rommel eleinte rokonszenvezett a nemzetiszocializmussal, ami alatt feltehetően elsősorban a népközösség ideáját érthette. Egy ideológiai előadás után a következőket jegyezte fel naplójába: *„Ma a katonának fel kell vállalnia a politikát* [...] *A Wehrmacht az új világnézet kardja."* Hitlerhez való viszonya is sokáig minden kritikától mentes volt: *„Csodálatos, hogy van egy ilyen emberünk"* – írta feleségének Lengyelország megtámadása után. Mint fogalmazott, Hitlerből *„mágneses, sőt hipnotikus erő sugárzik"*, amely *„abból a hitből táplálkozik, hogy Isten vagy a gondviselés őt választotta ki a német nép felemelésére"*. *„Néha úgy beszél, mint egy próféta* – írta róla magánleveleiben. – *A legtöbb amit kívánhatok, hogy kivívjam Hitler elismerését* [...] *Sokat vagyok együtt a Führerrel a belső megbeszélések során. Bizalma számomra a legnagyobb öröm, nagyobb, mint amit tábornoki kinevezésem okozott."*[11]

Érdekes módon azonban hiába töltött el sok időt Hitler közvetlen környezetében, nem fogta fel, hogy az új háborúban sokkal többről van szó, mint Versailles igazságtalanságainak kiigazításáról. Goebbels 1942-es értékelése szerint Rommel „nemzetiszocialista tábornok" volt. Ennek azonban ellentmond, hogy Rommeltől egyetlen antiszemita jellegű megjegyzés sem maradt fenn. Nem kapta meg az arany pártjelvényt sem, amit más, politikailag kevésbé exponált és Hitlertől érzelmileg távolabb álló tábornokok kitüntetésképpen megkaptak. Nem kapott semmilyen donációt – feltehetően azért, mert visszautasította –, és ezzel szintén kivételnek számított. Rommel politikai nézeteinek értékelése ezzel együtt rendkívül nehéz, a tábornok ugyanis soha nem nyilatkozott ilyesmiről a nyilvánosság előtt, de még a magánszférában

is csak ritkán tett politikai megjegyzéseket. Ez egyébként már önmagában is mutatja, hogy Rommel egyáltalán nem azonosult a rendszerrel annyira, mint amennyire azt saját maga eleinte gondolta.

Rommel Hitlerhez való viszonya először 1942. november elején sérült, amikor azt kellett tapasztalnia, hogy visszavonulási kéréseit nem engedélyezi. Rommelt ekkor döbbentette meg igazán az a szenvtelenség és lelkiismeretlenség, amivel Németország első embere a katonai kérdéseket kezelte. A helyzet ezt követően sem javult: 1943-ban, amikor hosszabb időt töltött Hitler mellett, aki kettejük kapcsolatát javítandó meghívta a Berghofba, azt írta nejének, hogy benyomása szerint „a Führer néha nem normális". Friedrich Olbricht ezredes, a Hitler elleni összeesküvés egyik fő szervezője 1943 nyarán azt jegyezte fel magának, hogy „Rommel elkezdett látni", ami arra utal, hogy Hitlerrel kapcsolatos kritikáját és a háború kimeneteléről alkotott pesszimista véleményét már nem titkolta el teljesen. Fiának 1943 folyamán beszámolt arról, hogy Lengyelországban a zsidókat gázzal semmisítik meg. Azt azonban, hogy miként jusson ki ebből a helyzetből, ahol a legfőbb bűnöző saját állama, sokáig nem tudta eldönteni.

A Hitler elleni katonai ellenállás

A német közvélemény 1945 után a Hitler elleni merénylőket sokáig árulónak tartotta. Így beszélt róluk a legtöbb volt német tábornok is. Ennek fényében nem meglepő, hogy a rendkívül népszerű Rommelt az utókor sokáig nem kívánta teljes mértékben összefüggésbe hozni az ellenállással. Rommel vezérkari főnöke, Hans Speidel altábornagy, valamint Friedrich Ruge, Rommel tengerészeti segédtisztje egyaránt azt erősítették meg, hogy Rommel a katonai ellenálláshoz tartozott, de nem megölni, inkább letartóztatni akarta Hitlert. Mivel mindketten a Bundeswehr magas rangú tisztjei voltak, ráadásul

Speidel központi szerepet vitt az 1944-es katonai összeesküvésben, és csak a véletlennek köszönhetően kerülte el a felelősségre vonást, állításuk hiteléhez nem fér kétség. Érdekes módon az első történész, aki Rommel ellenálló mivoltát kétségbe vonta, nem más volt, mint a holokauszttagadó David Irving. Tézise szerint Rommel végig hű maradt Hitlerhez, annak ellenére, hogy a háborút 1944-ben már rendkívül pesszimistán ítélte meg. A későbbi kutatás nagy részben ezt a megállapítást vette át.

Rommel 1944. május elején már erősen gondolkodott a háború befejezésének lehetőségén, amire az is utal, hogy ekkor szerezte be a híres német író, Ernst Jünger egyik kéziratát, amelyben Jünger a háború végét vizionálta, és arra hívta fel a figyelmet, hogy Hitler bukása és a náci bűnözők megbüntetése után Európa ifjúságának békében kellene élnie egymással. Speidel és Jünger egyaránt azt tapasztalták, hogy Rommelre rendkívüli hatást tett ez az olvasmány. Június 9-én, amikor a partraszállás a németek szempontjából már válságos szakaszba jutott, találkozott a párizsi összeesküvők vezető alakjával, Caesar von Hofacker főhadnaggyal, aki később azt jelentette felső kapcsolatainak, hogy Rommelt bevonta az összeesküvésbe.

A partraszállást követően összesen kétszer találkozott Hitlerrel. Először június 17-én, amikor Rundstedttel és Speidellel együtt Soissons mellett részt vett egy hét óra hosszan tartó megbeszélésen, ahol kendőzetlenül előadta pesszimista helyzetmegítélését. Ennek ellenére nem váltották le, szemben oly sok más katonai parancsnokkal, aki hasonló nézeteket hangoztatott. Pedig pesszimizmusa elég feltűnő lehetett, mivel azt Goebbels is megemlítette naplójában, és úgy írt Rommelről, mint akiben mélyen csalódott. Hitler letorkolta, mondván, ne a háború befejezésével foglalkozzon, hanem a frontszakaszával. Június 29-én Hitler Rommelt és Rundstedtet Berchtesgadenbe hívatta. Itt megismétlődött az előbb említett pesszimista helyzetértékelés, amiben megint Rommel vitte a prímet. Mire Rundstedt visszaért harcálláspontjára, megérkezett az azonnali nyugdíjazását elrendelő parancs – Rommel azonban még ekkor is maradhatott. Rundstedt

utóda, Günther von Kluge vezértábornagy először felelősségre vonta Rommelt defetizmusáért, azonban néhány nap múlva, tapasztalva a helyzetet, nyilvánosan megkövette őt.

Rommel legkésőbb 1944 nyarán felismerte a rendszer határtalanul bűnöző jellegét. Rugénak egy séta alkalmával július 11-én azt mondta, hogy „a mészárlások súlyos bűnt jelentenek”, anélkül, hogy részletezte volna, mit ért ez alatt. Július 15-én készült, Hitlernek is eljuttatott helyzetjelentésében pedig már nyíltan megírta, hogy a háborút elveszettnek tartja: *„A csapatok mindenütt hősiesen küzdenek, de az egyenlőtlen harc a végéhez közeledik. Szerintem szükséges volna levonni a politikai következtetéseket ebből a helyzetből. Mint a hadseregcsoport főparancsnoka kényszerítve érzem magam, hogy ezt nyíltan kimondjam.”*[12] Vezérkari főnöke, Speidel tanácsára a „politikai” kifejezést az elküldött verzióból kihúzta ugyan, de ez a szöveg így is nyílt ellenszegülést jelentett Hitlerrel szemben. Környezetében azt nyilatkozta, hogy „amennyiben Hitler nem vonja le a konzekvenciákat, akkor cselekedni fogunk.” Azt, hogy a háború végét politikai megoldással akarja elérni, Rommel egyik feleségének írt levelében is említette. Másoknak azonban sokkal nyíltabban fogalmazott. A Rommelhez hasonlóan szintén sváb származású Heinrich Eberbach páncélos tábornok 1944 szeptemberében, angol hadifogságban a tiszttársai előtt úgy nyilatkozott, hogy Rommel 1944. július 17-én egy vele folytatott beszélgetés során azt mondta: nincs más megoldás Németország számára, mint hogy „Hitlert és szűkebb bandáját gyorsan megöljük”. A kijelentés forrásértékét nem lehet túlbecsülni, mivel az a britek által lehallgatott korabeli beszélgetésekből származik, amelyeket csak nemrégiben publikáltak. Mindezt egyébként Eberbach vezérkari főnöke is hitelesítette, aki 1945 májusában a kurlandi katlanban esett hadifogságba, így Eberbachhal erről a kérdésről nem egyeztethetett.

Sebesülése és gyanúba keveredése

Az Eberbachhal történt találkozása után, 1944. július 17-én este vadászbombázók vették üldözőbe az egyedül közlekedő vezértábornagy teherautóját. Egy géppuskasorozat telibe találta az autót, Rommel súlyosan megsebesült, sofőrje meg is halt. Több szilánksérülés mellett bal szeme is megsérült, koponyatörést szenvedett, és pofacsontja is eltört. Sokáig nem is volt eszméleténél. Rommel sebesülése utáni időszakával kapcsolatban eddig csupán néhány forrás volt ismert, nevezetesen feleségének írt levelei, illetve katonatisztekkel való beszélgetései. Mindegyikben kiemelte Hitlerhez való hűségét, ám téves volna ezt minden további nélkül készpénznek venni, hiszen ha tényleg tudott az összeesküvésről, akkor minden oka meglehetett arra, hogy ködösítse saját szerepét. Goebbelsnek tudnia kellett valamit, mert 1944. szeptember 7-én azt jegyezte fel naplójába, hogy az összeesküvés szálai Rommelig is elértek, és ő nem tett semmit sem ellene. Azt sajnos nem tudjuk, Goebbels mire alapozta ezt az állítást, de az valószínűtlen, hogy ne lett volna rá komoly bizonyítéka, különösen azért, mert korábban semmilyen averziója nem volt Rommellel szemben. 1944. szeptember 28-án Martin Bormann, a pártkancellária vezetője egy levélben azt írta: több tiszt vallomása is igazolja, hogy Rommel is része az összeesküvésnek. A vallomások szerint Rommel kijelentette, hogy a merénylet után az új kormány rendelkezésére fog állni. Goebbels naplójában már augusztus elején azt írta, hogy Rommel a legnagyobb emberi csalódása volt, ám arra is utalt, hogy Hitler még nem hiszi el érintettségét az összeesküvésben. Szeptember 7-én Hans Speidelt letartóztatták, aki azt vallotta, hogy tudott az összeesküvésről, és azt jelentette is Rommelnek.

Ki kell emelnünk, hogy bár a Hitler-elleni összeesküvés vizsgálata során a Gestapo brutálisan járt el, egyszer sem törekedett ártatlanok meghurcolására. Hasonló esetben a Szovjetunióban nyilvánvalóan koncepciós perek tucatjait folytatták volna le, másokat pedig rendkívüli körülmények között végeztek volna ki, és mindehhez már a gyanú árnyéka is elegendő lett volna.

Sebesülése miatt augusztusban Rommelt formálisan is leváltották a B Hadseregcsoport éléről. Szabadságra Herrlingenbe vonult vissza, ahol még 1943-ban, Bécsújhelyről elköltözve vásároltak egy családi házat. Ez korábban, 1939-ig egy zsidó iskoláé volt, majd 1942 elejéig zsidó öregek kényszerotthonaként működött, ezután lakóikat megsemmisítő táborba deportálták. Arról nincs adatunk, hogy Rommel tudott-e a ház előzményeiről, ám valószínűsíthetjük, hogy sejthette, kik laktak benne egykor, annál is inkább, mert feleségének a szomszédság bizonyára beszámolt erről.

A Hitler elleni merényletben gyanússá váló tisztekről és tábornokokról első körben egy úgynevezett Ehrenhof (becsületbíróság) döntött. A testületet 1944 augusztusában Hitler parancsára alakították meg, elnöke Gerd von Rundstedt volt, tagjai közé tartozott a Rommellel szemben ellenséges Wilhelm Keitel és Heinz Guderian is (utóbbi a háború után arra hivatkozott, hogy nem tudott kitérni a felkérés alól). A testületben ült Heinrich Kirchheim is, aki korábban, még az afrikai hadszíntéren Rommel alárendeltje volt, és szintén nem tartozott egykori felettese rajongói közé, mivel Rommel egy alkalommal nyíltan – és alaptalanul – gyávának nevezte őt. Von Rundstedtnek, az Ehrenhof elnökének vélhetően rendkívül kínos lehetett a vezetői feladat, hiszen ő maga is korábban viszonylag messze merészkedett: példa erre, hogy 1944. július 2-án egy Keitellel folytatott beszélgetés során, amelyben a német szárazföldi haderő vezetője azt kérdezte tőle, mit tegyenek, csak annyit ordított neki: *„Fejezzétek be a háborút, ti idióták!”*

Az Ehrenhof határozott arról, hogy kiket lehet megfosztani katonai rendfokozatuktól – ez a döntés egyenlő volt azzal, hogy az illetőt a hírhedt vérbíró, Roland Freisler népbíróságának adják át. Érdekes módon Speidellel kapcsolatban nem született ilyen a döntés, míg Rommel esetében igen. Az kizárható, hogy az Ehrenhof csupán bemondás alapján járt volna el: nyilvánvalóan teljes mértékben hozzá-

jutott a Gestapo bizonyítékaihoz. Speidelnél ezek nem voltak kellően terhelőek, míg Rommelnél negatív döntés született.

1944. október 14-én két tábornok kereste fel Rommelt. Szembesítették különböző, ma már nem ismert kihallgatási jegyzőkönyvekkel, és negyedóra gondolkodási időt adtak neki. Választhatott a bírói tárgyalás és az öngyilkosság között, utóbbi esetén családjának is sértetlenséget ígértek. Miért nem tiltakozott a vádaskodások ellen? Éppen ő, aki minden más alkalommal, amikor igazságtalanságot tapasztalt, nem ismert sem istent, sem embert, ezúttal miért maradt néma? Mindez arra is utalhat, hogy elfogadta a vádakat. Rommel elbúcsúzott családjától, magához vette a marsallbotját, és nem sokkal később bevett egy ciánkáli-kapszulát.

Ernst Kaltenbrunner, a Biztonsági Szolgálat (SD) vezetője az összeesküvőket három csoportra osztotta. Az első, nagyon kis csoport a merénylet tervét dolgozta ki, és végrehajtásáért volt felelős. A második, szintén nem túl nagy csoport tudott a merényletről. A harmadik, nagyobb csoport pedig már csak annyit tudott, hogy erőszakos hatalomátvétel van készülőben, amely Hitler kikapcsolására (is) irányul. E csoport tagjai előre szerepet vállaltak a készülő eseményekben, de annak részleteit nem ismerték. Rommel minden bizonnyal ebbe a csoportba tartozhatott.

Rommel részére négy nappal később látványos állami temetést rendeztek Ulmban. Hivatalos haláloknak autóbalesetet adtak meg. A ceremónián Hitler nem képviseltette magát, megjelent viszont Ernst Kaltenbrunner. A gyászbeszédet Rommel közvetlen parancsnoka és az eseményen Hitler személyes megbízottja, Gerd von Rundstedt olvasta fel. Csak sejthetjük, mire gondolhatott közben, hiszen alapvetően ő maga is osztotta Rommel nézeteit a háború kimeneteléről, miközben most halálának egyik felelőse is lett. Rundstedt mindennek ellenére vállalta ezt az aljas feladatot. Beszédét úgy zárta, hogy Rommel „szíve mindig is a Führeré volt."

A „lovagias" háború

A Wehrmacht vezetési törzse még 1942. június 6-án parancsot küldött Rommelnek a szabad francia csapatok kezeléséről. A parancs szerint *„ezeknél az egységeknél számos német politikai fogoly is szolgál. A Führer azt az utasítást adta, hogy ezekkel szemben a legkíméletlenebbül kell fellépni. Őket harc közben kell elintézni,* [vagy ahol ez nem történt meg, ott] *utólag a legközelebbi német tiszt parancsára azonnal és minden további nélkül agyon kell őket lőni."*[13] Kivételt a parancs csak hírszerzési szempontok megléte esetén engedélyezett. A parancs írásos továbbadását már Berlinből megtiltották, ami megkönnyítette az Afrikakorps törzsének helyzetét: közmegegyezéssel elégették a parancsot.

Hasonlóan jártak el a hitleri „kommandóparancs" esetében is. Ez utóbbi megtiltotta az ellenséges mélységi felderítők, illetve szabotázscsoportok fogságba ejtését, és azonnali kivégzésüket vagy a Biztonsági Szolgálatnak (SD) való átadásukat rendelte el, még abban az esetben is, ha az érintettek szabályos egyenruhában voltak. Ezt a parancsot több helyen végre is hajtották, Afrikában azonban nem, noha itt több alkalommal is elfogtak brit kommandósokat. Ugyanez történt később az olasz, illetve francia hadszíntéren is, amíg Rommel vezette a parancsnokságot. Jellemző például, ahogy 1942 szeptemberében – a „kommandóparancs" kiadása előtt egy hónappal – az „Agreement" nevű diverziós hadművelet elfogott brit kommandósait kezelte. A zsidó származású brit kommandós csoport tagjait német egyenruhába öltöztették, és a német vonalak mögött dobták le őket azzal a céllal, hogy zavart keltsenek az utánpótlásban. A vállalkozás rögvest az elején csúnya kudarcba fulladt, és a hadijog szerint Rommel minden további nélkül kivégeztethette volna a német egyenruhát viselő kommandósokat. Ilyesmire azonban a német iratokban semmilyen utalás nincsen, mint ahogyan arra sem, hogy akár csak egyetlen esetben is negatívan kezeltek volna fogságba esett zsidó származású katonákat.

Rommel az ellenséges hadifoglyokkal kifejezetten nagyvonalúan bánt, amit a Nemzetközi Vöröskereszt delegációja is igazolt, amennyi-

ben az afrikai német hadifogolytáborokat „minden tekintetben kifogástalannak" találta. Rommel magatartása nem volt szükségszerű: utódja, Hans-Jürgen von Arnim vezérezredes például úgy nyilatkozott, hogy az angolok állítólagos fair magatartása csak humbug, hiszen egész Európát és a bolsevizmust Németországra uszították. Ezért a német katona egyedüli adekvát válasza a korlátlan gyűlölet lehet velük szemben. Rommeltől ez a szemlélet mélyen idegen volt.

Az egyetlen uszító jellegű parancs, amelyet Rommel aláírt, 1943. szeptember 23-án kelt. Szeptember elején szálltak partra a szövetségesek Olaszországban, majd 8-án az olasz kormány puccsot hajtott végre, és kilépett a háborúból. Az ezt követő napokban sok helyen az olasz katonák a szövetségesek, illetve a jugoszláv partizánok oldalára álltak át, és harcba kezdtek a németekkel szemben. Rommel ezek után a következő utasítást adta ki: *„Teljességgel téves volna a német katonáknak bármilyen szentimentális gátlásokkal rendelkezniük a volt fegyvertárs egyenruhájában harcoló Badoglio-párti bandákkal szemben. Aki ezek közül német katonák ellen harcol, elvesztette minden jogát a kíméletre, és azzal a keménységgel kell bánni vele, amelyet az a csőcselék érdemel, amely barátai ellen fordítja fegyverét. Ezt a felfogást a leggyorsabban közkinccsé kell tenni az összes német csapat számára."*[14]

Bár aláírása ott van a parancson, minden jel arra utal, Rommel ezúttal csak átvette az OKW (Német Véderő Főparancsnoksága) egyik utasítását. Saját maga ugyanis nem írhatta, mivel szeptember 15–25. között vakbélműtéttel a Garda-tó partján egy kórházban ápolták. Ami biztos, hogy a lefegyverzési hadművelet éppen a Rommel által parancsnokolt térségben követelte a legkevesebb áldozatot. Olaszországban és Franciaországban is több olyan parancsot adott ki, amely a lakosság kíméletére szólított fel. Az is jellemző, hogy Rommel kritikusai általában elfelejtik idézni a parancs utolsó mondatát, amely szerint a „megfelelő figyelmeztetéseket az összes olasz rádióadón keresztül is ki kell adni" – ez arra utal, hogy a parancs írója legalább lehetőséget akart adni az olasz csapatoknak arra, hogy letehessék a fegyvert. (Mussolini fasiszta salói köztársaságát a parancs napján kiáltották ki, ezzel szemben

Pietro Badoglio olasz marsall és miniszterelnök kormánya csak október 13-án üzent hivatalosan hadat Németországnak.)

1943 őszén a Garda-tónál, amikor tudomást szerzett arról, hogy néhány SS-katona minden különösebb előzmény nélkül zsidókat lőtt agyon, annyira felháborodott, hogy hadbírói eljárást indított ellenük. Ezzel függött össze az is, hogy fiának kifejezetten megtiltotta, hogy a Waffen-SS tagja legyen. Naplójában meglehetősen nyíltan ítélte el a felesleges brutalitást: *„Semmi sem undorítóbb, mint a partizánháború"* – írta, majd hozzátette, hogy helytelen a túlzó megtorlás, mert az csak az ellenség karjaiba hajtja a lakosságot. E sorok egyébként egy olaszok által Afrikában végrehajtott, tömeges kivégzésre utaltak, amelynek során elfogott arab felkelőket lőttek agyon. A naplóba bejegyzett gondolatok gyökeres ellentétben álltak mindazzal, amit Hitler szorgalmazott.

Más tábornokokkal összehasonlítva tehát Rommel mindenképp a mérsékeltek közé tartozott. Figyelemre méltó, hogy parancsnoki beosztásai alatt nem csupán ő, de beosztottai közül mások sem jelentették egy alkalommal sem Hitler bűnöző parancsainak végrehajtását (túszkivégzések, felkoncolások stb.). Ez nem lehet véletlen, ugyanakkor ki kell emelni azt is, hogy az ilyen magatartás sajnos egyáltalán nem volt általános a Wehrmachton belül.

Magánélete és családja

Rommel parancsnokként is viszonylag szerény körülmények között élt. Franciaországban például egy kastélyból, ahová parancsnokságát beszállásolták, nem telepítette ki az ott lakó grófi családot, sőt értékeik bombabiztos elhelyezéséről is gondoskodott.

Rommelnek még 1913-ban házasságon kívüli lánya született barátnőjétől, Walburga Stemmertől. Gertrudot a nagyanyja nevelte fel, de Rommel és későbbi felesége (akit 1916-ban vett el és még a danzigi tanfolyamon ismert meg) szintén gondoskodtak róla. Gertrud 1928-ban

betegségben halt meg, éppen abban az évben, amikor Rommelnek a házasságából is gyermeke született. Fia, Manfred Rommel maga is komoly karriert ért el később: 1944-ben légvédelmi segédszolgálatosként apja halála után a francia csapatokhoz szökött, majd a háború után jogot végzett, és az államigazgatásban helyezkedett el. 1974 és 1996 között Stuttgart főpolgármestere volt. 2013. november 7-én hunyt el.

Rommel és tábornoktársai

Vitathatatlan, hogy Rommel saját katonái között hallatlan népszerűségnek örvendett. Kollégái azonban már nem osztották teljes mértékben ezt a pozitív megítélést. Ebben nyilvánvalóan szerepe volt annak is, hogy meredeken felívelő karrierje sokakat féltékennyé tett, ahogy az is sokakat provokált, hogy Rommel eleinte közvetlen kapcsolatban állt Hitlerrel. A konzervatív tisztikart kifejezetten irritálta, hogy a vezérkari iskolát sem végzett Rommel üstökösszerű karriert fut be, miközben saját népszerűsítéséről is kiválóan tud gondoskodni. Franz Halder vezérezredes 1941 nyarán azt jegyezte fel naplójába, hogy *„Rommel jellembeli hibái miatt különösen barátságtalan benyomást tesz, de brutális módszerei és legfelsőbb helyről kapott támogatása miatt senki sem akar vele konfliktusba kerülni."* Gerd von Rundstedt vezértábornagy értékelése szerint Rommel egy jó hadosztályparancsnok összes tulajdonságával rendelkezett, de többel nem. Heinz Guderiant taszította Rommel propagandisztikus szerepeltetése. A brit hadifogságban lehallgatott tábornokok közül többen is szidták őt, elsősorban azért, mert mindent személyesen akart irányítani: *„Rommel állandóan elöl fingik* [sic!]. *Minden hadtest tartalékát személyesen akarja vezetni"* – mondta róla egy ezredes, amire egy másik rátromfolt, hogy *„Rommel alatt senki sem vezethetett rendesen önállóan. Mindent egyedül akart csinálni."* Az atlanti falnál tartott szemléi rettegettek voltak: *„Kolerikus természet, amely gyakran kirobban, és a parancsnokok rendesen félnek*

tőle. Az elsőt, akihez ellátogat, biztos kikészíti, a később sorra kerülők jobban járnak, de nekik is fel kell mutatniuk teljesítményeket" – állította Erich Marcks tábornok.[15] Mások viszont – mint például Hans Speidel altábornagy, aki Franciaországban vezérkari főnökként szolgált alatta – sokkal pozitívabban nyilatkoztak róla. Az biztos, hogy katonai tehetsége jóval több propagandisztikus méltatást kapott, mint más, arra szintén méltó tábornokoké. Az is igaz viszont, hogy afrikai hadműveletei – és nemcsak a győzelmei, hanem mesteri visszavonulásai is – elképesztő taktikai érzékről tettek tanúbizonyságot.

Rommel 1945 után

Rommel személye elsősorban az angolszász irodalomban vált felkapott témává. Az ellene harcoló brit katonatiszt, Desmond Young alezredes (aki Rommel fogságába esett, és magával Rommellel is beszélt) már 1950-ben kiadott egy róla szóló életrajzot. Egy évre rá az Egyesült Államokban *Rommel – A sivatagi róka* címmel nagyszabású és rendkívül sikeres játékfilmet forgattak – amelyben egyébként maga Young is játszott. Az ismert brit történész, David Irving 1977-ben publikálta adatokban rendkívül gazdag – és későbbi, holokauszttagadó megközelítésétől még mentes – Rommel-monográfiáját. Ralf-Georg Reuth 1987-ben, David Fraser 1993-ban, Maurice Philip Remy 2002-ben, Pier Paolo Battistelli 2010-ben jelentetett meg Rommel-életrajzot, és legalább két másik most áll megjelenés előtt. Külön kategóriát jelentenek azok az angol nyelvű – saját definíciójuk szerint „tudományos" – Rommel-életrajzok, amelyek semmiféle német forrást nem használtak fel.[16] Már ez utóbbiak száma sem csekély, ám a ponyvairodalom-jellegű Rommel-életrajzok mennyisége már teljességgel áttekinthetetlen. Hasonlóképp több tucatnyira rúg azon művek sora, amelyeket egykori beosztottai írtak magáról Rommelről.

A Bundeswehr kaszárnyái közül többet is Rommelről neveztek el, Goslarban viszont 2001-ben a tiszti klub épületéről eltávolították az em-

léktábláját, arra hivatkozva hogy Rommel a náci rendszer exponált személyisége volt, ezért „nem méltó a tradícióra". 2009-ben „Rommel-mítosz" címmel Stuttgartban kiállítást és nagyszabású konferenciát szerveztek, ennek anyagait külön kötetben is kiadták. 2012-ben az ARD német televízió leadta Niki Stein *Rommel* című filmjét, amelyet a *Bild am Sonntag* „az év legvitatottabb tévéműsorának" nevezett. Mindezt az is alátámasztani látszik, hogy a film körül már adásba kerülése előtt állt a bál. Pedig Stein filmje egyáltalán nem foglal egyértelműen állást a leginkább vitatott kérdésekben. Nyitva hagyja például azt is, hogy Rommel egyáltalán az ellenálláshoz volt-e sorolható vagy sem. Sokaknak azonban már ez is túlzásnak minősült. A *Spiegel* például sietett egy „politikailag korrekt" cikket megjelentetni, amely szerint „nagyon kockázatos" egy Rommelhez hasonló személyt „tragikus és szimpatikus figuraként ábrázolni." Mások viszont – többek között a Rommel család tagjai – azért kifogásolták a filmet, mert az szerintük sérti Rommel emlékét, mivel „Führer-hűségében mindvégig sziklaszilárdan kitartó" figurának ábrázolta a tábornagyot.

Jegyzetek

1 Hogy csak a legfontosabbakat említsem: Desmond Young: *Rommel. The Desert Fox*, Harper, New York 1950; David Irving: *Rommel. The Trail of the Fox*, Wordsworth, London, 1977; *Ralf Georg Reuth: Rommel. Des Führers General*, Piper, München, 1987; David Fraser: *Knight's Cross. A Life of Field Marshal Erwin Rommel*, Harper, London 1993; Maurice Philip Remy: *Mythos Rommel*. List, München, 2002; Ralf Georg Reuth: *Rommel. Das Ende einer Legende*, Piper, München, 2004. Pier Paolo Battistelli: *Erwin Rommel*, Osprey, Oxford, 2010.

2 Kerstin von Lingen: „Caporetto 1917: eine »notwendige Tragödie« auf dem Weg zum Nationalstaat? Italiens (Nach-)Kriegstrauma". In: Andreas Hilger–Oliver von Wrochem (szerk.): *Die geteilte Nation. Nationale Verluste und Identitäten im 20. Jahrhundert* (Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 107), Oldenbourg Wissenschaftsverlag, München, 2013, 27–52. o.

3 Peter Lieb: „Erwin Rommel. Widerstandskämpfer oder nationalsozialist?" In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 3/2013, 307. o.

4 Bernhard Kroener: „Generationserfahrungen und Elitenwandel. Strukturveränderungen im deutschen Offizierskorps 1933–1945." In: Rainer Hudemann–Georges-Henri Soutou (szerk.): *Eliten in Deutschland und Frankreich im 19. und 20. Jahrhundert – Strukturen und Beziehungen*, Bd. 1, Oldenbourg, München, 1994, 219–233. o.

5 A franciaországi hadjáratra lásd Karl-Heinz Frieser: *Blitzkrieg Legende. Der Westfeldzug 1940*, Oldenbourg, München, 1995, Rommelre elsősorban: 331–341. o.

6 Desmond Young: *Rommel*, valamint Reinhard Stumpf: „Der Krieg im Mittelmeerraum 1942/43". In: *Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg* (a továbbiakban *DRZW*). 6. kötet, DVA, Stuttgart, 1990, 642. o.

7 Bernd Stegemann: „Die italienisch-deutsche Kriegführung im Mittelmeer und in Afrika". In: *DRZW*, 3. kötet, DVA, Stuttgart, 1984, 616. o.

8 Rommel afrikai katonai teljesítményének legjobb összefoglalását a már említett Bernd Stegemann és Reinhardt Stumpf tanulmányai adják. Rommel vezetési stílusával szemben igencsak kritikus Wolf Heckmann: *Rommels Krieg in Afrika. „Wüstenfüchse" gegen „Wüstenratten"*. Lübbe, Bergisch Gladbach, 1976.

9 Thomas Kubetzky: *„The Mask of Command". Bernard L. Montgomery, George S. Patton und Erwin Rommel in den Kriegsberichterstattung des zweiten Weltkrieges, 1941-1944/45*. Lit Verlag, Münster, 2010, 332–333. o.

10 Ralf Georg Reuth: „Erwin Rommel. Die Propagandaschöpfung". In: Ronald Smelser–Enrico Syring (szerk.): *Die Militärelite des Dritten Reiches. 27 biographische Skizzen*. Ullstein Verlag, Berlin, 1997, 469. o.

11 Lieb: *Rommel*, 308–309. o.

12 Hans Speidel: *Aus unserer Zeit. Erinnerungen*. Ullstein Verlag, München, 1977, 187. o.

13 Lieb: *Rommel*, 322. o.

14 Stumpf: „Der krieg im Mittelmeerraum", In: *DRZW*, 6. kötet, 620. o.

15 Lieb: *Rommel*, 311–312. o.

16 Samuel W. Mitcham, *The Desert Fox in Normandy. Rommel's Defense of Fortress Europe*, Cooper Square Press, Westport, 1997; Kenneth Macksey, *Rommel. Battles and Campaigns*, Da Capo Press, New York, 1997; Peter Caddick-Adams: *Monty and Rommel. Parallel Lives*, Preface Publishing, London, 2011

Hitler tábornokai

A nemzetiszocialista Németország katonai vezetése mind a mai napig közérdeklődésre tart számot. Ennek több oka is van. Az érdeklődés szólhat annak a történelmileg egyedülálló katonai teljesítménynek, amelyet a Wehrmacht és a fegyveres SS hat éven keresztül a sokszoros túlerővel szemben nyújtott. E teljesítmény persze azonnal idézőjelbe is tehető, ha arra gondolunk, milyen árat kellett érte fizetni, és milyen következményekkel járt a német katonai professzionalizmus. De az érdeklődést motiválhatják azok a kérdések is, amelyek a morál, a hivatás, az engedelmesség és az ellenállás fogalmai kapcsán óhatatlanul felmerülnek. Különösen igaz ez, ha német katonákról van szó. Nincs ugyanis még egy ország, ahol az etikai alapú parancsmegtagadásnak olyan kultúrája létezne, mint Németország. Elég, ha csak Heinrich von Kleist *Homburg hercege* című darabjára gondolunk, vagy épp II. (Nagy) Frigyesre, aki ifjúkorában Angliába akart szökni egyik barátjával, akit apja végül lefejeztetett, esetleg Johann Friedrich Adolf von der Marwitzra, aki a hétéves háború során épp az előbb említett Nagy Frigyestől kapott parancsot Hubertusburg kastélyának kifosztására, ám azt etikai okokból megtagadta, és halálakor a következő szöveget vésette a sírkövére: „*Inkább a kegyvesztettséget választotta, amikor az engedelmesség nem hozott már becsületet*".[1] Sajnálatos, hogy ezt a gondolatot a második világháborúban annyira kevés német tábornok szívlelte meg.

Azokkal a szörnyű háborús bűncselekményekkel, amelyekben nem csupán az SS, de a Wehrmacht felső vezetése is súlyosan érintett volt, a továbbiakban – egy utolsó, rövidebb fejezetet leszámítva – nem fog-

lalkozom. Nem azért nem tárgyalom ezeket a kérdéseket, mert nem fontosak. Nagyon is azok, és le kell szögezni, hogy a német felső katonai vezetés számos tagja nemcsak elképesztő morális érzéketlenségről tett tanúságot, hanem ezen túlmenően tevékeny és élenjáró szerepet vállalt a népirtó, illetve nemzetközi jogot súlyosan sértő intézkedések kivitelezésében. A német tábornoki kar pontosan tudta, hogy katonai sikerei egyúttal a zsidóság legyilkolásának feltételeit is megteremtik, annál is inkább, mert ahhoz a logisztikai kereteket is a Wehrmacht biztosította. Erről más publikációimban elég részletesen írtam.[2] Azt gondolom azonban, hogy létezhetnek olyan szempontok, amelyek megengedik a katonai professzionalitás tárgyalásának szétválasztását annak politikai következményeitől. A történettudománynak ugyanis arra is magyarázatot kell találnia, hogy a náci Németország miként tudott öt és fél éven keresztül szembeszállni a sokszoros túlerővel szemben. Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy ennek a katonai professzionalitásnak néhány szempontját felvázoljam.

Kevesen tudják, hogy a német szárazföldi haderő (Heer) és a légierő (Luftwaffe) 1400 tábornoka közül mintegy 500-an haltak meg vagy tűntek el a csatatereken. Ez a 35%-os veszteség példátlan a modern háborúk történetében. Csak összehasonlításul jegyzem meg, hogy a magyar királyi honvédség 414 tábornokából és fontos beosztású törzstisztjéből csupán hatan (1,5%) pusztultak el a fronton vagy tűntek el hadifogságban, öten pedig öngyilkosok lettek. Ez utóbbi statisztika azt is jól szemlélteti, hogy a német hadsereg arányaiban sokkal kevesebb tábornokkal látta el vezetési feladatait, mint például a magyar. A német tábornoki kar nem véletlenül került a nemzetközi figyelem középpontjába. Az Egyesült Államok csúfos vietnami kudarca után az amerikai katonaszociológusok a Wehrmacht működésének tanulmányozását javasolták. Martin van Creveld neves izraeli hadtörténész *„minden hadsereggel összehasonlíthatatlan,* […] *kiválóan szervezett hadseregnek*" nevezte a Wehrmachtot, *„amellyel morál, lendület, összetartás és rugalmasság szempontjából a huszadik század egyetlen hadserege sem vette fel a versenyt*".[3] Creveld véleményével a második világháború tükrében

csak egyetérteni lehet. A Harmadik Birodalom közel hat éven keresztül sokszoros túlerő ellen harcolt. Ráadásul ez a világtörténelemben szinte páratlan összecsapás gyakorlatilag az utolsó töltényig zajlott: korábban ilyesmi csak felkelőkkel vagy kisebb országokkal fordult elő, a nagyhatalmak mindig békét kötöttek egymással a teljes összeomlás előtt. A német katonák és vezetésük teljesítménye leginkább a velük szemben felvonultatott anyagi túlerő fényében értékelhető: a Szovjetunió például 1941 és 1945 között 100 000 harckocsit gyártott, Németország összesen 25 000 darabot. A Szovjetunió tényleges harckocsifölénye azonban nem négyszeres, hanem legalább hat-nyolcszoros volt, hiszen Németország más frontokon is harcolt, ráadásul a szovjet harckocsiállományt az amerikai szállítások is növelték.

A német katonai vezetők stratégiai és taktikai fölényét alapvetően az „Auftragstaktik” kifejezéssel leírható szemléletmód alapozta meg. Ez azt jelentette, hogy más hadseregekhez képest egy német tiszt komoly mozgástérrel rendelkezett abban a kérdésben, hogy a kapott parancsot milyen úton kívánja végrehajtani. A katonai vezetőkbe ugyan gyermekkoruktól kezdve belenevelték az engedelmességet, ám ezzel párhuzamosan az önálló gondolkodás képességét is kialakították bennük. E két, egymásnak erősen ellentmondó tulajdonság sajátos egyvelege tette a német tisztikart a világ leghatékonyabb katonai szervezetévé.

A híresebb német tábornokok többsége 1945 után megírta emlékiratait. Ezek már címükben is „elvesztett győzelmekről” (Erich von Manstein), „árulásokról, vesztett csatákról” (Hans Friessner), „a káoszban uralkodó rendről” (Hermann Balck) szólnak. Szerzőik intenciója esetenként annak bizonyítása is volt, hogy ők a háborút megnyerték volna, ha Hitler nem teszi tönkre a katonák eredményeit, illetve ha a tengely szövetségesei nem ugranak ki a háborúból. Ez az okfejtés természetesen abszurd, mivel a háború a szövetségesek anyagi túlereje miatt eleve megnyerhetetlen volt. Legfeljebb a Szovjetunióval szemben lehetett volna Németországnak esélye, de csak akkor, ha az angolszász hatalmak kilépnek a háborúból (amire semmi esély sem volt), Hitler pedig lemond a szlávok alsóbbrendű emberként való kezelésének ideoló-

giájáról annak érdekében, hogy konstruktív jövőképet nyújtson a Szovjetunió lakosságának (ami szintén elképzelhetetlennek tűnt). Az a Németországban az 1970-es évek óta elterjedt nézet ugyanakkor, miszerint a tábornokok utólag úgymond megkísérelték kimosni magukat a stratégiai és taktikai hibáik terhe alól, szintén igazságtalan. Való igaz, hogy a német katonai vezetők egy sor fatális hibát elkövettek a háború során. Ezek súlyát azonban igencsak relativizálja, hogy a szövetségesek sokkal több ilyen hibát ejtettek taktikai és stratégiai kérdésekben egyaránt, és csak azért nyerhették meg a háborút, mert nyomasztó anyagi túlsúlyban voltak. A német katonai vezetés fölényes tudása valójában megkérdőjelezhetetlen. Tragikus bizonyíték erre az, hogy a Wehrmacht még a háború utolsó 12 hónapjában is veszedelmes ellenfél volt. Igaz, ennek ára az volt, hogy a német katonai emberveszteség fele ebben a 12 hónapban keletkezett. Ha csak a német állampolgárságú katonai és civil áldozatokat számoljuk, akkor 1939 és 1944. július 20. között naponta átlagosan 1588 ember pusztult el a háború következtében. A háború utolsó tíz hónapjában ez a szám már 16 641 fő volt (és ebben nincsenek benne a nem német állampolgárok).[4]

Hitler és tábornokainak viszonyáról az utókor hajlamos azt hinni, hogy a diktátor hipnotizálta, megvesztegette, esetleg erőszakos parancsokkal hallgatásra kényszerítette a katonai felső vezetést. Valójában azonban Hitler rendszerint nem erőszakosan és nem is vita nélkül hozta meg katonai döntéseit. 1944 júliusáig, az ellene elkövetett merényletig rengeteg energiát fektetett tábornokai meggyőzésébe, újabb és újabb megerősítést és elismerést várt tőlük. Albert Speer szerint *„épp a tábornokok azok, akik egy évtizeden keresztül nem egy dühöngő erőnek engedtek. Sokkal inkább igaz az, hogy egy magával ragadó, érvekkel operáló személyiséget követtek.”*[5]

A Wehrmacht tábornokainak náci bűncselekményekkel kapcsolatos felelősségét az utóbbi években nagy hangsúllyal kutatták. Eközben azonban gyakran elsikkadt, hogy előbb-utóbb szinte az összes tábornok, aki Hitler közvetlen munkatársa lett, összeveszett vele – igaz, általában nem ideológiai, hanem gyakorlati kérdések miatt. Pedig önmagában

már az is elgondolkodtató, hogy egy totális államban bárki ellent mert mondani a diktátornak. Hasonló eset a Szovjetunióban akár az érintett azonnali likvidálását is maga után vonhatta volna. A Harmadik Birodalom kegyvesztett katonai vezetői ezzel szemben semmiféle retorzióval nem konfrontálódtak. Amennyiben nem vettek részt a Hitler-ellenes összeesküvésekben, békésen élhették nyugdíjas mindennapjaikat.

A német hadsereget elvileg a Wehrmacht főparancsnoksága (Oberkommando der Wehrmacht – OKW) irányította. Ennek vezetője az alapvetően aktatologató és lojalitása miatt sokszor „Lakaitel"-nek[6] gúnyolt Wilhelm Keitel volt. A gyakorlati munkát Alfred Jodl és Walter Warlimont irányításával a Wehrmacht vezetési törzse (Wehrmachtführungsstab – Wfstab.) végezte. Az egyes fegyvernemek (Kriegsmarine/haditengerészet, Luftwaffe/légierő, Heer/szárazföldi haderő) azonban viszonylagos önállóságot élveztek. Ezek közül a legfontosabbnak a szárazföldi haderő főparancsnoksága (Oberkommado des Heeres – OKH) számított. Ennek legfőbb vezetőjét Hitler 1941-től már ki sem nevezte, mondván, nem ismer olyan embert, aki alkalmas volna arra, hogy az ő szellemében irányítsa a hadsereget. A világháború legfontosabb frontjait általában az OKH vezérkarának főnöke közvetlenül vezette, csak a mellékhadszínterek (és 1944-ben a nyugati front) tartoztak az OKW irányítása alá. Hitler közülük mindenkivel összekülönbözött, esetenként rendkívül éles hangú viták keretében. Az 1945 tavasza előtt regnáló öt OKH-vezető közül egyet kivégeztek (Ludwig Beck), kettőt pedig rendkívül kínos veszekedések után Hitler nyugállományba parancsolt (Franz Halder, Heinz Guderian). Kurt Zeitzler négyszer kérte lemondását, végül egy Hitlerrel folytatott, emelt hangú helyzetmegbeszélés során agyvérzést kapott.

A német tábornoki hierarchia csúcsát a vezértábornagyok képezték. Míg a vezérezredesi rendfokozatig megfelelő végzettség esetén minden német tábornok eljuthatott, addig a vezértábornagyi kinevezés Hitler különleges kegyének számított. A vezértábornagyi rendfokozat megfelelt a marsallnak – viselőjének marsallbot is járt, fegyvernemenként eltérő kivitelben. (A frontra nem az adományozott, díszes példányt,

hanem egy egyszerűsített változatot, az úgynevezett „Interimstab”-ot vitték magukkal.) Hitler összesen 28 vezértábornagyot nevezett ki, ebből az első világháborús hadvezérnek, Eduard von Böhm-Ermollinak 1940-ben csak a címet és jelleget adományozta. A 27 személyből hat a Luftwaffe, kettő a Kriegsmarine állományába tartozott. Négyen lettek öngyilkosok (ketten azért, mert kapcsolatban voltak a Hitler elleni összeesküvéssel, ketten pedig mert nem akartak fogságba esni), egyet Hitler, egyet pedig a nürnbergi nemzetközi törvényszék végeztetett ki, egy személy (Walter von Reichenau) szívinfarktust kapott, Fedor von Bock pedig légitámadás áldozata lett. Ebből is látható, hogy a legfelső katonai vezetés korántsem képviselt homogén csoportot.

Kevéssé ismert az a tény is, hogy a német Wehrmacht egyáltalán nem vette annyira szigorúan a nürnbergi faji törvények előírásait, mint amennyire az egy totális diktatúrától elvárható lenne. A Wehrmachtban összesen mintegy 150 000 „zsidó vonatkozású”, azaz fele- vagy negyedrészt zsidó származású katona szolgált. Közülük többen a tábornoki rendfokozatot is elérték, a félig zsidó származású Erhard Milch pedig a legmagasabb, vezértábornagyi rangig és Göring helyettességéig jutott el. Csak összehasonlításul jegyzem meg, hogy a Magyar Királyi Honvédségben nemhogy félig zsidó származásúak nem szolgálhattak, de még azokat a vezérkari tiszteket is elbocsátották, akik feleségének egy nagyszülője zsidónak minősült. A magyar hadszínteret is megjárt Gotthard Heinrici vezérezredes a német és a magyar faji törvények szerint „negyedzsidónak” minősült volna, mégis hadsereg-, sőt hadseregcsoport-parancsnokságig jutott el, és a kardokkal és tölgyfalombbal ékesített Lovagkeresztet is megkapta. Heinrici esete azért is különösen érdekes, mert karrierje a háború alatt többször is megbicsaklott, amikor megtagadta a „felperzselt föld” taktikájának alkalmazását. 1942 és 1943 folyamán ezért kétszer is leváltották, de két hónap után mindkét esetben visszahívták, mivel katonai képességei nélkülözhetetlennek bizonyultak.

Az alábbiakban a német katonai felső vezetés ábrázolására teszünk kísérletet, kihagyva ebből a Kriegsmarine és a Luftwaffe vezetőit.

A rendelkezésre álló keretek miatt írásom így is csak vázlatos lehet. Csupán a villámháborúk, az 1942–1943 közti állapot, valamint a végjáték korszakát írom le néhány tábornok életrajzának tükrében. Ezt követően egy külön fejezetben a tábornokok és a náci bűncselekmények viszonyát elemzem.

A bevonulások és a „Blitzkrieg" korszaka

A Wehrmacht legmegdöbbentőbb sikereit 1939 és 1941 között érte el. Néhány hét leforgása alatt tönkreverte a lengyel hadsereget, valamint a létszám és felszereltség tekintetében semmivel sem gyengébb francia és brit expedíciós haderőt. Az utókor hajlamos a villámháború sikereit kizárólag Guderian vagy von Manstein nevéhez kötni. A kérdéses időben azonban Guderian csupán hadosztályparancsnok volt. Igaz ugyan, hogy a „Sichelschnitt" (Sarlóvágás) hadművelet ötlete Mansteintől eredt, az azonban, hogy kivitelezése ennyire fényesen sikerült, jól mutatja, hogy a győzelemnek több főszereplője is akadt. A gyorsan mozgó háború, illetve a páncélosok tömeges bevetésének doktrínája a Wehrmachton belül ugyanis korántsem csupán néhány fantáziadús tábornok ötlete volt. Werner von Fritsch báró, az OKH vezetője már 1927-től azt a nézetet vallotta, hogy a jövő háborújában a gyorsan mozgó harckocsiké lesz a főszerep. Fritsch a vezérkari főnökével, Ludwig Beck tábornokkal és másokkal közösen szerkesztette meg az 1933–34-ben megjelent *Truppenführung* (*Csapatvezetés*) című katonai szakkönyvet, amely amerikai szakírók szerint is a XX. század legjobb ilyen segédlete volt.

A Wehrmachton belül a konzervatív szellemű tábornokok, mint például Gerd von Rundstedt, kezdettől fogva a kisebbséghez tartoztak. Fritschnek és Becknek volt köszönhető, hogy a hadseregben a folyamatos kritika és önkritika kiképzési alapelvvé vált, és még az egyszerű altisztek taktikai képzettsége is messze meghaladta az európai átlagot.

Bár Beck Hitlerrel való összetűzése miatt 1938-ban nyugdíjba ment, Fritschnek pedig egy Himmlertől induló, és szexuális irányultságát alaptalanul firtató intrika miatt nyugállományba kellett vonulnia, a kiképzési alapelvek később sem változtak.

Figyelemre méltó, hogy a katonai vezetés zöme 1939-ben rendkívül kritikusan viszonyult Hitlerhez, akit kifejezetten irritált tábornokainak aggodalmaskodása. Mint ahogyan asztali beszélgetéseiben is kifejtette: azt hitte, amikor a háborúra kerül a sor, a tábornokok olyanok lesznek, mint a vérebek, akiket nem győz majd visszatartani. Ennek azonban éppen az ellenkezője történt, mivel a felelős katonai vezetők egytől egyig óvtak a külpolitikai kalandoktól. Hitlerrel ellentétben mindegyikük ódzkodott a „va banque" játéktól. Beck már 1938-ban, a csehszlovák krízis előestéjén puccsot kívánt szervezni Hitler ellen. Erről akkor sok német tábornok, többek között Walther von Brauchitsch, az OKH főnöke is tudott, sőt többen, mint például Franz Halder, Erwin von Witzleben, Wilhelm Canaris és még legalább egy tucat tábornok támogatták is a tervet. Halder annyira messze ment, hogy a brit követnek kijelentette: *„Csak az segít, ha* [Hitler] *kezére baltával vágnak rá egyet"* – utalva arra, hogy a megegyezést hirdető „appeasement"-politika eddig csak olajat öntött a tűzre.[7] Balszerencséjükre Hitler 1935 után alkalmazott blöffjei egészen 1941 nyaráig újra és újra beváltak, ami ellehetetlenítette a népszerű Führer elleni szervezkedést.

A lengyel hadjárat előtt is konfliktus alakult ki Hitler és a katonai vezetés között, mivel a tábornokok felkészületlennek tartották a Wehrmachtot. Ebben egyébként abból a szempontból mindenképp igazuk volt, hogy a háború kitörésének napján a raktárakból a minimálisan előírt hadikészletek is hiányoztak, a nehéztüzérségi lőszerkészlet 90%-át még csak le sem gyártották. Nem létezett hadműveleti terv arra az esetre sem, ha a szövetségesek ezúttal betartják kötelezettségeiket, és háborút indítanak Németország ellen. A konfliktus Lengyelország bukása után csak élesedett, mivel a német diktátor már októberben folytatni kívánta volna az ellenfeleivel való leszámolást, míg tábornokai (beleértve a hozzá a végsőkig lojális Wilhelm Keitelt is) tiltakoztak

ez ellen. Wilhelm Ritter von Leeb megpróbálta rávenni néhány társát az egyidejű lemondásra, Halder és Brauchitsch pedig egy államcsíny tervezéséig jutottak. Utóbbi még egy háborúellenes memorandumot is előterjesztett, amitől Hitler dührohamot kapott.

A német „Blitzkrieg"-stratégia legfényesebb sikere egyértelműen a francia hadjárat volt. A szemben álló felek erőit összehasonlítva semmi sem szólt a gyors német győzelem mellett. A szövetségesek 144 hadosztályt, 13 974 löveget és 3383 páncélost tudtak felvonultatni, ezzel szemben a Wehrmacht 141 hadosztálya csupán 7378 löveget és 2445 páncélost állított csatasorba. A németek technikai fölénye sem volt egyértelmű, különösen a harckocsik tekintetében, hiszen az 1132 darab német Pz. I. típusú harckocsi valójában csupán beépített géppuskával, a 937 darab Pz. II. pedig csak 20 mm-es nehézpuskával rendelkezett. Ezzel szemben még a leggyengébb francia harckocsikba is 37 mm-es löveget építettek. A német páncélelhárításban rendszeresített 37 mm-es páncéltörő ágyú ráadásul a legtöbb francia harckocsi páncélzatát még telitalálat esetében sem ütötte át. Csak a légierő tekintetében volt tapasztalható nominális és technikai német fölény: 1590 szövetséges vadász- és 708 bombázógép állt szemben 1736 német vadász- és 2224 bombázórepülővel.[8]

A fenti erőviszonyok ellenére a német hadsereg a XX. század egyik legbriliánsabb győzelmét aratta. Hollandia két hét, Belgium 17 nap, Franciaország pedig 45 nap alatt kapitulált. Német ejtőernyősök néhány óra alatt foglalták el a bevehetetlennek hitt belga Eben-Emael erődöt, és ezt követően akadály nélkül benyomulhattak Belgiumba. Az 5 milliárd francia frankért kiépített Maginot-vonalat a német csapatok nem csupán megkerülték, de szemből is több ponton áttörték. A május 10-től június 24-ig tartó hadjáratnak egyetlen olyan pillanata sem volt, amelynek során a szövetségesek magukhoz tudták volna ragadni a kezdeményezést. Gyakorlatilag a legkisebb esélyük sem volt győzelemre. Mintegy 30 000 német halott és 116 000 sebesült árán sikerült az, amit 26 évvel korábban több millió áldozattal sem lehetett elérni. A franciák vesztesége 90 000 halott és 200 000 sebesült volt, az angoloké ennek mintegy negyedét tette ki.

A „Blitzkrieg” ötletének genezise sok érdekességgel szolgál. Az OKH eredetileg egy „hagyományos”, alapvetően Belgium közepén át tervezett haditervével ellentétben Erich von Manstein – aki ekkor az A Hadseregcsoport vezérkari főnöke volt – Luxemburgon keresztül, Sedan térségében, tehát már francia területen kívánta áttörni a francia védelmet. Javaslatait azonban Halder és Brauchitsch túl kockázatosnak találta. Sőt, Halder megpróbálkozott a túl ambiciózusnak tartott és a vezérkar orra alá már máskor is borsot törő Manstein áthelyezésével is. (Manstein jelenléte a későbbiekben is csípte idősebb kollégái szemét, ezért „felfelé buktatással” először őt akarták Norvégiába, majd Afrikába küldeni, hogy megszabaduljanak kényelmetlen riválisuktól.) Miután a szolgálati út csatornái bedugultak, Manstein az egyik munkatársa, Henning von Tresckow (aki egyébként a katonai ellenállás központi figurájaként később mártírhalált halt) segítségével terveit Hitler elé terjesztette, aki rögtön átlátta annak lényegét. *„Nem az esetem, de ért hozzá, az biztos”*[9] – mondta állítólag a találkozás után Mansteinről. Hitler ezt követően kényszerítette rá a tiltakozó OKH-t Manstein tervének elfogadására.

A terv fényesen bevált, mert az előrenyomuló német páncélosok Sedannál három nap alatt elérték a Maas folyót, sőt hídfőket is alkottak rajta. Néhány nap múlva ezek leküzdhetetlenné váltak, és a Kleist-páncéloscsoport kitört a francia síkságra. Ettől kezdve a francia front kártyavárként omlott össze. A terv ugyan kockázatokat is rejtett magában, mivel az első héten mindössze egyetlen útvonal állt az utánpótlás rendelkezésére, amin a világháború legnagyobb közlekedési dugója alakult ki, de az ellenséges légierő bénultsága miatt ez sem okozott nagy gondot. Utólag nehéz megítélni, mi történt volna, ha nem Manstein, hanem az OKH eredeti terve valósul meg. Annak fényében, ami a későbbiekben történt, valószínűsíthetjük, hogy a francia–brit haderő anyagi fölénye ellenére minden esetben kiütéses vereséget szenvedett volna. Csupán a mérkőzés időtartama lehetett volna kérdéses. Ám Manstein zseniális terve, a német tábornokok tucatjainak kezdeményezőkészsége, valamint a Luftwaffe taktikai fölénye esélyt sem adott az ellenfélnek.

A német katonai felső vezetés zöme azonban a Szovjetunió elleni hadjárat tervezése során már elvesztette realitásérzékét. Elfogadták Hitler érvelését, amely szerint a Szovjetunió „agyaglábakon álló óriás”, és hat hét alatt kívánták megnyerni a háborút. Nem volt kivétel ez alól Franz Halder, az OKH vezérkarának főnöke sem. A német katonai felderítés a háború során talán ebben a hadjáratban bizonyult a leginkább felkészületlennek: sem a Vörös Hadsereg anyagi erejét, sem a Szovjetunió gyártási kapacitásait nem tudták megbecsülni. Érzékletes adat, hogy 1941-ben a Szovjetunió naponta 50 harckocsit gyártott, míg Németország havonta is csupán 200-at.[10]

A hadjárat első három hónapja látszólag világtörténelmi győzelmekkel járt. A felelősen gondolkodó tábornokokat azonban megdöbbentette a Szovjetunió kiapadhatatlannak tűnő anyagi ereje. Hiába érte el a Wehrmacht szám szerint a legnagyobb győzelmeit 1941 nyarán, Sztálint nem tudta térdre kényszeríteni. Hozzájárult ehhez Hitlernek az a döntése is, hogy Gerd von Rundstedt hadseregcsoportja számára a moszkvai irány helyett Ukrajnát jelölte meg elsődleges célnak, és ezzel időt adott a Vörös Hadseregnek a főváros védelmének előkészítésére. Hitler maga ismerte be környezetének, hogy amennyiben az év végéig nem nyeri meg a hadjáratot, a háborút el fogja veszíteni. Megvalósíthatatlan, „kitartani és harcolni” szellemben fogant parancsai miatt 1941 decemberére Hitler és a keleti front vezető tábornokai közti viszony a mélypontra süllyedt. Egy sor katonai parancsnokot leváltottak, rendszerint azt követően, hogy ők maguk többször is felajánlották lemondásukat. A 4. hadsereg parancsnokát, Erich Hoepner vezérezredest – aki Hitler kifejezett parancsa ellenére visszavonult Moszkva alól – megfosztották rangjától és kitüntetéseitől, bár nyugdíját nem vették el. Von Brauchitschot, von Leeb vezértábornagyot, Guderiant és von Rundstedtet, valamint közel 20 más tábornokot tartalékba helyeztek, illetve nyugdíjaztak. Hozzá kell tennünk: 1941 telén Hitlernek volt igaza, amikor nem engedélyezte a visszavonulást, mondván, „80 kilométerrel hátrébb ugyanolyan hideg van”. A 4. hadsereg rendezett visszavonulására ugyanis nem is lett volna lehetőség: az időjárási viszonyok miatt

a Wehrmacht éppen úgy járt volna, mint a 2. magyar hadsereg, amelynek nehézfegyverei mozdíthatatlanok voltak, ezért a Dontól eltávolodva maga fegyverezte le önmagát, és ellenállása az első vonal elhagyása után gyakorlatilag azonnal összeomlott.

A háború zenitjén: 1942–1943

A német katonai felső vezetés az említett személycserékkel 1942-re nagymértékben átalakult. Hitler 1942. szeptember 29-én leváltotta Franz Haldert az OKH vezérkarának éléről, és helyébe Kurt Zeitzler altábornagyot nevezte ki. A Wehrmacht ebben az időszakban már nem büszkélkedhetett megnyert nagy hadjáratokkal. A stratégák helyett a taktikusoké lett a fő szerep.

Sokan még ma is Sztálingrádot tartják a háború fordulópontjának, holott mind Hitler, mind értelmesebb tábornokai legkésőbb 1941 végén felismerték, hogy a háború az eredeti elképzelések szerint megnyerhetetlen. Sztálingrád jelentősége a német felső vezetés számára abban állt, hogy pontosan megmutatta azt a megoldhatatlan dilemmát, amelybe a Wehrmacht a szovjet hadszíntéren került. Az eredeti elképzelések szerint az 1942. nyári offenzíva fő célja Sztálingrád és a Kaukázus birtokbavétele volt. A két hadműveleti célt azonban nem lehetett egyszerre elérni, ehhez egyszerűen hiányoztak az erők.

A sztálingrádi csata német főszereplője, Friedrich Paulus – aki korábban a „Barbarossa" hadművelet egyik tervezője is volt – 1942-ben az OKH főszállásmestereként a Wehrmacht harmadik legfontosabb pozíciójából került a 6. hadsereg élére. Paulus gyökeresen különbözött elődjétől, a nácizmus mellett hangosan kiálló, 58 éves kora ellenére is aktívan sportoló Walter von Reichenau tábornoktól, aki 1942 januárjában a mínusz 40 fokban folytatott futóedzése miatt gutaütést kapott. Míg Reichenau az impulzív döntések embere volt, Paulusra inkább a sebészi pontosság és a tények precíz mérlegelése volt jellemző. Elődjének több

intézkedését visszavonta, többek között azt a parancsot is, amelyben Reichenau a német katonát „a kíméletlen népi gondolat hordozójának" nevezte, illetve beszüntette a fogságba esett szovjet politikai tisztek kivégzését elrendelő ún. „komisszárparancs" alkalmazását is. Bár Paulus korábban hadseregszintű seregtesteket nem vezetett, a nyár eseményei őt igazolták, a hadművelet elején ugyanis sikert sikerre halmozott. A harkovi csatában megsemmisítő vereséget mért Tyimosenko marsall egységeire. Paulus vezérezredes csapatai augusztus 23-án elérték a Volgát. Az 1942. november 18-án indult szovjet ellentámadás azonban két német hadsereget – mintegy 230 000 katonát – katlanba zárt. Hitler megtiltotta Paulusnak a kitörést, és azonnali felmentést ígért, de ehhez nem rendelkezett elég erővel. Hosszas és szörnyű agónia után 1943. február elején Sztálingrád német védői kapituláltak, bár néhányan a csatornákban bujkálva még 1943 márciusáig harcoltak. A sztálingrádi védősereg egyharmada egyébként szovjet önkéntesekből állt (!), Paulus ugyanis maximálisan támogatta a segédszolgálatosok alkalmazását, elsősorban a hadosztályok nem harcoló részeinél. 42 000 sebesültet és specialistát korábban repülővel kimentettek, 108 000 katona azonban fogságba esett és közülük csupán 6000 (!) tért haza a háború után.

A szörnyű katasztrófa a vezérkar számára lényegében már előre látható volt. Ez az a pont, ahol el kell gondolkodnunk a katonai vezetők felelősségén. Zeitzler már 1942 őszén többször és erőteljesen követelte a Volgától való visszavonulást. Az OKH főhadiszállás-mesteri hivatala ugyanis pontosan tudta, hogy a marhacsordák és gépkocsikaravánok számára októbertől áprilisig gyakorlatilag járhatatlan sztyeppén keresztül a Sztálingrádba vezető három vasútvonal kapacitásai még akkor sem elegendőek az élelmezés utánszállítására, ha a lőszer- és üzemanyag-szükséglet a nullára csökkenne (a frisshús-szükségletet elvileg a lábon hajtott marhacsordákkal biztosították). Már október folyamán súlyos ellátási zavarok alakultak ki. A sztálingrádi német csapatok a bekerítésig még arra sem voltak képesek, hogy a beérkező szállításokból valamilyen téli tartalékot halmozzanak fel. Arra, hogy a vasúti áteresztőképességet növeljék, gondolni sem lehetett, mivel a szükséges építő-

anyagok odaszállítása csak az élelmiszerszállítás rovására történhetett volna. A német vezetés az effajta dilemmákat máskor a „vidéken való ellátás" elvével oldotta meg, amelynek következménye rendszerint a helyi lakosság tömeges éhhalála volt. A sztyeppével határolt Sztálingrádban és környékén azonban nem nagyon volt kitől bármit is elvenni, a lakosság legnagyobb része ugyanis vagy elmenekült, vagy már az ostrom alatt készleteivel együtt elpusztult, és egyébként sem rendelkezett feleslegekkel. Ebből a szempontból az egész hadművelet kezdettől fogva egyaránt volt megnyerhetetlen és erkölcstelen. Nem minden német tábornok asszisztált ehhez szó nélkül. Paulus, Eduard Wagner, az OKH főszállásmestere és mások is már jóval a bekerítés előtt javasolták a front visszavételét. A bekerítés után visszavonulást követelő Zeitzler vezérezredes többször súlyosan összeveszett Hitlerrel, majd demonstratív módon csak annyi ételt vett magához a Führerhauptquartier étkezésein, mint amennyi a hivatalos sztálingrádi fejadag volt. Néhány héten belül több mint 10 kilogrammot fogyott, és olyan rossz állapotba került, hogy Hitler személyesen parancsolta meg neki az éhezés abbahagyását.

A fentiek fényében kell értékelni azt, hogy Paulus legjobb tudása ellenére is kitartott Hitler parancsai mellett. Paulusnak tudnia kellett, hogy lehetetlent várnak tőle, és tudnia kellett azt is, hogy ennek következménye vagy az éhhalál, vagy a fogságba esés lesz. Mégsem mert öntevékeny módon cselekedni, pedig tábornokainak egy része határozottan lázadozott a parancs ellen, és követelte, hogy Hitlerre tekintet nélkül ragadja magához a kezdeményezést, és önálló elhatározással törjön ki a katlanból. Egy ilyen döntés egyébként 1942 novemberében már amúgy is késő lett volna, mert a 6. hadsereg páncélosainak ekkorra csupán 40 kilométerre elég üzemanyaguk maradt, miközben a megteendő távolság 55 kilométer volt. Harckocsik hiányában a nyílt sztyeppén a menekülők teljesen ki lettek volna szolgáltatva a szovjet páncélosoknak, nem beszélve arról, hogy a szovjet csapatok egy ilyen esetben többszörösen is érvényesíteni tudták volna túlerejüket. Ezt a kockázatot Paulus nem merte vállalni.

Hitler egyébiránt azt várta Paulustól, hogy fogságba esés helyett legyen öngyilkos, ő azonban erre már nem volt hajlandó, ami a Führer felháborodását vonta maga után. Megadása is jellemző módon történt, mert csak „magánszemélyként" adta meg magát, a kapitulációs parancs kiadásától elzárkózott. Ritka kivételként azonban a hadifogságban hajlandó volt szembenézni döntéseinek morális dilemmáival. A Hitler elleni összeesküvésben részt vállaló Erwin von Witzleben tábornagy 1944. augusztus 8-i kivégzése után csatlakozott a Szovjetunióban alakított Német Tisztek Szövetségéhez, és szerepet vállalt az antifasiszta propagandában. Később – egyedül a Wehrmacht tábornagyai közül – az NDK-ban telepedett le. Az 1957-ben bekövetkezett halála előtti éveit súlyos depresszióban élte meg. Azzal, hogy a kapitulálást egészen addig halogatta, míg az első szovjet járőr meg nem jelent a tábornagy harcálláspontján, legalább százezer ember halálos ítéletét írta alá. A fogságba eső német katonák zöme ugyanis rögtön az első napokban elpusztult, mivel teljesen legyengült állapotban a gyűjtőtáborokig sem bírták a gyalogmeneteket, a szovjet őrszemélyzet pedig nem volt berendezkedve a legyengültek ápolására, sőt egy ideig arra sem, hogy bármilyen táplálékot adjon a foglyoknak. Mindkét oldalon bevett szokás volt ugyanakkor, hogy a gyalogmenetekben lemaradó foglyokat agyonlőtték.

Más katonai vezető volt Erich von Manstein, akinek portréját az amerikai *Time* magazin 1944. január 10-i száma a címlapon közölte, elismerve ezzel – ha ironikusan is – katonai zsenialitását (*„Retreat may be masterly, but victory in the opposite direction"*, azaz „Lehet, hogy mesterien vonul vissza, de a győzelem a másik irányban van" – állt a portré alatt). Sir Basil Liddell Hart, a modern brit hadtörténetírás atyja Mansteint a „szövetségesek legveszélyesebb katonai ellenfelének" nevezte. De katonai autoritását az egyébként önértékelési zavarokkal nem küszködő német tábornagyok is kivétel nélkül elismerték.

A francia hadjáratban elért sikereiről már esett szó. Keleten Manstein nevéhez fűződött Szevasztopol elfoglalása, a sztálingrádi katasztrófa után a helyzet konszolidálása, valamint a kurszki páncélos csata, illet-

ve az ezt követő – szovjet szempontból szörnyű veszteségekkel járó – ukrajnai ütközetsorozat, amelynek során a sztyeppei front, illetve a Popov-páncéloscsoport gyakorlatilag megsemmisült. Egy éven keresztül mintegy nyolcszoros túlerővel szemben tudta megőrizni hadseregcsoportjának egységét. Ennek során Manstein számtalan alkalommal veszett össze Hitlerrel, aki ragaszkodott hozzá, hogy mindenáron tartsák az elért vonalakat. Manstein és felvilágosultabb társai abban reménykedtek, hogy sikeres hadvezetés esetén el lehet érni valamiféle „remízbékét". Ennek megvalósulásához azonban nemcsak az ellenfél kivéreztetésére lett volna szükség, de a német politikai vezetés elveinek megváltoztatására is. Bár Manstein nagyon sokat tudott a Hitler elleni összeesküvésről, óvakodott abban részt vállalni, sőt kellően gondoskodott alibiről is a kritikus napokra. Tevékenyen tehát semmit sem tett a rendszer ellen, azt azonban kapcsolatain keresztül érzékeltette, hogy a „mindenkori kormánynak" rendelkezésére fog állni. Egyébként ebben konzekvens volt, hiszen később ő lett a Bundeswehr legfontosabb szellemi atyja.

Az ukrajnai hadművelet-sorozat azért is érdekes, mert a szovjet fél elvileg a lehető legjobb esélyekkel rendelkezett a győzelemre: a német arcvonal orjoli veszélyes betüremkedése, valamint a „Citadella" hadművelet terveinek előzetes és viszonylag pontos ismerete a szovjet vezérkar, a Sztavka számára lehetőséget és időt is adott az előkészületekre. A Wehrmachtnak itt megsemmisítő vereséget kellett volna szenvednie. Ehhez képest a Vörös Hadsereg két hónap alatt 6074 páncélost, 5244 löveget és 4209 repülőt veszített, míg a Wehrmacht ennek csak mintegy 12%-át (!) könyvelte el veszteségként. A katonai áldozatok hasonlóan elképesztő arányt mutatnak: a hivatalos szovjet statisztika szerint is 1 677 000 vöröskatona esett el, sebesült meg vagy tűnt el, szemben a nagyjából 170 000 német katonával.[11] A Wehrmacht csapatai minden esetben rendezetten vonultak vissza. Tisztjeik öntevékenysége, taktikai tudása messze meghaladta a rosszul képzett és a sztálini terror miatt az önállóságot egyébként is csak hírből ismerő szovjet ellenfeleikét.

Pars pro toto állhat itt Paul Hausser SS-Obergruppenführer esete, aki egy SS- páncéloshadtest parancsnokaként 1943 februárjában megtagadta Hitler parancsát, amely úgy rendelkezett, hogy Harkov városát a végsőkig tartani kell. A parancsnak való engedelmesség esetén a német csapatokra egy újabb Sztálingrád várt volna. Hitler az effajta parancsmegtagadásokra különféle módon reagált. A legsúlyosabb, bár igen ritkán kiosztott büntetés a katonai rangtól való megfosztás volt – hasonló esetekben Sztálin részéről ez lett volna a kegyelmi maximum, ha ilyen eset egyáltalán előfordult volna a Vörös Hadsereg történetében. Az egyébként nem a leglelkesebb nácik közé tartozó Hausser esetében – aki az NSDAP-be is csak 1937-ben lépett be – a szankcionálás elmaradt (leszámítva Hitler felháborodását), ő pedig márciusban visszafoglalta Harkovot. Hitler egyetlen bosszúja Hausserrel szemben a tölgyfalomb adományozásának késleltetése volt.

Érdemes itt dióhéjban ismertetni Hausser életútját is. Az 1880-ban született, életkora miatt katonái által csak „Papa" Haussernek nevezett tábornok 1932-ben altábornagyként ment nyugállományba. Ezt követően a Stahlhelm („Acélsisak") nevű, egykori frontkatonákat tömörítő jobboldali – de nem náci – szervezet tagja lett, majd ennek az SA-ba történt beolvasztása után belépett az SA-ba is. Innen lépett át az SS-be, mivel ott lehetőséget látott katonai karrierjének folytatására. Bár az NSDAP-nak is tagja lett, a katonaságon túl a politikai ügyek nem érdekelték. Az ő érdeme volt az országban sok helyen állomásozó kis SS-Verfügungstruppék (harci osztagok) egyesítése és önálló katonai egységgé formálása. 1940-ben már önálló Waffen-SS-hadosztályt vezetett. Himmlerrel nem volt felhőtlen a viszonya. 1942-ben kezdeményezte az SS páncélos seregtestek felállítását, és az első ilyen hadtest parancsnokává is őt nevezték ki. A kurszki csata után hadtestét először Észak-Olaszországba, majd Franciaországba vezényelték. 1944 júniusában a 7. hadsereg parancsnoka lett, és ezzel ő volt az első SS-tiszt, aki ilyen magas beosztást ért el. A normandiai harcok alatt rövid ideig a B Hadseregcsoport parancsnokságát is átvette. Kétszer is súlyosan megsebesült, 1941 októberében Borogyi-

nónál, majd 1944 augusztusában a falaise-i bekerítésből való kitöréskor. Csak 1945 januárjára gyógyult fel, ettől kezdve a Felső-Rajna mentén védekező G Hadseregcsoportot vezette. Hitler azonban ekkor már nem bízott benne, és április elején leváltotta. Az összeomlás napjaiban Kesselring vezértábornagy attól tartott, hogy a fanatikus SS-egységek a végsőkig akarnak majd harcolni, ezért Haussert, a fegyveres SS legtekintélyesebb tábornokát bízta meg a „problémásnak" tekintett alakulatok leszerelésével.

Érdemes még szólni a korábban már említett Gotthard Heinrici vezérezredesről is. Heinrici mélyen vallásos – és felerészt zsidó származású feleséggel rendelkező – katonatiszt volt, aki mereven elzárkózott attól, hogy belépjen az NSDAP-ba. 1943 nyarán a Közép Hadseregcsoport 4. hadseregének parancsnoka lett. Frontvonala ellen 1944 tavaszáig összesen 11 nagyobb offenzívát indítottak, amiből egyetlenegynek sem sikerült eredményt elérnie, miközben a szovjet veszteségek saját adataik szerint is 530 537 halottat, sebesültet és eltűntet számláltak. Ezzel szemben a német veszteség csupán 10 566 halott és eltűnt, valamint 24 490 sebesült volt. Heinrici ezt a „sikert" az első világháború tűzhengerei ellen is alkalmazott „mozgó védelem" elvének nagyszabású alkalmazásával érte el. Felettesei – de különösen az OKW és Hitler előtt – eltitkolta, hogy a mögöttes területeken is támpontokat épített ki. Mégsem következett be soha az, amitől Hitler tartott, hogy emiatt a front megingott volna. A szovjet hadtörténeti irodalom az Orsa környéki hadműveletekről hatvan éven át mélyen hallgatott. Egy nemrégiben publikált, 1944. április 11-én Sztálinnak felterjesztett jelentés szerint *„a Nyugati Front* [szovjet terminológiában így nevezték a német hadseregcsoport megfelelőjét] *egyetlen feladatát sem érte el,* [...] *holott több lőszerkiutalást kapott, mint bármelyik másik front. A Nyugati Front kudarca* [...] *csakis vezetésének alkalmatlanságából adódott, mivel a hadművelet kezdetén mind személyi állományában, mind fegyverzetében tekintélyesen felülmúlta az ellenfelet, ami győzelmi reményekre adott okot."*[12]

A végjáték 1944–1945

A német vezetés fölényére, illetve a szovjet hadvezetés tehetetlenségére bizonyíték a Cserkaszi-Korszuny, illetve a Kamenyec-Podolszkij térségében végrehajtott szovjet bekerítő hadművelet is. Sajnálatos módon ezeket a harcokat kevéssé ismeri a második világháborút feldolgozó népszerű irodalom, holott a Wehrmacht talán legnehezebb körülmények között végrehajtott hadmozdulatairól van szó. A német tábornokok mindkét esetben képesek voltak arra, hogy „vándorló katlan" formájában folyamatosan fenntartsák a bekerített egységek harckészségét, a frissen visszafoglalt területeken ideiglenes reptereket építsenek az utánpótlás biztosítására, és ellentámadásba lendüljenek a korábban több száz kilométert hátráló csapatokkal. 1944 tavaszán a Kamenyec-Podolszkij-i bekerítő hadműveletben a szovjet fél 1 491 000 katonát, valamint 2070 harckocsit és rohamlöveget tudott szembeállítani nagyjából 370 000 német katonával és mintegy 200 páncélossal. Ehhez képest a német 1. páncélos hadseregnek 5878 halott és eltűnt, valamint 8364 sebesült volt a mérlege. A szovjet veszteségeket csupán a teljes „Dnyeper-Kárpátok" támadó hadművelet 1943. december 24. és 1944. április 17. közti időszakára ismerjük: a teljes élő veszteség ekkor 1 192 000 fő (ebből 288 000 halott és eltűnt), valamint 4666 harckocsi és rohamlöveg volt – ez mintegy tízszerese a szembenálló Észak-Ukrajna Hadseregcsoport veszteségeinek. Mindez elsősorban Manstein zseniális tervezésének, illetve Hans-Valentin Hube vezérezredes briliáns kivitelezésének érdeme volt. Hube csapatai 1944. március 27. és április 15. között 350 szovjet harckocsit és 40 rohamlöveget semmisítettek meg, amiért Hube meg is kapta a gyémántokkal és kardokkal ékesített tölgyfalombot a Lovagkeresztjéhez. A Zsukov vezette 1. Ukrán Front arra készült, hogy a német harckocsik a legrövidebb, 50 kilométeres déli kitörési irányt választják majd. Manstein ezzel szemben a sokkal kockázatosabb 120 kilométer hosszú és számos folyóval szabdalt északnyugati irány mellett döntött, mivel tudta, hogy a szovjet fél nehézkessége kárpótolja azokért a kockázatokért, amelyet a távolság jelent. Mindehhez nem több mint

93 bevethető harckocsi és rohamlöveg állt rendelkezésére. Igaza lett: az északnyugati kitörési irány belerohant a szovjet utánpótlási vonalakba és mérhetetlen felfordulást okozott, miközben Zsukov legjobb csapatai a déli irányt igyekeztek lezárni.

Hitler kezdettől fogva nem értett egyet a mozgó védekezés taktikájával. A hadművelet tervezése során, március 25-én azt vágta Manstein fejéhez, hogy ő mindig csak „operálni akar". Manstein erre jeges hangon felsorolta a Führer hibás katonai döntéseit, majd felajánlotta lemondását. Hitler megszakította a tárgyalásokat, majd este elfogadta Manstein tervét. Haragja azonban nem múlt el: 1944. április 2-án menesztette Mansteint, valamint a hasonló ügyekben szintén ellenvéleményt nyilvánító Ewald von Kleist és Georg von Küchler vezértábornagyokat a Dél, az A, illetve az Észak Hadseregcsoportok éléről. Ebben az időben Hitlernek már meggyőződésévé vált az a véleménye, amelyet korábban Brauchitsch leváltásakor is hangoztatott, miszerint „ezt a kis operatív vezetést bárki csinálhatja". Walter Model vezértábornagy szavaival élve: hadvezérek helyett „frontfoltozómesterekre" volt szükség. Hitler az 1944. július 20-i merénylet után Heinz Guderiant nevezte ki az OKH vezérkarának élére.

A gyors előrenyomulásai miatt katonái által csak Heinz „der Rascher"-nek („Sietős Heinz") nevezett Guderian a német páncélosegységek létrehozója, majd parancsnoka volt. 1939-től páncélos hadtestparancsnok, majd a Szovjetunió elleni hadjáratban a 2. páncéloscsoport vezetője lett, 1941 decemberében azonban Hitler leváltotta, mert Guderian nem tartotta magát elöljárói parancsaihoz, és csapataival augusztus–szeptember között Moszkva helyett Kijev felé fordult. Ezzel ugyan egy újabb hatalmas katlancsatát tudott nyerni (majdnem egymillió szovjet katona esett hadifogságba), ám a szovjet fél időt nyert a moszkvai irány megerősítésére és csapatok összevonására.

Guderian ettől kezdve 1943 márciusáig kényszerszabadságon volt. Az elsők között kapott Hitlertől birtokot a Warthegauban (az 1939-ben elfoglalt lengyel területeken), aminek elfogadása már önmagában is kínos kérdés, lévén egyértelműen rabolt javakról volt szó. A totális há-

ború kihirdetése után először a páncéloscsapatok szemlélőtábornokává nevezték ki. A Hitler elleni merénylet után sokan arra gyanakodtak, hogy a felfortyanó természetéről közismert Guderian állhat a háttérben. Hitler maga sem volt teljesen meggyőződve Guderian lojalitásáról, de mivel ő tűnt a legalkalmasabbnak, kinevezte az OKH vezérkarának élére. A nácizmus melletti lelkes hitvallása és az összeesküvőkkel szembeni fellépése minden bizonnyal rossz lelkiismeretéből fakadt, hiszen – mint utólag kiderült – sok mindenről neki is tudomása volt. Rá hárult az a feladat is, hogy a Wehrmacht becsületbíróságának tagjaként kicsapja a felkelőket a hadseregből annak érdekében, hogy polgári bíróságok ítélkezhessenek felettük.

Guderian első operatív hadműveleti tevékenysége az 1944. augusztus 1-jén kitört varsói felkelés leverése volt. Bár arra nincs adatunk, hogy az ennek során elkövetett atrocitásokra bármilyen parancsot is adott volna, Varsó elpusztítása mégiscsak az ő nevéhez fűződik, nem beszélve arról, hogy a városban elkövetett tömeggyilkosságokért, amelyeknek áldozatai a százezres nagyságrendet is elérték, jogi és morális felelősség egyaránt terhelte. Guderiannak az volt a véleménye, hogy egy teljesen romba döntött várost sokkal jobban lehet védeni, mint egy részben vagy teljesen épen maradtat. Ebből következett a felkelés után megmaradt épületek tervszerű megsemmisítése. Az a kérdés, hogy az egésznek van-e egyáltalán értelme, minden jel szerint fel sem merült benne. 1944 augusztusi utasításában Karl May munkáinak tanulmányozását javasolta: *„A helységharcok újra és újra bizonyítják a fantáziadús egyes harcos döntő értékét. Ő az, aki indián ravaszsággal és ügyességgel minden helyzethez alkalmazkodik, és sikeresen, ravaszul és szívósan harcol. Tapasztalt és kipróbált harcparancsnokok harctudósítása szerint a Karl May-könyvek olvasása értékesen egészítette ki a katonai szabályzatok tanulmányozását. Kérem ezért, hogy támogassák a Karl May-könyvek forgalmazását a csapatnál és az ifjúságnál, és ezeket a tapasztalatokat használják fel a paramilitáris kiképzésnél és az ifjúság nevelésénél"* – írta a kiképzésért felelős tábornoknak.[13] Ötletét nehéz másképp értékelni, mint szánalmas és erkölcstelenségében megdöbbentő pótcselekvést.

Guderian amúgy működése során végig ilyen pótcselekvésekre volt kárhoztatva, hiszen semmit sem valósíthatott meg a mozgóháborúval kapcsolatos korábbi gyakorlatából. Helyette különféle „erődnek" kinevezett városok értelmetlen megvédéséről kellett folyamatosan veszekednie Hitlerrel. Olykor már a legalapvetőbb kérdésekben is összekülönböztek, mivel Guderian elsősorban a keleti frontot, ezen belül is a Harmadik Birodalom határainak védelmét tartotta fontosnak, míg Hitler 1944 őszétől már az ardenneki hadműveletre, illetve a magyar hadszíntérre koncentrált. Utóbbi már csak azért is felértékelődött, mert ebben az időben már csak Magyarországról lehetett kőolajat és benzint szerezni: a németországi műbenzingyárak zömét az angol–amerikai légierő 1944 közepére lebombázta. Hitler ezekben a napokban egyre többet kesergett azon, hogy tábornokai mit sem értenek a közgazdasághoz, és fogalmuk sincs arról, hogy benzin nélkül nem lehet háborút viselni.

1944 nyara után a hadviselés legnagyobb teljesítményei egyébként nem a csataterek mögötti tervezőasztalokon, hanem az első vonalban, valamint a német gyárakban, utakon és vasútvonalakon születtek. Az angol–amerikai légierő nem tudta megsemmisíteni a német hadiipart, pedig elképesztő erőket vetettek be ennek érdekében. A német hadieszköz-gyártás fő mutatói 1944 novembere és 1945 márciusa között érték el a csúcsukat. Az újonnan felállításra kerülő hadosztályok zöme még 1945 áprilisában is (!) megkapta fegyverzeti kiutalásait. Ha meggondoljuk, hogy nemcsak a gyártókapacitás, de az energetikai hálózatok és a nyersanyaglelőhelyek is a támadások célpontjai voltak, valamint figyelembe vesszük azt is, hogy a harc 1944 novemberétől már a Harmadik Birodalom területén folyt, ez az eredmény még jelentősebbnek mondható. Ebben nemcsak Albert Speer fegyverkezési miniszternek volt szerepe, hanem számos, a gyártást koordináló Wehrmacht-tábornoknak is.

Ugyanígy rendkívüli teljesítménynek tekinthetjük, hogy a Wehrmacht 1945 februárjában még a totális szövetséges légifölény dacára is képes volt Sepp Dietrich SS-Oberstgruppenführer 6. páncéloshadseregét a nyugati frontról Magyarországra szállítani. Mindezt abban az idő-

szakban, amikor naponta több ezer tonna bombát dobtak le a német vasúti csomópontokra. A háború legnagyobb teljesítményét tehát Speer mellett minden bizonnyal a menedzseri funkciót ellátó tábornokok nyújtották.

A végjáték hadvezérei közül talán Walter Model játszotta a legfontosabb szerepet. Az 1891-ben született Model a rohamtüzérség egyik fejlesztője volt, 1939-ben hadtestet, majd hadsereget irányító vezérkari főnökként, 1941-ben már hadosztályparancsnokként szolgált. A 3. páncéloshadosztály parancsnokaként Guderian páncéloscsoportjának leggyorsabb, a bekerítési veszélyekkel dacolva előretörő tábornoka volt. A moszkvai csatában már hadtestparancsnokként gondoskodott egységei visszavezetéséről. 1942 januárjában vette át a 9. hadsereg vezetését. A Rzsev környéki harcok után Hitler a Wehrmacht legjobb védekezési specialistájának tartotta. Tény, hogy a rzsevi frontvonal-előrenyúlás tervszerű kiürítése Model vezetési bravúrja volt, különös tekintettel azokra a szovjet támadásokra, amelyeket közben el kellett hárítania. 1944 márciusában Hitler Erich von Manstein elbocsátásakor azt mondta, hogy „*keleten a nagystílű hadműveletek ideje, amelyre* [Manstein] *különösen alkalmas, lejárt. Már csak a merev kitartás a cél. Ezt az új célt új névvel és új jelszóval kell bevezetni és ehhez Model lesz a legalkalmasabb. Minden hadosztályból ki fogja hozni a maximumot.*”[14] Hitler ezzel minden bizonnyal Model munkamániájára, erőszakos és goromba természetére célzott. Környezete az ekkor tábornaggyá kinevezett Modelt a háta mögött a „Sztahanov”, illetve a „Terrorvadász” gúnynévvel illette. Utóbbira Model azzal szolgált rá, hogy szívesen és rendszeresen lecsapott mögöttes parancsnokságokra, hogy a tisztikart átválogassa, és akit csak lehet, elküldjön a frontra. Saját magát a legkevésbé sem kímélte, amit az bizonyít a legjobban, hogy az arany sebesülési jelvény birtokosa volt, amit legalább négy sebesülés után lehetett elnyerni – ebből kettőt már a második világháborúban szerzett. Tábornokokkal szemben is megengedte magának az ordítozást, a hadseregparancsnokok is rettegtek tőle. Még Hitlerrel szemben is elképesztően követelődző hangot engedett meg magának. Rossz szokása volt, hogy nőtlen tiszteket nem szívesen javasolt

kitüntetésre. Modortalansága azonban érdekes módon csak a tábornokokkal és a tisztekkel szemben volt jellemző: a legénységgel egészen más hangon beszélt. Impulzív természetéből, álmatlanságából és állandó tenni akarásából fakadóan a leglehetetlenebb helyeken is képes volt felbukkanni, beleértve a legelső vonalat is. Talán ezzel függött össze az is, hogy a vezértábornagyok közül egyedül ő rendelkezett arany sebesülési jelvénnyel. Emiatt az egyszerű katonák körében rendkívül népszerű volt. Feltehetően azzal is Hitler szívébe lopta magát, hogy fellépése kifejezetten ellentéte volt mindannak, ami a porosz vezérkari tisztek sajátja volt. Javára írható, hogy a Hitler elleni merénylet után több ember mellett felszólalt, és ezzel megmentette őket a Gestapo karjaiból. Model stílusára jellemző, ahogyan vezérkari főnöke, a Hitler-ellenes összeesküvésben részt vett Hans Speidel vezérőrnagy leváltását fogadta. Amikor Wilhelm Burgdorf tábornok Hitler megbízásából telefonon közölte vele a a hírt, így reagált:

Model: „Hogyan kérem? De hiszen ez hülyeség!"

Burgdorf: „Speidel alaposan gyanúsítható, hogy részt vett a július 20-i összeesküvésben. Kit kíván utódnak vezértábornagy úr?

Model: „Ez mind szamárság! Nem tudom odaadni a vezérkari főnökömet, és követelem hogy erre legyenek tekintettel. Mondják meg a Führernek! Gyanú... Van egyáltalán bizonyítékuk? Ez mind baromság."

Burgdorf: „De vezértábornagy úr..."

Model: „Nem érdekel! Befejeztem!"[15]

Modelnek persze néhány nappal később mégiscsak el kellett engednie Speidelt, akit a Gestapo szeptember 7-én letartóztatott, és a háború végéig fogságban tartott.

1944. június 22-én indult meg a Vörös Hadsereg „Bagratyion" fedőnevű offenzívája, amely a Wehrmacht számára még a sztálingrádinál is nagyobb katasztrófával végződött. A Közép Hadseregcsoport nagy része három hét alatt megsemmisült. Ebben a helyzetben kapta meg Model a hadseregcsoport parancsnokságát. Kihasználva a mozgás és a gyors ellentámadás előnyeit, a minimális erőkkel is el tudta érni a szovjet offenzíva lelassítását, majd kivéreztetését.

A háború végére Hitler majdnem mindegyik tábornokával összeveszett. Még a hozzá legközelebb álló Sepp Dietrich is kiesett a kegyeiből, amikor 1945. március 26-án visszavonulásra kért engedélyt. A Führerbunkerben Hitler dührohamot kapott. Közölte, hogy az SS-alakulatok elárulták őt, és érdemtelenek arra, hogy a nevét viseljék (célzása vélhetően a személyes parancsnoksága alatt álló Leibstandartére vonatkozhatott). Másnap reggel a 6. páncéloshadsereg Himmler aláírásával táviratot kapott azzal az utasítással, hogy „katonai kötelesség nem teljesítése és a bátorság hiánya miatt" a korábban adományozott karszalagok viselését beszüntetik, és ezért ezek levágandóak. Az intézkedésnek semmi értelme nem volt, mivel álcázási okokból a karszalagokat még a magyarországi bevetés előtt levágták. Csupán arra volt jó, hogy Sepp Dietrich és társai előtt nyilvánvalóvá tegye: a Führernek már fogalma sincs a tényleges helyzetről. Dietrich felháborodott a parancson, és nem adta tovább. Furcsamód arra sem volt hajlandó, hogy saját karszalagját eltávolítsa: „Ott marad" – szögezte le vezérkari tisztjének.

Hitler utolsó favorizált tábornoka Ferdinand Schörner volt. Schörnertől embertelen módszerei miatt rettegtek a Wehrmachtban: alapelve az volt, hogy a katonák akkor harcolnak jól, ha jobban félnek hátul lenni, mint elöl. A neki nem tetsző tisztek vállapjait és kitüntetéseit személyesen tépkedte le. Már 1917-ben is arról volt hírhedt, hogy halálba hajszolta az embereit, és ez később sem változott: többször adott ki parancsot öngyilkossággal felérő akciókra. 1943-ban Hitler Arany Pártjelvénnyel jutalmazta – a tábornagyok közül ezt rajta kívül csak Keitel kapta meg. 1944 elején szovjet mintára a Wehrmachton belül is létrehozták a politikai tiszti intézményt, ennek felső vezetője Schörner lett. Martin Bormannal való összeveszése után a Dél Hadseregcsoport, majd az Észak Hadseregcsoport parancsnokává nevezték ki. A lettországi Kurland térségében vívott sikeres elhárító harcok meghozták a kardokat és a gyémántokat is tölgyfalombos Lovagkeresztjéhez. 1945. január 20-án az A Hadseregcsoport élére került, 1945. április 5-én pedig vezértábornagyi rangot kapott. Jellemző rá, hogy egy tábornokot is halálra ítélt csak azért, mert az nem volt hajlandó kivégezni azokat a katonákat, akik páncélelhárítás

nélkül pánikba estek egy szovjet harckocsitámadás során. Naplójában még Goebbels is megemlékezett róla, mint akit a Führer a legjobb tábornoknak tart, mert „*rendkívüli módon emelte a katonaság morálját* [...] *mindenesetre a katonák az ő parancsnoksága alatt tudják: elöl lehet, hogy meghalnak, de hátul biztosan meghalnak.*”[16]

Mai szemmel érthetetlen, mi késztette a német katonai felső vezetést arra, hogy majdnem az utolsó pillanatig kitartsanak. A Szovjetunióval szemben ez bizonyos mértékig érthető volt, hiszen a keleti fronton kölcsönös megsemmisítést hirdető, világnézeti háború folyt, és a hadifogság finoman szólva sem jelentett életbiztosítást. Annál érthetetlenebb viszont, hogy ugyanezzel a keménységgel zajlott a védekezés a többi arcvonalon is. Ennek okainak kutatása messzire vezetne. Kötelességteljesítés, reménytelenség, a politikától történő teljes elzárkózás és a totális háború iszonyata egyaránt megbéníthatta a felelős döntéshozókat.

A Harmadik Birodalom végnapjai Wagner *Az istenek alkonya* című operájának drámaiságával érzékeltethetőek. Az összeomlás utolsó jelenete, a Führerbunkerben rendszeres helyzetmegbeszéléseket tartó és a térképen fiktív hadseregeket zászlókkal mozgató Hitler alakja, ha máshonnan nem, *A bukás* című német filmből ma már közismert. A tábornokok – legalábbis, akik Berlinben maradtak – csupán ekkor jutottak el oda, hogy a háború egyetlen célja már csak a katonák mentése lehet. A Führer főhadiszállásán reménykedve várt Felix Steiner SS-Obergruppenführer és Gotthard Heinrici vezérezredes ekkor már Berlin helyett a brit–amerikai hadifogságba kívánta vezetni csapatait.

Tábornokok és a náci bűncselekmények

A Wehrmacht tábornokainak többsége tartózkodott attól, hogy politikai kérdésekben nyíltan állást foglaljon. A Hitlernek tett személyes eskü, illetve az engedelmességet az önállósággal együtt hirdető porosz katonai ethosz egyoldalú értelmezése vélhetően nem tette könnyűvé ezt

a lépést. Másfelől az is igaz, hogy a Wehrmacht vezetői javarészt egyetértettek azokkal a célokkal, amelyeket Hitler is megfogalmazott. Nemcsak a versailles-i békeszerződés láncait kívánták letépni, hanem azt is helyesnek tartották, hogy Németország keleten szerezzen magának új életteret. Természetesen ezt nem teljesen úgy képzelték el, mint Hitler és Himmler. Manfred Messerschmidt német történész kifejezésével a „célok részidentitása" azonban esetükben is megállapítható. A továbbiakban néhány esettel kívánom megvilágítani a német felső katonai vezetés és a bűncselekmények kérdését.

A tömeggyilkosságok ellen tiltakozó első tábornok Johannes Blaskowitz volt. Blaskowitz – aki korábban Hitlert „Isten küldöttének nevezte" – már 1939. november 27-én részletes jegyzéket adott át az OKH vezetőjének, von Brauchitschnak. A jelentést Hitler is kézhez kapta, ám reakciója csupán annyi volt, hogy „az üdvhadsereg módszereivel nem lehet háborút viselni." Két hét múlva Blaskowitz újabb beadványt szerkesztett, amit ráadásul hat példányban különböző parancsnokságokon is terjeszteni kezdett. 1940. február 15-én Brauchitschnál a „példátlan elvadulás és erkölcsi züllés" miatt tett panaszt, amely „az értékes német emberanyagban járványként fog elterjedni", ha az SS módszereit tovább alkalmazzák. Egyetlen megoldásként az összes rendőri formáció leváltását és feloszlatását jelölte meg. Három hónap múlva Blaskowitzot leváltották. Négy éven keresztül csak mögöttes területen kapott parancsnokságot. A tábornok ugyanakkor nem vett részt a Hitler-ellenes összeesküvésben, sőt ennek kudarca után táviratban biztosította a Führert hűségéről. Blaskowitz parancsokat adott ki az alakulatuktól lemaradók rögtönítélő hadbíróság általi elítéléséről és agyonlövetéséről. A háború vége a H Hadseregcsoport parancsnokaként Hollandiában érte, ahol elutasította az előrehozott kapitulációt.

Blaskowitz és sok hasonló társa ma már nem érthető módon egyszerre iszonyodott a Harmadik Birodalom rettenetes bűncselekményeitől és volt képtelen az aktív ellenállásra. Másik példa erre a magatartásra Fedor von Bock vezértábornagy, akit vezérkari tisztjei 1941. június elején szembesítettek a Szovjetunió elleni háború során kiadott, bűncselekményeket

elrendelő parancsokkal. Bock erre a főhadiszállásra küldte harmadik vezérkari tisztjét, aki természetesen nem ért el semmit, még csak be sem jutott Hitlerhez, annyit azonban megtudott, hogy amikor von Brauchitsch is tiltakozott ebben az ügyben, Hitler olyan dührohamot kapott, hogy még egy tintatartót is hozzávágott. Miután minderről beszámolt von Bocknak, az egy percig hallgatott, majd triumfálva így szólt: *„Uraim, megállapítom, hogy Bock vezértábornagy tiltakozott.”*[17] Néhány hónappal később, amikor vezérkari főnöke, az 1944. július 20-i merénylet után kivégzett Henning von Tresckow egy operatív megbeszélésen nyíltan Hitlert tette felelőssé a katasztrofális helyzetért, félbeszakította, és üvöltve közölte vele, hogy nem tűri *„a Führer kritizálását. Eléje állok, és mindenkivel szemben megvédem, aki támadni meri!”*[18] Ehhez képest egyik tisztjét sem árulta el a Gestapónak, sőt akkor sem adta föl őket, amikor tíz nappal a merénylet előtt mindenről beszámoltak neki. Erich von Manstein vezértábornagy az összeesküvők megkeresésére csak annyit válaszolt, hogy „porosz tábornagyok nem lázadnak”, mire Rudolf-Christoph von Gersdorff keserűen azzal vágott vissza neki, hogy „a porosz tábornagyoknak lázadniuk kell” – de ezzel sem ért el semmit. Manstein a beszélgetést azzal zárta, hogy a mindenkori legitim vezetés szolgálatára áll.

A Wehrmacht hadműveletei nem választhatóak külön a tömeggyilkosságoktól. Nem azért, mert a Wehrmacht közvetlenül is részt vett ezekben, hanem azért, mert a tömeggyilkosság a hadviselés szükségesnek tekintett velejárója volt. Hitler a Szovjetunió elleni háborút eleve úgy tervezte meg, hogy az csak a lakosság tömeges halálra éheztetése árán volt keresztülvihető. A Wehrmachtnak az elfoglalt területek élelmiszerkészleteiből kellett volna ellátnia magát, mivel Németország a blokád miatt nem rendelkezett feleslegekkel. Sőt a szovjet hadjárat egyik fő célja – a hadsereg önellátásán túl – éppen a keletről történő élelmiszerimportálás lett volna. Georg Thomas tábornok, az OKW Hadigazdasági és Hadfelszerelési Hivatalának vezetője 1941. július 31-én egy megbeszélésen nyíltan ki is jelentette, hogy a szovjet lakosság jelentős részének az éhhalál lesz a sorsa. Ennek módszereivel a felső katonai vezetés Leningrád esetében szembesülhetett: Hitler megtiltot-

ta a város ostromát, mivel annak több mint hárommilliós lakosságát nem kívánta élelmezni (nem is tudta volna miből). Wilhelm Ritter von Leeb vezértábornagy a város megadását sem fogadhatta volna el – ezt Hitler kifejezetten megtiltotta neki. Lakói tehát minden esetben halálra voltak ítélve. Miután a finn hadsereg sem kívánta elfoglalni a várost, az OKW terveket dolgoztatott ki a város elektromos szögesdróttal és taposóaknákkal történő lezárásáról, majd szétlövetéséről, illetve egy esetleges korridor fenntartásáról, amelyen a lakosság az éhező városból szovjet területre menekülhet. Leningrád esete mindenképp egyedülálló a világtörténelemben: olyan döntést ugyanis máskor sosem hoztak, hogy egy nagyobb terület teljes lakosságát kollektíven éhhalálra ítéljék, függetlenül attól, hogy megadják-e magukat vagy sem. Leningrád civil áldozatainak számát a kutatás 1,1 millió főre becsüli. Von Leeb hadosztályparancsnokai aggodalmukat fejezték ki a halálra éheztetés kapcsán, mert *„bár a csapatok teljesen megértik, hogy a Leningrádba bekerített lakosság élelmezésére nincs lehetőségünk,* [...] *tartani kell attól, hogy a katonák elveszítik belső tartásukat, amikor fegyvertelen nők, gyerekek és öregek újabb és újabb kitörési kísérleteit kell majd elhárítaniuk."*[19]

Leeb pontosan informálva volt arról is, hogy a felelőssége alá tartozó mögöttes hadműveleti területen az Einsatzgruppék tömeggyilkosságokat követnek el. Naplójában erről a következőket jegyezte föl: *„Ezekre az intézkedésekre nincs befolyásunk. Csak az marad, hogy távol tartjuk magunkat.* [A tömeggyilkosságokról felháborodottan tudósító] *von Roques tábornok pontosan mondta, hogy így nem lehet megoldani a zsidókérdést. A legbiztosabb talán az összes hímnemű zsidó sterilizálása lenne."*[20] Sajátos, hogy a magát mélyen hívő katolikusnak tartó von Leeb, néhány hónappal azután, hogy szó nélkül tudomásul vette a hárommillió civil megsemmisítéséről szóló utasítást, a következő szöveggel írt lemondó levelet Hitlernek: „Felelősnek érzem magam minden fiatalemberrel, lelkiismeretemmel és hazámmal szemben". A mondat persze nem a leningrádi polgári lakosság ügyére vonatkozott: lemondásának oka egy frontkitüremkedés kiürítésének kérdése volt, amelyet Hitler nem engedélyezett.

Leebhez hasonlóan egyetlen német tábornok sem kerülhette el a tömeggyilkosságokkal való érintkezést. Példa erre Erich von Manstein és vezérkari főnöke, Otto Wöhler esete. Manstein 1942 februárjában egy tisztje útján közölte Otto Ohlendorffal, a Krímben tevékenykedő Einsatzgruppe D vezetőjével, hogy igényt tart a zsidók „áttelepítése" után megmaradt órákra. Ohlendorf a kérésen megdöbbenve – és az utókor szerencséjére – írásban válaszolt a Főparancsnoknak, aki *„a zsidóakció után maradó órákat a hadsereg szolgálati céljaira kérte.* [...] *Csatolok 120 darab órát, amelyek időközbeni javítás után használhatóak. Van még kb. 50 óra javítás alatt* [...] *Amennyiben a hadsereg ezekre is igényt tart, kérem ennek közlését."*[21] Wöhler nagy betűkkel az „IGEN" szót jegyezte fel a távirat ezen szakasza mellé. Mivel kevesellte a felajánlott órák mennyiségét, felhívta Ohlendorfot, de csak egy beosztottjával tudott beszélni. A kicsinyességen minden bizonnyal felháborodott Ohlendorf ezután írásban válaszolt, és közölte, hogy az érvényes utasításoknak megfelelően a nemesfémből készített órákat az Államkasszának adták le. Manstein az OKW ellen indított per során nem emlékezett erre az esetre. Wöhlernek ugyan rémlett, hogy Manstein megkérdezte tőle, mi lesz a zsidók áttelepítése után megmaradó vagyonnal, de ez Wöhler számára nem tűnt hullarablásnak, mivel szerinte a zsidók „ettől még életben maradhattak". Ismerve Wöhler szellemi képességeit, valamint a zsidógyilkosságok köztudott voltát (amelyeknek fotózását többek között maga Wöhler is parancsban tiltotta meg), nyilvánvaló, hogy a vezérkari főnök hazudott. Hasonló esetek sajnos a keleti fronton harcoló tábornokok többségénél is sorolhatóak.

A Hitler elleni összeesküvés tagjai közül néhányan maguk is ilyen tömeggyilkosságok tanúi vagy tettestársai voltak. A merénylet kudarca után tizenegy tábornokot és egy vezértábornagyot ítéltek halálra és végeztek ki. Gerhard Ritter professzor nyomán az összeesküvést „a lelkiismeret felkelésének" is szokták nevezni. Henning von Tresckow vezérőrnagy, az összeesküvés egyik fő szervezője nem sokkal 1944. július 20. előtt a következőképpen fogalmazott: *„A Hitler elleni merényletnek meg kell történnie, kerül, amibe kerül. Hiszen már nem a gyakorlati*

siker a lényeg, hanem az, hogy a német ellenállási mozgalom az egész világ és a történelem előtt megtegye a döntő lépést."[22] A Hitler elleni merénylet kudarcot vallott, és sokaknak tűnhetett úgy, hogy a porosz tradíciók utolsó kétségbeesett fellángolásának voltak tanúi. Az utókor azonban másképp értékelt. A Bundeswehr a maga hagyományát a július 20-i összeesküvők hősiességére, nem pedig a katonai professzionalizmust megtestesítő, ám adott esetben akár értelmetlen parancsokat is követő tábornokokra alapozta.

Jegyzetek

1 Theodor Fontane: *Wanderungen durch die Mark Brandenburg.* Band 2. Aufbau Verlag, Berlin
2 Lásd Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban.* 2. kiadás, Osiris, Budapest, 2005
3 Martin van Crefeld: *Kampfkraft. Militärische Organisation und militärische Leistung. Einzelschriften zur Militärgeschichte.* Rombach Verlag, Freiburg, 1989, 6. o.
4 A veszteségi adatokra lásd Bernhard R. Kroener: „»Menschenbewirtschaftung«, Bevölkerungsverteilung und personelle Rüstung in der zweiten kriegshälfte (1942-1944)". In: *Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg* (a továbbiakban *DRZW*), 5/2. kötet, DVA, Stuttgart, 1999, 777–878. o.; valamint Rüdiger Overmans: *Deutsche militärische Verluste im zweiten Weltkrieg.* Oldenbourg, München, 1999
5 Albert Speer: *Spandauer Tagebücher.* Propyläen Verlag, Frankfurt–Berlin, 1994, 63. o.; és Ronald Smelser–Enryco Syring: „Eine elite im Widerstreit". In: Uők (szerk.): *Die Militärelite des Dritten Reichs.* Ullstein, München, 1995, 13–14. o.
6 Szójáték a német „lakáj"-jal és Keitel nevével.
7 Joachim Fest: *Staatsstreich. Der lange Weg zum 20. Juli.* Btb, Berlin, 1994, 112. o.
8 Hans Umbreit: „Der Kampf um die Vormachtstellung in Westeuropa". In: *DRZW.* 2. kötet. DVA, Stuttgart, 1979, 244–275.o.
9 Hildegard von Kotze (szerk.): *Heeresadjutant bei Hitler 1938–1943. Aufzeichnungen des Majors Engel.* DVA, Stuttgart, 1974, 75. o.

10 Joachim Hoffmann: „Die Kriegsführung aus der Sicht der Sowjetunion." In: *DRZW.* 4. kötet, DVA, Stuttgart, 1983, 62. és 734. o.; valamint Rolf-Dieter Müller: „Die Mobilisierung der deutschen Wirtschaft für Hitlers Kriegsführung". In: *DRZW* 5/2 kötet, 609. o.

11 Karl-Heinz Frieser: „Die Schlacht im kursker Bogen". In: *DRZW*, 8. kötet, DVA, Stuttgart, 150–158. o.

12 Karl-Heinz Frieser: „Der Rückschlag des Pendels". In: *DRZW*, 8. kötet, DVA, Stuttgart, 2011, 325. o.

13 Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, RHRH 12-2/69, Guderian levele 1944. augusztus 28.

14 Erich von Manstein: *Verlorene Siege.* Bernard & Graefe, Bonn, 1955, 615. o.; Walter Görlitz: *Model. Strategie der Defensive.* Limes Verlag, Wiesbaden 1975, 170–171.

15 Joachim Ludewig: „Hitlers bester Feldmarschall?" In: Smelser–Syring: *Die Militärelite des dritten Reichs*, 380. o.

16 Joseph Goebbels: *Tagebücher 1945. Die letzten Aufzeichnungen.* Bertelsmann, Berlin, 1977, 164. o.

17 Rudolf-Christoph Frhr. von Gersdorff: *Soldat im Untergang.* Ullstein, Frankfurt/M, 1977, 89. o.

18 Fabian von Schlabrendorff: *Offiziere gegen Hitler.* (Neue durchgesehene und erweiterte Auflage von Walter Bußmann). Siedler, Berlin, 1983, 49. o.

19 Jörg Friedrich: *Das Gesetz des Krieges. Das deutsche Heer in Russland 1941 bis 1945. Der Proze gegen das Oberkommando der Wehrmacht.* Piper, München, 1993, 390. o.

20 Helmut Krausnick: *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938-1942.* Fischer, Frankfurt/M, 1985, 181. o.

21 Jörg Friedrich: *Das Gesetz des Krieges.*, 669. o.

22 Bodo Scheurig: *Henning von Tresckow. Eine Biographie.* Oldenburg, München, 1973., 184. o.

Kárpótlás és kifosztás között: Németország kárpótlási fizetései a Kádár-rendszerben

Bevezetés – Az üldözöttek csoportjai

Magyarország a második világháború végéig Németország szövetségese volt. 1944. március 19-én a Wehrmacht megszállta az országot, és az új magyar kormány haladéktalanul hozzálátott a magyar zsidóság deportálásának megszervezéséhez. Ennek érdekében a magyar állam mintegy 200 000 alkalmazottat mozgósított, ezzel szemben német oldalról a zsidóellenes intézkedéseket koordináló „Sondereinsatzkommando Eichmann" csupán néhány tucat ember felett rendelkezhetett.[1] A deportálások története és rettenetes következményei ismertek. Kevéssé ismert azonban, hogy az 1945 utáni pártállam hogyan és milyen módon húzott hasznot mindebből, és miként hamisította meg a történteket annak érdekében, hogy devizabevételekre tegyen szert. Az sem köztudomású, hogy a kommunista rendszer ennek során hogyan instrumentalizálta a túlélőket és érdekvédelmi szervezeteiket. Tanulmányom ennek bemutatására tesz kísérletet.[2]

Előzményként szükséges az üldözöttek kategóriáinak bemutatása. A náci Németország által a magyar állampolgárok sérelmére elkövetett rasszista bűncselekmények áldozatait alapvetően négy kategóriába lehet sorolni (az 1. és a 4. kategória között átfedések is lehetnek):

1. 1944 júliusáig mintegy 437 000 személyt deportáltak Auschwitzba. Ebből nagyjából 80 000 fő került először munkatáborba, mindenki mást azonnal meggyilkoltak. A táborokban végrehajtott álorvosi kísérletek alanyai között jelentős számban voltak magyar deportáltak is.
2. További 100 000 embert – köztük néhány száz romát – 1944 októbere után szállították a Német Birodalomba. Nekik az úgynevezett birodalmi védőállásokban (Reichsschutzstellung) és különböző koncentrációs táborokban kellett kényszermunkát végezniük. Az 1. kategóriában említettekkel együtt összesen kb. 126 000 fő élte túl a Németországba való deportálást.
3. 1943 és 1945 között a hátországban vagy a fronton a magyar hadseregnél munkaszolgálatot végzők közül 500-1000 személyt gyilkoltak meg német rendőrök vagy SS-katonák. Összehasonlításul megjegyzendő, hogy a magyar honvédség keretén belül 1941–1944. október 15. között 33 918 munkaszolgálatos halottat és eltűntet regisztráltak, jelentős részük az embertelen bánásmód miatt pusztult el.[3]
4. Nagyobb azoknak a száma, akik az SS, az SD vagy a Wehrmacht egyéni rablóakcióinak kárvallottjai voltak. Források hiányában lehetetlen pontos számokat említeni, annyi azonban bizonyos, hogy ezek a fosztogatások ezres nagyságrendűek lehettek. Az is biztos, hogy a németek csak azokat a vagyontárgyakat szerezhették meg, amelyeket az áldozatok közvetlenül maguknál tartottak. Elméletileg ugyanis csak a magyar közigazgatás foglalhatta le a zsidók vagyonát: a legtöbb deportáltat tehát a magyar hatóságok rabolták ki, annál is inkább, mivel a vonatkozó rendeletek mindenkit arra köteleztek, hogy nemesfém tárgyaikat és értékpapírjaikat az erre kijelölt pénzintézetekben helyezzék letétbe. Mindemellett Heinrich Himmler, az SS vezetője már a kezdeteknél azzal a feladattal küldte munkatársát, Kurt Becher SS-ezredest Magyarországra, hogy a leggazdagabb gyárosokat a német államkincstár számára fossza ki.

A magyar hatóságok több szakaszban kobozták el a zsidó vagyont. Nemesfém tárgyakat, műkincseket és nagyobb összegű készpénzt már a gettósítás előtt be kellett szolgáltatni. Minden zsidó tulajdonú bankszámlát és széfet már a német megszállás utáni első napokban zár alá vettek. A csendőrség az áldozatokat először a gettókba való szállítás során fosztotta ki, majd magukban a gettókban is, végül a vonatokba való beszállás során még egyszer. Ezek a rablások országosan zajlottak, és rendkívül alaposak voltak, olyannyira, hogy a legtöbb deportált semmiféle értéktárgyat nem tudott Auschwitzba magával vinni. Minden gettóban végeztek személyi motozásokat, ráadásul a nőket hüvelyi motozásnak is alávetették.[4] Az előírások szerint a deportáltak csak a drágakő nélküli jegygyűrűjüket tarthatták maguknál, de sok esetben a csendőrség ezeket is lehúzta az ujjaikról. Abból indulhatunk tehát ki, hogy az üldözöttek értékeik legalább 99%-át már Magyarországon elvesztették.

Kárpótlási jogcím alapján a magyar áldozatokat, akiket a Német Szövetségi Köztársaság kárpótolt, a következő kategóriákba lehet sorolni:

1. Kényszermunka.
2. Kényszermunkára visszavezethető egészségkárosodás.
3. Álorvosi kísérletek a koncentrációs táborokban.
4. Német hatóságok magyarországi fosztogatásai (néhány eset).
5. Koncentrációs táborokban történt kifosztás (sok eset, de viszonylag csekély értékű tárgyak).

1945 után az új, „demokratikus” magyar kormány az elszenvedett nem vagyoni károkért egyáltalán nem, a vagyoni károkért pedig csak elvileg fizetett (volna) kárpótlást. Az 1946. évi XXV. Törvénycikk 2. paragrafusa[5] ugyan létrehozta az Országos Zsidó Helyreállítási Alapot (OZSHA), amely „megörökölte” volna a Magyarországon maradt vagy ide vissza kerülő, zsidó eredetű, gazdátlan vagyontárgyakat, az OZSHA azonban kifizetéseket nem teljesített. Annak ellenére sem, hogy az 1947. február

10-én megkötött párizsi békeszerződés 27. paragrafusának 2. cikke is kötelezte Magyarországot arra, hogy a faji üldözés miatt gazdátlanná vált javakat tizenkét hónapon belül át kell ruházni az üldözöttek érdekképviseleti szerveire. A Minisztertanács 1948. október 29-i ülésén ezzel szemben olyan határozat született, hogy a javak birtokbaadását *„nem tartjuk időszerűnek, és kérjük annak napirendről történő levételét.*"[6] A magyar kormány álláspontját leginkább Sásdi Ferenc pénzügyminisztériumi tisztviselő egy restitúciós ügyben adott, 1949-ben kelt válasza jellemezte: *„A Magyar Népköztársaság Alkotmánya, amely minden dolgozó polgárnak származásra, nemre, felekezetre tekintet nélkül oly széles jogokat, a szociális gondoskodás oly mérvét biztosítja, amelyhez foghatót a magyar történelem még nem ismert, felekezeti jellegű gazdasági alapok létesítését és fenntartását indokolatlanná és szükségtelenné teszi. Az nem kétséges, hogy az 1946. évi XXV. tc. történelmi indokoltsága elenyészett, és célzatában idegenné vált az izraelita hitfelekezetű magyar dolgozók nagy többségére, akik a munkások és dolgozó parasztok államának – a Magyar Népköztársaságnak – minden célkitűzésével azonosítják magukat.*"[7]

Nem nehéz felfedezni e sorok mögött a kommunista állammal kapcsolatos utópisztikus elképzeléseket, amelyek azonban köszönőviszonyban sem voltak a valósággal.

Megerőszakolt antifasizmus

1948-ig a holokauszt-túlélők szabadon szervezkedhettek. A különböző koncentrációs táboroknak úgynevezett „asztaltársaságai" jöttek létre. Fontosabb vezetőségi tagjaikat a kommunista hatalomátvétel után azonban letartóztatták, és az összejöveteleket betiltották.

Az antifasiszta ellenállók között jelentős mértékben voltak képviselve zsidó származásúak. Eleinte közülük és a Moszkvából „exportált", részben zsidó származású kommunistákból válogatták ki a politikai rendőrség tagjait. Ez a szervezet (1946-tól ÁVO, 1948-tól ÁVH) ugyanakkor

szinte kezdetektől üldözte a cionistákat és a másképp gondolkodókat, köztük zsidókat is, akiket már 1950-től kezdtek eltávolítani az állambiztonság soraiból. 1952-ben az ÁVH tagjai közül is sokakat letartóztattak, azzal vádolva őket, hogy egy állítólagos „cionista összeesküvés" tagjai. Így a holokauszt-túlélők elnyomói (akik adott esetben maguk is holokauszt-túlélők voltak), esetenként saját kommunista rendszerük áldozataivá is váltak. De még ez sem tartotta vissza egy részüket attól, hogy rehabilitálásuk után újra belépjenek a Belügyminisztériumba, és ismét részt vegyenek ártatlanok meghurcolásában.[8]

Mivel a náci táborok túlélőinek sokáig nem lehetett önálló érdekvédelmi szervezete, ezért az ezzel kapcsolatos feladatokat 1956-tól a Partizánszövetség képviselte. Annak érdekében, hogy a későbbi események érthetőek legyenek, röviden ki kell térnünk a Partizánszövetség történetének ismertetésére. A kommunista Magyar Partizánok Bajtársi Szövetsége (MPBSZ), ahová az antifasiszta ellenállás nem kommunista tagjait eleve fel sem vették, 1945-ben alakult meg, működését azonban 1949-ben, vezetősége (Csébi Lajos[9] elnök és társai) letartóztatása után gyakorlatilag beszüntette.[10] Ebben az időben a szövetség tagjának lenni nem jelentett életbiztosítást: a korábbi spanyol polgárháborús veteránok a koncepciós perek kedvelt alanyainak számítottak. A szervezet maradéka formálisan az ifjúság fegyveres honvédelmi nevelését célul kitűző Magyar Szabadságharcos Szövetség egyik tagozataként működött tovább (ennek neve 1955-től Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetség lett, elnöke Kutika Károly[11] volt). 1957. május 28-án a Politikai Bizottság úgy döntött, hogy a szervezetet Magyar Honvédelmi Sportszövetség (MHS) néven újjáalakítják, és már ekkor felmerült, hogy a partizántagozatnak ebből ki kellene válnia. A Partizánszövetség végül Görgényi Dániel javaslatára[12], a Politikai Bizottság 1957. július 9-i határozata alapján szerveződött újjá[13], és hivatalos neve Magyar Partizánszövetség lett. Tagok lettek azok is, akik az 1956-os forradalom alatt fegyverrel harcoltak a szovjetek oldalán.[14] A káderhiány miatt a partizántagozat tagjai közül amúgy is sokan vállaltak szerepet a forradalmat követő megtorlásokban, sortüzekben, verésekben és letartóztatásokban. A fent említett határozat

szövege szerint „*a partizántagozat vezetőit demokratikusan választotta, ezért új vezetőségre nincs szükség*”[15]. Csak utalások vannak arra, mi is volt valójában a cél a korábbi tagozat új szervezetté alakításával. Valószínű, hogy a Kádár-rendszer elsősorban teljes külpolitikai elszigeteltségén akart változtatni azzal, hogy egy nyugat-európai társaival is kompatibilis, diplomáciailag felhasználható, „antifasiszta” jellegű szervezetet alakít. Egy 1958 elején kelt, aláírás nélküli irat szerint (amely egyébként a Partizánszövetségen belül szervezett Deportáltak Antifasiszta Bizottsága fejlécét viselte) a nyugat-európai hasonló szervezetekkel való politikai együttműködés és a kárpótlási követelések álltak a megalakítás hátterében: „*Minden európai országban hasonló testvérszervezetek működnek, és amely szervezetek, főleg nyugaton, jelentős számú tömeggel rendelkeznek. E szervezetek komoly politikai erőt képviselnek, és aktív politikai munkát fejtenek ki (fasisztaellenes megnyilvánulások, békeharc stb.), egyben harcolnak azért, hogy a nyugatnémet kormány a volt náci üldözötteket megfelelően kártalanítsa.*”[16]

A Partizánszövetség főtitkára Gábor József[17] lett, aki egyúttal a külkereskedelemben is magas pozíciót töltött be. A Partizánszövetségen belül megalakult, fent említett látszólagos érdekvédelmi szervezetben, a Deportáltak Antifasiszta Bizottságában (később a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága, a továbbiakban: NÜB) az állambiztonsági tisztek és a pufajkások, akik a szovjet hadsereg kollaboránsaiként fontos szerepet játszottak a magyar forradalom leverésében, különösen nagy számban képviseltették magukat. A bizottság kilenc taggal rendelkezett. A kifelé reprezentáló, Nyugat-Európában jól felhasználhatónak tűnő elnök, Parragi György 1945 előtt a *Magyar Nemzet* főmunkatársa, ismert antifasiszta publicista volt, emiatt a német megszállás után Mauthausenbe hurcolták. 1945 után kisgazda politikus lett, majd 1951–1958 között a kommunistákhoz lojális „társutasként” volt közismert. A bizottság néhány tagja viszont a legsötétebb sztálinizmust képviselte: az elnökhelyettes, November László[18] 1956. október 25-én a Parlament előtt határőrtisztként vett részt ártatlanok lemészárlásában. Gáti Ödön főtitkár kommunistaként harcolt a spanyol polgárháborúban, 1944-ben Dachauban és

Buchenwaldban raboskodott – utóbbi táborban a kommunista fegyveres ellenállás egyik szervezője volt –, egyúttal azonban részese volt azoknak a frakcióharcoknak is, amelyeket a táboron belül a sztálinisták folytattak a többi baloldalival, illetve mindenki mással. Földes László és Hazai Jenő nemcsak „igazolt" partizánok voltak, hanem a BM felső vezetéséhez is tartoztak: Földes a KB káderosztálynak vezetője, majd belügyminiszter, Hazai pedig a kémelhárítás vezetője volt. A tagok közé tartozott még Lénárd László leigazolt partizán, Rónai Ernő párttag és két pártonkívüli személy: dr. Kussbach Ferenc és Wiesner Sándor. A bizottság az egyes koncentrációs táborok csoportjaira tagozódott. A NÜB munkájának irányítása a Partizánszövetség hatáskörébe tartozott.[19]

Annak, hogy a NÜB a Partizánszövetség keretei között működött, szimbolikus jelentősége volt, és összefüggött azzal, hogy a pártdoktrína szerint a náci üldözések elsősorban nem a zsidókat, hanem az antifasisztákat (akik véletlenül zsidók is lehettek) sújtották. 1965-ben a magyar Auschwitz-kiállítás lektorainak ennek szellemében tették például azt a javaslatot is, hogy a zsidók helyett inkább több nem zsidó mártírt („nem zsidó kommunistát") kellene kiállítani, mondván, nem a zsidó származás, hanem az antifasiszta érzülettel való azonosulás volt az üldözések alapja. Az elkészült kiállítás 120 paneljéből végül csupán 10 (!) utalt a zsidó áldozatokra. A pártdoktrína üzenete az volt, hogy *„Hitler és Mussolini elsősorban a kommunistákra irányították támadásukat. A fasizmus legnagyobb ellenségei a kommunisták."*[20] Különös, hogy a kommunista szervezők nem vették észre: zsidók és antifasiszták megfeleltetése egyáltalán nem esik távol a „zsidó bolsevizmusról" szóló nemzetiszocialista tézistől, amely szintén a zsidók és a nemzetközi kommunizmus közötti azonosságot feltételez.[21]

A NÜB nemcsak kommunisták és zsidók összemosásában jeleskedett. Legalább ennyire fontos feladata volt minden demokratikus, tehát értelemszerűen antikommunista irányzatnak a fasizmus vádjával történő diszkreditálása is. Ez a gyakorlatban azt is jelentette, hogy a NÜB számára az 1956-os „ellenforradalmi lázadás" valójában az 1919-es és 1944-es „fasiszta terror" folytatását jelentette. Ezt a nézetet a NÜB kiál-

lítások formájában is terjesztette. Az 1958-as munkaterv szerint: *„1958. április 13-án délelőtti megnyitással fasisztaellenes kiállítást akarunk rendezni, amely kiállítás felölelné a nyilas uralom rémtetteinek dokumentumait, a náci megszállással kapcsolatos üldözések dokumentumait, fényképeit, az egyes koncentrációs táborok, börtönök dokumentumait, fényképeit, írásos anyagokat, emléktárgyakat. Ezen anyagokat az egyes csoportok gyűjtenék össze. A kiállítás dokumentálná 1944–45 és 1956. október összehasonlítását. A kiállításokat a Munkásmozgalmi Intézet tanácsai alapján kívánjuk megrendezni.*"[22]

A NÜB alapításának célja egyik belső jelentésük szerint a következő volt: *„fasisztaellenes megnyilvánulások, békeharc, kárpótlási követelések*", valamint *„az eddig illegálisnak tekintett* [sic!] *találkozók helyes politikai irányban történő befolyásolása.*"[23] Utóbbi megjegyzés csak úgy értelmezhető, hogy a NÜB vezetői szerint minden olyan összejövetel, ami nem az MSZMP kontrollja alatt valósult meg, illegálisnak volt tekintendő. Ezt az értelmezést igazolja, hogy a NÜB feladatai közé tartozott az alája tartozó csoportok vezetőinek rendszeres „beszámoltatása" [sic!], illetve a csoportok számára különböző feladatok kiosztása. A NÜB fentebb idézett beszámolója nyilvánvalóvá teszi azt is, hogy a szervezet egyik célja a tagság politikai ellenőrzése és manipulálása volt: *„A bizottság megalakulásával a találkozókat legálissá tettük, a csoportok a Bizottság befolyásán és irányításán keresztül politikailag is jó irányba haladnak.*"[24]

A NÜB öndefiníciója szerint elsősorban az államkassza behajtójának szerepét képviselte, és ezzel egyfajta kései „kápó-szerepet" vállalt magára. A már idézett beszámoló ezzel kapcsolatos megjegyzése szerint: *„Bizottságunk fő feladatának tartotta, hogy a nyugatnémet szervek által megadott határidőkre a különböző kártérítési igényeket bejelentsük. Így bejelentettünk az IG. Farben felé 2000 olyan igényt, akik az IG auschwitzi üzemeiben dolgoztak. Ebből kb. a fele elfogadásra kerül, és úgy néz ki, hogy tavaszra kb. 2 000 000 nyugati márka folyik be az államkasszába.*"[25] Szimbolikus jelentőségű, hogy a beszámoló ismeretlen szerzője nem az áldozatok bankszámláját, hanem a magyar államkasszát nevezte meg a kártérítési eljárások haszonélvezőjeként.

Az, hogy a kárpótlási követeléseket nem fogalmazták meg hamarabb, azzal függött össze, hogy Sztálin életében a Varsói Szerződés államai nem akartak és nem is tudtak másképp eljárni, mint a Szovjetunió, amely nem támasztott ilyen jellegű követeléseket. Magyarország jóvátételi kérdésekben 1957-től alkalmazott önálló politikája jól mutatja a megszilárduló Kádár-rendszer által kihasznált külpolitikai mozgásteret is.

A NÜB jelentése szerint 1957-ben Magyarországon úgy 60-65 000 holokauszt-túlélő élt. A tipikus pártzsargonban megfogalmazott szöveg önmagáért beszél: „*E tömegek kb. 15-20%-a párttag, akik szívesen érdeklődnek munkánk iránt. Másik kb. 50–60% pedig olyan egyén, aki elfogadta rendszerünket, hajlandó azért harcolni is. E tömegek felhasználása Pártunk célkitűzésének végrehajtására komoly politikai munkát igényel, amely munka Bizottságunk egyik fő feladata. A fennmaradó kb. 20-25% polgárok, volt nagytőkések, vagy nagykereskedők, akik ugyan fasisztaellenes harcra, békeharcra felhasználhatók, de a tőkés rendszert visszakívánják.*”[26]

Ugyanebben a jelentésben felvetették, hogy propaganda céljából száz „megbízható egyén” részvételével egy utazócsoportot kellene szervezni Mauthausenbe. A „megbízható” alatt olyan személyeket értettek, akik egy ilyen utazás során előreláthatólag nem disszidálnak a volt koncentrációs táboron keresztül a szabadságba. Nem ismeretes, hogy az útra 1958 során végül valóban sor került-e.

A NÜB által összegyűjtött kérelmek

Eredetileg a Magyarországon élő áldozatokat minden német jóvátételi kifizetésből kizárták. A Claims Conference (Kártérítési Konferencia)[27] számára kifizetett, és a keleti blokk országaiban élő üldözöttek részleges kárpótlására is szánt összeg egy részét azonban egy ideig Magyarországra is továbbküldték.[28] Ez a pénz ugyanakkor a legjobb esetben is csak a zsidó szervezetek egy részéhez jutott el, egyéni segélyeket

ebből nem fizettek ki. Emellett az American Jewish Joint Distribution Comittee (Joint) is folyósított segélyeket: ők túlélők hazautazását, élelmezését finanszírozták, emellett zsidó közintézményeknek is utaltak kisebb-nagyobb összegeket. A Joint által fizetett pénzek 1951-ig több tízmillió dollárra rúgtak, a Joint-iroda 1949-es költségvetése például 83 millió forint volt.[29]

A holokauszt-túlélők viszonylag magas száma[30] és Magyarország súlyos gazdasági helyzete terelte a magyar vezetés figyelmét az NSZK-ból származó jóvátételi pénzekre. A Pénzügyminisztérium már kezdettől fogva figyelemmel kísérte a Joint, illetve annak Magyarországról történő kitiltása után a Claims Conference magyarországi átutalásait, amelyek értékes devizabevételeket jelentettek (a Claims Conference 1964-ig mintegy 270 617 dollár[31] értékben segítette a magyar zsidóságot). Az NSZK-ban 1953-ban lépett érvénybe a szövetségi kárpótlási törvény (Bundesentschädigungsgesetz – BEG), amely szabályozta a faji, illetve politikai nézeteik miatt üldözöttek immateriális káraival kapcsolatos jóvátételi kérdéseket. Kérelemre nemcsak az áldozatok, hanem hozzátartozóik is jogosultak voltak. A BEG rendelkezéseit csak akkor lehetett alkalmazni, ha a kérelmező az NSZK-val diplomáciai viszonyban lévő állam polgára volt, bizonyos esetekben azonban eltekintettek ettől a megkötöttségtől (a nyugatnémet–magyar diplomáciai viszony például csak 1971-től állt helyre). A vagyoni károk rendezésére az 1957. július 19-én kihirdetett szövetségi visszaszolgáltatási törvény (Bundesrückerstattungsgesetz, BRüG) volt hivatott. Ennek alapján a lakhelyen vagy a deportálás során, illetve a koncentrációs táborban elkobzott javakért lehetett kárpótlást igényelni. Az első két esetben azonban igazolni kellett, hogy az elrablott értékek Nyugat-Németország háború utáni területére kerültek, beleértve Nyugat-Berlint is. A BEG-hez hasonlóan ez a törvény is elvileg a diplomáciai kapcsolatok meglétéhez kötötte a kifizetés lehetőségét. Minden jel szerint azonban ennek a feltételnek a teljesülését a német hatóságok nem vették anynyira szigorúan, mivel a BEG és a BRüG alapján igényelt összegekből Magyarországra is történtek folyósítások. Mindez a magyar kormány

számára is nyilvánvaló lehetett, mivel a kérvényezők már 1955-től sok esetben az Igazságügyi Minisztériumtól kértek igazolásokat arról, hogy őket, illetve rokonaikat koncentrációs táborba hurcolták.[32]

1956 januárjában a *Szabad Nép* 4. oldalán rövid tájékoztató jelent meg arról, hogy mindazok, akik korábban Németország területén politikai vagy vallási okokból üldöztetést szenvedtek, forduljanak kártérítési igényeikkel az Általános Értékforgalmi Bankhoz. 1957 tavaszán (egyelőre meg nem állapítható időpontban) dőlt el, hogy a BRüG alapján kérhető kárpótlási kérelmeket az Általános Értékforgalmi Bankon keresztül lehet benyújtani. Erre a lehetőségre a *Népszabadság* 1957. augusztus 25-i száma külön hirdetésben hívta fel az érintettek figyelmét. A kérdőíveket a Franklin Nyomda állította elő, az űrlapokat 6 forintos áron vásárolhatták meg az érdeklődők. A magyar állam már ezzel is komoly haszonra tehetett szert, hiszen az űrlapok nyomtatási költsége legfeljebb 20 fillérre rúghatott. A kérelmeket 1958 áprilisáig kellett eljuttatni az NSZK szerveihez.

1958 márciusáig a túlélők és örökösök 62 022 jóvátételi beadványt nyújtottak be. Ehhez a BRüG módosítása után további kb. 6000 beadvány csatlakozott 1964-ben. 5904 kérelmet már a magyar hatóságok érvénytelennek nyilvánítottak. A többi irat összesen 107 469 egyéni követelést tartalmazott (örökösök esetében egy beadvány több személy kárait is tartalmazhatta), amiből 72 517 a koncentrációs táborokban való fogsággal, 34 952 a magyarországi károkkal és 51 845 követelés mindkét kategóriával kapcsolatban állt.

Az egyes követelések a következő tételeket foglalták magukban:[33]

Ruha	72 517
Ékszer	64 589
Szőrmebunda	16 211
Bélyeg	168
Egyéb	1 687

1. táblázat: Koncentrációs táborban történt káresetek

Lakások	
Hátrahagyva	83 435
A németek által elrabolva	12 044
Ékszerek	
Hátrahagyva	5 741
A németek által elrabolva	4 117
1600/1944 ME. sz. rendelet alapján elkobzott értékek (lásd később)	1 889
Bélyeggyűjtemények	
Hátrahagyva	388
A németek által elrabolva	112
Árukészletek	
Hátrahagyva	6 678
A németek által elrabolva	1 471
Üzemi berendezési tárgyak	
Hátrahagyva	3 043
A németek által elrabolva	678
Műtárgyak	
Hátrahagyva	1 221
A németek által elrabolva	440
Egyéb	
Hátrahagyva	53
A németek által elrabolva	113

2. táblázat: Káresetek Magyarországon

A magyar részről alkalmazott történelemhamisítási kísérletek

A fenti felsorolás már önmagában sejteti, hogy az adatok döntően bemondás alapján keletkeztek, és az esetek jelentős részében nem a német, hanem a magyar hatóságok voltak azok, amelyek a rablásokból

haszonra tettek szert. Látható például, hogy a 72 517 tábori kárból 64 589 ékszerre vonatkozott.[34] Már ez az adat is mutatja a bejelentések tendenciózusságát, hiszen ezek szerint a deportáltak 90%-a ékszerekkel érkezett volna Auschwitzba. Ez teljesen valószínűtlen, ismerve a csendőrség már említett, igen alapos motozásait. A koncentrációs táborba beérkezőknél jellemzően sem szőrmék, sem ékszerek, sem bélyeggyűjtemények nem voltak már. A „bélyeggyűjtemények" gyakori szerepeltetése egyébként meglehetősen sajátos vonás volt a kárpótlási eljárás során. Miért vitte volna valaki épp ezt magával Auschwitzba? Ezen tételek szerepeltetése feltételezhetően azzal függhet össze, hogy az ügyben eljáró magyar belügyesek vagy banktisztviselők közül valaki szenvedélyes filatelista lehetett, és jogcímek, illetve értékek után kutatva a bélyeggyűjtemények jutottak eszébe – ugyanennyi erővel azonban külön tételként tüntethették volna fel a perzsaszőnyeg-, érme- vagy könyvgyűjteményeket is.

Néhány esetben bizonyítható, hogy a magyar Pénzügyminisztérium szándékosan valótlanságokat terjesztett, mint például az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján elvont értéktárgyak esetében. Az 1944. április 14-én kiadott rendelet utasítása szerint a zsidónak minősített személyeknek nemesfém tárgyaikat az erre kijelölt magyar pénzintézetekben kellett leadniuk. Az így összegyűjtött vagyontárgyak döntő többségét később az „Aranyvonat" néven elhíresült szállítmánnyal Ausztriába vitték. Számos Magyarországon visszamaradt érték a háború alatt megsemmisült, vagy a szovjet hadsereg zsákmánya lett, az Ausztriába került tárgyakat pedig az amerikai és francia hadsereg foglalta le. Egyes tárgyakat német katonák és csendőrök, később pedig a szövetségesek loptak el. Az NSZK területére mindenesetre alig kerülhetett belőle valami. A területre vonatkozó kritérium hiányában viszont nem létezett jogalap kárpótlási és jóvátételi követelésekhez. Az „Aranyvonat" kincseinek jelentős részét – több mint 1790 kilogramm nemesfémet és drágakövet – Franciaország már 1948-ban visszaszolgáltatta, ezt a „párizsi arany" néven ismert kincset a kommunista hatalom tulajdonította el. Az értékek a Pénzügyminisztérium letétjébe kerültek, és 1980-ig

a BÁV és az Artex csatornáin keresztül értékesítették őket, illetve egy részüket beolvasztották és a Nemzeti Banknak adták el. Az amerikai kézre került és a fosztogatások után megmaradt értékeket New Yorkban Izrael javára árverezték el. A valós helyzet eltitkolása érdekében a magyar Pénzügyminisztérium 1958-ban úgy döntött, hogy nem ad ki információt az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján bevont értéktárgyakról, azzal az indoklással, hogy a dokumentumok megsemmisültek.[35] Később a magyar hatóságok már meg sem válaszolták az ezzel kapcsolatos kérdéseket.[36] Egy belső állásfoglalásban a Pénzintézeti Központ maga is elismerte, hogy ez a helyzet „*hosszas megfontolások után született* [...] *annak érdekében, hogy ne lehessen velünk szemben követeléseket állítani.*"[37]

A BRüG-törvények érvényességi területe miatt a magyar hatóságoknak nemcsak azt kellett bizonyítaniuk, hogy a visszakövetelt értékeket németek vették el, hanem azt is, hogy azok az NSZK (illetve Nyugat-Berlin) területére kerültek.[38] Az NDK-ba került értékekről azért kellett mindenképpen hallgatni, mert ez utóbbi országgal szembeni jóvátételi igény szóba sem kerülhetett. A pénzintézeti központ szakértője még fiktív bizonyítékokat is gyártott arról, hogy nem maradtak magyar értékek az NDK-ban.[39]

Sajátos, hogy a magyar hatóságok elsősorban nem az Auschwitzban elrabolt értékekre koncentráltak, noha az aranytömések és azok az utolsó ingóságok, amelyeket a Kanada-kommandó vett el a mintegy 437 000 auschwitzi deportálttól, összességében nem tekinthetőek teljesen jelentéktelennek. A magyar állam azonban azt akarta bebizonyítani, hogy a magyar szervek 1944-ben csak kivételes alkalmakkor vettek részt a kifosztásokban, és a németek a deportáltakat vagyonuk és ingóságaik nagy részével szállították el, illetve hogy az értékeket már Magyarországon is a németek szerezték meg.[40] Ezeket a hazug állításokat képviselték az államilag irányított áldozati érdekképviseleti szervezetek is.[41]

Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a Magyarországon elszenvedett vagyoni károk miatt benyújtott igények alatt a kérelmezők 1889 esetben az 1600/1944 ME. számú rendelet alapján elvont káraikat is megemlí-

tették[42], máskor az ilyen jellegű veszteségeiket a németek általi rablások alatt szerepeltették, a legtöbb esetben azonban meg sem jelölték ékszereik és nemesfémtárgyaik elvesztésének pontos körülményeit. A Pénzintézeti Központ (PK), a Pénzügyminisztérium, a NÜB és a kárpótlások lebonyolítását végző Általános Értékforgalmi Bank mindent elkövetett annak érdekében, hogy az 1600/1944 ME. rendelet alapján zárolt letéteket is a BRüG-féle kárpótlás alatt szerepeltesse: *„Fölös óvatosságból úgy véljük, az ügyfeleket helyes oly értelemben kioktatni, nem szükséges az ékszerelvonásokkal kapcsolatban kifejezetten az 1600/1944 ME. rendeletre hivatkozniuk.*"[43] Azoknak az ügyfeleknek pedig, akik hozzájuk fordultak az 1600/1944 ME. rendelet alapján beszolgáltatott értékek hollétének igazolásáért, azt a semmitmondó választ adták, hogy *„az értékek a háborús események során kikerültek a letétkezelő bank őrizetéből"*, elhallgatva, hogy a kikerülés módjáról a bankok letéti könyvei általában pontos információkkal szolgáltak. Visszakérdezések esetén sem voltak hajlandóak ennél bővebb felvilágosítással szolgálni, vagyis nem válaszoltak arra, hogy hol, mikor és kik által kerültek ki a kérdéses értékek a bankok őrizetéből. Minderre azért volt szükség, hogy a kikerülést a németek számlájára lehessen írni.[44]

A NÜB és a PK pontosan tudta, hogy az 1600/1944 ME. rendelet alapján beszolgáltatott értéktárgyakat a bankok 1944 végén kivétel nélkül átadták a „a zsidók anyagi és vagyonjogi ügyeinek megoldására" kinevezett kormánybiztos küldötteinek. Ezt az is bizonyítja, hogy az átadás-átvétel jegyzőkönyveinek összefoglalója a PK iratanyagában is szerepel. Magyarán: a hivatalos szervek tudták, hogy a bankoknál nem maradt zsidó vagyon. Mivel a kormánybiztosság kincseinek sorsa – az úgynevezett zsidó „Aranyvonat" – a PK és a NÜB előtt szintén ismert volt, azzal is tisztában kellett lenniük, hogy ezek az értékek soha nem kerültek a németek kezére.

A Magyar Izraeliták Országos Központja (MIOK), valamint a NÜB élenjárt a történelemhamisításban: olyan szakvéleményeket készítettek, amelyek szerint (1) a Sztójay-kormány rendeletei mind német kényszerre születtek; (2) a gyűjtőtáborokban és a bevagonírozások alkalmá-

val nem történtek motozások; (3) a csendőrség csak szórványosan és csak a deportálások elején vett részt a fosztogatásokban; valamint (4) az 1600/1944 ME. rendelet alapján beszolgáltatott értékeket is a németek vitték el.[45] Mindehhez a különböző bankok egykori alkalmazottainak[46], volt csendőröknek és károsultaknak tanúvallomásait is csatolták, amelyek azt igazolták, hogy a zsidó letétesek a letéteik többségét a német megszállást követően kivették a széfekből.[47] 1965 áprilisában erről a NÜB külön német nyelvű dokumentumot adott ki: „Dokumentation bezüglich der Entziehung und Verbringung der Wertgegenstände der ungarischen Verfolgten nach der Besetzung Ungarns." (Dokumentáció a magyar üldözöttek tulajdonának elvonásáról és elszállításáról Magyarország megszállása után) címmel.[48]

Egyes kérelmezők az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján elvont értékeiket az elvonás módjának ismertetése nélkül szerepeltették (pl. „Magyarországon letétbe helyezett 30 db. Napóleon-arany", stb.). A kérelmekben szerepel ezenkívül húsz ékszerüzlet is, kb. 600 000 márka kárral, amiket viszont nyilvánvalóan az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján zárolták.[49] A PK 1963. május 3-án a Pénzügyminisztériumhoz írt levelében azt igazolta, hogy ügyfeleit (azaz a BRüG alapján kárpótlást kérő személyeket) 1962. augusztus 31-i határozata alapján már arra hívta fel: a kérvényeken nem kell feltüntetni, hogy az elkobzott értékeket az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján kellett letétbe helyezni. Az ügyfelek tehát ekkortól úgy sorolták fel elveszett értékeiket, hogy ezt az 1944-es jogszabályt említés nélkül hagyták.

Más kérelmezők az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján elvont értékeik felsorolásakor a valós tényeket meghamisítva az elvonást a német szerveknek tulajdonították. Bár a Magyarországon tevékenykedő Eichmann-kommandó tagjai jelentős mennyiségben tulajdonítottak el zsidó értékeket, a különítménynek nagyjából csak 50 tagja volt, és már ez a létszám is valószínűtlenné teszi, hogy a kérelmekben szereplő 34 952 esetben – vagy azok többségében – ők követték volna el a rablásokat. Más német szervek viszont 1944. március 19. és 1944 júliusa között magyarországi zsidókkal elvileg nem kerültek érintkezésbe.

Bizonyos kérelmezők hamis módon a koncentrációs táborokban elvett értékek között szerepeltették az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján elvont értékeiket. Mint említettük, ennek érdekében a kérelmezők érdekvédelmi szervezete olyan hamis igazolásokat és tanúvallomásokat terjesztett elő a német kárpótlási hivataloknak, amelyek azt akarták bizonyítani, hogy a magyar hatóságok a gettósítás és a deportálás során szinte senkit sem motoztak meg, továbbá, hogy a magyar bankok a német megszállás után is messzemenően lehetővé tették zsidó ügyfeleiknek széfjeik kinyitását és értékeik zömének kivételét, amelyek így velük együtt Auschwitzba kerülhettek. Ezzel szemben az összes vonatkozó és hiteles forrás[50] egyértelműen igazolja, hogy a magyar hatóságok a deportálás és a gettósítás során mindenkit kegyetlen és rendkívül alapos motozásnak vetettek alá. Egyes gettókra vonatkozóan az elrabolt készpénz és ékszer mennyisége is ismeretes. Azt is egyértelműsítik a források, hogy az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján rendkívül nagy mennyiségű letét került a bankokhoz és rajtuk keresztül a magyar államhoz: ezzel kapcsolatban elég, ha a zsidó „Aranyvonat" kapcsán írtakra, illetve az aranyvonat értékeinek kb. 30%-át kitevő „párizsi aranyra" utalunk. Ebből adódóan valószínűtlenek azok a tanúvallomások is, amelyek szerint a zsidók csak alig helyeztek el értékeket bankokban az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján.

Külön elgondolkodtató, hogyan élhették át a MIOK képviselői, hogy a magyar állam immár harmadszor kíván a zsidók vagyonából haszonra szert tenni (másodszor az 1948-as államosítással tette ezt), ráadásul ezúttal úgy, hogy ehhez elvárja az áldozatok aktív és lelkes közreműködését is. Bizonyos szempontból a helyzet még súlyosabb is volt, mint 1944-ben. Akkor a zsidóknak csak le kellett mondaniuk értékeikről. A NÜB azonban ennél többet akart, mert az egyszer már kifosztottakat hazugságokra is kényszerítette tragédiájuk kapcsán. Bizonyára nem véletlen, hogy a MIOK több képviselője, köztük Seifert Géza és Sós Endre, az állambiztonság kényszerrel beszervezett ügynöke is volt.

Az összes kérelemből a PK kimutatásai szerint 25 000 esetben a kérelmezők semmilyen formában nem tüntették fel az 1600/1944 ME. sz.

rendelet alapján keletkezett káraikat, és nem jelöltek meg Magyarországon magyar hatóságok által elvont értékeket sem (a kérdőíveken megkülönböztették a magyarországi vagyoni károkat, valamint a német táborokban történt vagyonelvonásokat). Mivel a PK érdeke volt minél több kárigény begyűjtése, arra következtethetünk, hogy a maradék 37 000 esetben ezen károk feltüntetése valamilyen formában megtörtént. Pontos képet természetesen csak mind a 62 000 kérvény teljes feldolgozása adhat. E sorok írója szúrópróbaszerűen kb. 20 kérvényt vizsgált, azok mintegy 60%-ban tartalmaztak olyan magyarországi károkat, amelyek az 1600/1944 ME. sz. rendelet hatálya alá eshettek (nemesfémtárgyak, aranypénzek), de az elvonás részleteit egyik kérvény sem tartalmazta – nem utalt tehát arra, hogy az elvonás az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján történt-e, vagy más módon (például a német rendőrség, esetleg a magyar csendőrség rablásai, illetve a nyilasok razziái alkalmával).

A jelentős részben tehát tudatosan hamis adatokkal beadott[51] kérelmekből megállapítható, hogy az 1600/1944 ME sz. rendelet alapján történő beszolgáltatás jóval többször lehetett valós indoka a kérvényeknek. A Magyar Általános Hitelbank esetében például iratok vannak arról, hogy 1944. november 6–15. között összesen 160 darab jegyzékkel adták át az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján leadott értékeket a Zsidó Vagyon Kormánybiztosságának.[52] Egy 1963-as kimutatás szerint a PK I. kúriájához tartozó intézeteknél (tehát a kereskedelmi bankoknál) csak Budapesten 21 736 letét keletkezett az 1600/1944 ME. rendelet alapján. A vidéki letétek számát 11 000 darabra becsülték.[53] A PK összesen 33 000 ilyen letéttel számolt, és ennek alapján arra következtetett, hogy a BRüG-kérvényekben valójában mintegy 4700 lehetett az ilyen károk valós száma. A PK utalt arra is, hogy ilyen jogcímen kárigényt nem vettek fel, mert azt az érdekeltek – feltehetően más jogcím alatt – amúgy is felvették nyilatkozatukban.[54]

Mindez azért fontos, mert bizonyítja, hogy az 1600/1944 ME. sz. rendelet alapján elvont értékek nem a németekhez kerültek, és hogy a magyar állam elvileg rendelkezhetett adatokkal ahhoz, hogy 1945 után az elrabolt javakért kárpótlást fizessen. Ez azonban nem történt meg – mint láttuk, még a „párizsi arany” néven visszaérkezett zsidó vagyont

sem kísérelték meg az áldozatok kártalanítására fordítani. A német fél amúgy részben tisztában volt azzal, hogy a kérelmekben szereplő nemesfémtárgyakat zömmel a magyar hatóságok rabolták el. Erre utalnak a különböző kárpótlási ügyekben született németországi ítéletek, amelyek kifejezetten hivatkoznak is az 1600/1944 ME. sz. rendeletre, a csendőrség elkobzásaira, illetve a Magyarországon 1945 után kiadott történeti munkákra, és erre utal az ezzel kapcsolatos belső német levelezés is.[55] A német fél külpolitikai és egyéb okokból azonban mégsem tartotta szükségesnek ezen esetek kizárását a globális megállapodás alá eső kérelmek közül. A globális megállapodás ezért nem is utal arra, hogy a kérelmek között szerepelnének hamis, jogalap nélküli követelések is. A nyugat-németországi kárpótlással foglalkozó hivatalok és bíróságok sajátos módon elfogadták azt a hamis állítást is, amely szerint a magyar kormány 1944. március 19-től (esetenként már 1941. június 22-től) német nyomásra hozta volna a zsidóellenes intézkedéseket. Ennek jegyében az egyéni kérvényezők közül többen kártérítésekhez jutottak olyan ügyekben, amelyhez a német kormánynak valójában semmi köze sem volt – például a munkaszolgálat alatt elszenvedett károkért.[56] A magyarországi székhelyű és nem a NÜB-ön keresztül beadott kérvények utáni kifizetéseket 1965-től azonban felfüggesztették. Az indoklás az volt, hogy a két ország között nincsen hivatalos diplomáciai kapcsolat.

A népgazdasági érdek

Németországban az 1962-es frankfurti Auschwitz-per Magyarország holokausztért viselt felelősségét is felvetette. Ez nyugtalanította a magyar hatóságokat, ezért a kommunista propaganda megpróbálta elkendőzni a témát. Fodor Zoltán[57], magas rangú pártfunkcionárius és külügyminisztériumi tisztviselő 1962. június 16-án a következőket írta a Partizánszövetség elnökének: *„A vádlottak igyekeznek a Magyarországon elkövetett háborús bűnöket az akkori magyar hatóságokra hári-*

tani. Ilyen tendencia mutatkozik a kártalanítási tárgyalásokon is. Fontosnak tartom, hogy a fenti ügyben a magyar fasiszták bűnösségének bizonyítása mellett a nácik közvetlen felelősségét hangsúlyozzuk."[58]

Az, hogy itt nem az áldozatok jogairól, hanem valami egészen másról volt szó, a magyar Pénzügyminisztérium és a Partizánszövetség egyik levélváltásából is kiderül: „*A Német Szövetségi Köztársaság kormányával szemben érvényesítendő magyar kártalanítási igények érvényesítéséhez fontos devizagazdálkodási érdek fűződik*"[59] – írta egy pénzügyminisztériumi hivatalnok. Magára a levélváltásra egy újságcikk adott okot[60], ami a felelős elvtársak szerint félremagyarázható volt. Az írás beszámolt róla, hogy Ravensbrückben 50 cigányasszonyon hajtottak végre sterilizációs kísérleteket, és közülük csupán 10 élte túl a háborút. A NÜB viszont tudta, hogy ebben az ügyben már addig is több mint 10 személy adott be kárpótlási kérelmet.

Az Általános Értékforgalmi Bank amúgy is meglehetősen sajátosan kezelte a károsultakat. Továbbította feléjük az állam elvárásait, figyelmeztette őket az állammal szembeni kötelességeikre, de közben a leghalványabb említést sem tett emberi jogaikról és méltóságukról. Az áldozatok kálváriája ugyanis nem zárult le azzal, hogy 1958-ig kitöltötték és leadták kérvényeiket. Az Általános Értékforgalmi Bank ugyanis utólag rájött arra, hogy az eredetileg beadott kérvények sok szempontból hiányosak, ezért még egyszer berendelte az „ügyfeleket", akiket alattvalóként kezelt, és ha szükséges volt, megrovásban is részesített. Ebből a szempontból sokatmondó Lőcsei Ernő osztályvezető egyik körlevele: „*Korábbi tapasztalatom szerint előfordul, hogy egyes ügyfelek nem kooperativok* [sic!]. *Kérem ezért az összes ügyintézőket, amennyiben a kiküldésre kerülő levélre az ügyféltől választ nem kapnánk, illetve az ügyfél nem jelenne meg, udvarias, de határozott hangú ajánlott levélben ismételten kérjék fel Osztályunk felkeresésére, 8 napos határidő megszabásával. Ha az ügyfél e második levélben foglaltaknak sem tenne eleget, kérem a további teendőket velem megbeszélni.*"[61]

Problémát jelentett, hogy az eredetileg leadott kérdőíveken nem minden károsult tüntette fel a deportálás során elpusztult rokonait

– minden bizonnyal azért, mert a kérdőívek kitöltéséhez nem kaptak kellő segítséget. 1971. november 15-én kelt „észrevételeiben" Lőcsei osztályvezető majdhogynem úgy állította be a károsultakat, mint akik nem kezelték „jó gazdaként" az állami vagyont: *„Mindenkinek módjában állott annak idején az egyértelmű és világosan megfogalmazott kérdőíveken (Fragebogen) összes elhunyt hozzátartozóit felsorolni, és ha ezt nem tette, annak anyagi következményeit viselnie kell. Mint a NÜB elnöksége előtt ismeretes, kb. 400 000 magyar állampolgárt öltek meg Auschwitzban, és ha a most panaszt tévő ügyfelek annak idején nem mulasztották volna el összes elhunyt hozzátartozóikat 1959. április 1-ig bejelenteni, úgy lényegesen nagyobb számú károsult után lehetett volna globál kártalanítási összeget követelni az NSZK Pénzügyminisztériumától."*[62] Lőcseinek az áldozatokkal kapcsolatos empátiájának teljes hiányáról árulkodik az az átirata is, amelyben kollégáit arra kéri, az „ügyfeleknek" küldött leveleket közérthetően fogalmazzák, mert: *„az ügyfelek jelentős száma öreg, sőt primitív, akik a túlságosan hivatalos nyelvezetet nem értik meg."*[63]

A magyar állam szemlátomást valutainjekciót látott a bonni jóvátételben, noha annak pénzben kifejezett értékét saját maga sem ismerte pontosan. A statisztikusok 50 és 254 millió márka között ingadoztak, attól függően, hogy éppen mikor „mit" számítottak bele a BRüG-be, vagy a BEG alapján hány (idős) nyugati rokon nyomára bukkantak. A 62 000 beadványt átszortírozták és borítólapokkal látták el. A Pénzintézeti Központ határtalan fantáziájára vall, hogy 1965-ben felmerült: esetleg a svájci Société de Secours et d'Entraide, a kelet-európai zsidókat segélyező szerv is színre léphetne mint pénzátvevő.

Miközben Magyarországon a játékteret keresték, Nyugat-Németország javában kárpótolt: 1959 és 1964 között 13 nyugati államnak folyósított globális jóvátételt, összesen 977 millió márka értékben. Ezenkívül 1968-ig – az izraeli globálszerződésen kívül – körülbelül 30 milliárd márkát költött kárpótlási célokra. (Ebben a összegben már benne foglaltattak a szabad világban élő 56-os magyar zsidók is.) Emellett ott voltak az álorvosi kísérletek magyar áldozatai is, akiknek egy bonni

különalap az 1971-es végszerződésig hosszú küzdelmek után 10 millió márkát juttatott.

Miközben az Általános Értékforgalmi Bank több milliós átutalásban gondolkodott, szemlátomást a kisebb bevétellel kecsegtető ügyeket is forszírozta. Nyomára akadt például négy magyar zsidónak, akik a hatvanas években Nyugat-Berlinben telepedtek le. Informátorok súgták meg, hogy e személyek a szövetségi kártalanítási törvény értelmében már kárpótláshoz jutottak, és emellett csinos nyugdíjpótlékban is részesülnek. A bank egyik munkatársa 1970 októberében szolgálati útra indult a berlini exklávéba, hogy a kiszemelt jómódú „áldozatokat" hazaédesgesse. A csalétek nyilván az az ígéret lehetett, hogy a deviza beszolgáltatása esetén boldog devizabelföldivé válhat. Az állam majd szemet huny, és nem firtatja a disszidálás okát. A banki alkalmazott útravalóul a következő feljegyzést vitte magával: *„A különböző forrásokból beszerzett információk alapján, Dr. Czibók kartársnak az a benyomása, hogy a fentebb felsorolt 4 ügyfél hazatérése alkalmával, illetve már azt megelőzően, az év végéig, fejenként minimálisan 40-50 000 DM-et utalnának át, megfelelő rábeszélési lehetőség esetén. Ennek folytán a szóban levő akcióból kifolyólag kb. 160 000 devizabevételre számítanánk, a fenti 4 ügyből. Ennek következtében* [...] *devizabevételeink – figyelembe véve jelen feljegyzésünk első részében említett 100 000 DM-et is – összesen minimálisan kb. 260 000 DM-et tennének ki, de lehet, hogy ez az összeg a 300 000 DM-et is elérné."*[64] Úgy látszik, minden fillérre szükség volt.

Hogy a magyar hatóságok hogyan bántak az áldozatokkal, azt jól mutatja a következő példa is: 1965. március 19-én egy bizonyos Kalmár G., aki két esetben alanyi jogon, egy esetben hozzátartozói jogon volt érdekelt, megjelent a berlini jóvátételi hatóságnál, és a következőket jelentette ki: *„Kérem a 9 WGA/Ung. 57677/59 számon nyilvántartott eljárás szüneteltetését: nővéremet az Általános Értékforgalmi Bank már háromszor figyelmeztette büntetőjogi következmények felemlegetése mellett a magyar állam devizaszerzési érdekeire, és ezért azt akarta, hogy a saját jogon és szüleim alapján Magyarországon belül és kívül elkobzott értéktárgyak után járó igényeinket szüneteltessük."*[65]

A kérvények fogadtatása az NSZK-ban

Az érdekképviselet két tanúval hitelesített magánokirat formájában készítette el a beadványokat. Példa erre dr. Schwarz László (Budapest) és Simkó Erzsébet (New York) beadványa a koncentrációs táborban való saját fogságukért, valamint örökösökként az anya fogságáért és haláláért a koncentrációs táborban. A beadványban a következő követeléseket támasztották:

1. Az anya Auschwitzban elvett ruhái, körülbelüli érték összesen 200 000 forint.
2. A dr. Schwarz tulajdonából Magyarországon elrabolt értékek, 150 000 forint.
3. Dr. Schwarz magyar munkaszolgálatban végzett kényszermunkája.[66]

Nem kértek kárpótlást a fogságért és az esetleges egészségkárosodásért, mivel a BRüG-törvények erre nem adtak lehetőséget. Megjegyzendő, hogy a kereset benyújtásának idejében egy átlagos havi fizetés 2000 forintot tett ki, tehát a kérelem szerint dr. Schwarznak Auschwitzban rendkívüli mennyiségű ruhával kellett megérkeznie.

1964. június 13-án az érdekképviselet egy újabb jegyzőkönyvet küldött Berlinbe a „koncentrációs táborokban elvett tárgyakról", amiben a tárgyak (1 bunda, 3 arany jegygyűrű, ebből kettő briliánsokkal, 2 arany zsebóra, 9 db aranyfog, 30 db arany Napóleon-érme) ellenértékét már pontosan megadták, és összességében 7580 német márkában határozták meg. Ez már jóval kevesebb volt, mint az első kérelemben megjelölt összeg.[67] A kérvényben szereplő állítások azonban ezúttal sem voltak túl hitelt érdemlőek, hiszen – mint azt már többször említettük – az akkor érvényben lévő magyar rendelkezések[68] szerint a drágakövek és az aranyérmék beszolgáltatási kötelezettség alá estek, és a deportáltakat nagyon alaposan átkutatták, vagyis szinte biztos, hogy ezeket az értékeket már a magyar hatóságok elvették tőlük.

1965. március 10-én a nyugatnémet pénzügyigazgatóság eldöntötte, hogy visszautasítja a Magyarországon elvett lakásokkal és üzlethelyiségekkel kapcsolatos követeléseket, mert a kérvényezők nem szolgáltattak bizonyítékot arra, hogy azok a Német Birodalom tulajdonába kerültek.[69] Hozzá kell tennünk: ez teljesen valószínűtlen is volt.

1970. december 11-én végül eldőlt, hogy a teljes beadványt visszautasítják. Az indoklás a német kárpótlási hivatal részéről meglehetősen cinikus volt: a koncentrációs táborokban elvett tárgyak kapcsán sem bizonyítható, hogy azokat a német hatóság vette el, és ezeket a követeléseket csak „a fogolytársak állításaira" alapozták. Az Általános Értékforgalmi Bank e döntéseket követően 1970. június 16-án tiltakozást nyújtott be, majd miután 1971 januárjában a berlini pénzügyigazgatóság a beadványt visszautasította, a bank 1971. január 6-án panaszt emelt a határozat ellen.

Az eljárást végül két különböző kifizetéssel zárták le. Schwarz úr igényeit a Németország és Magyarország közötti kárpótlásról szóló globális megegyezés keretében intézték el (ennek ismertetését lásd később). Simkó Erzsébet igényeire 1974. január 4-én 1900 német márkáról szóló megegyezési ajánlatot terjesztettek be. Simkó elfogadta az ajánlatot, így 1974. október 2-án neki, mint 50%-os örökösnek a Schwarz-ügyben 950 márkát ítéltek.[70]

Ezzel együtt valójában valószínűtlennek tűnik, hogy az érintetteket a német hatóságok rabolták volna ki. Eichmann néhány munkatársának nem sok esélye volt erre 200 000 magyar hivatalnokkal szemben. A jóvátételi hivatalok is tisztában voltak ezekkel a körülményekkel, hiszen elutasító ítéleteikben feltűnik az az „újra és újra ismételt állítás", amely szerint valószínűtlen, hogy az SS-katonák és a Gestapo ilyen mértékben és ekkora tömegben elkobzásokat hajtottak volna végre.[71] Az ítéletek olykor Magyarországon publikált könyvekre is hivatkoztak.[72] Az áldozatok szempontjából persze ennek a különbségtételnek kevés jelentősége volt, noha ők is pontosan tudhatták, hogy ingóságaikat a magyar állam rabolta el, csak erről politikai okokból hallgatniuk kellett. Bár a magyar vezetés 1945 után elismerte a zsidók ellen elkövetett tettek

igazságtalanságát, saját szerepét vonakodott bevallani, és a felelősséget néhány náci kollaboránsra hárították.

A keleti államok közül Magyarország volt az egyetlen, amely a BRüG-törvények kapcsán komoly igényekkel lépett fel. Emellett magánúton, nyugati ügyvédek meghatalmazásával több magyarországi károsult is próbálkozott kérvények beadásával. Az illetékes német bíróság egyedi esetekben pozitív döntéseket hozott.[73] A magyar oldal ezzel szemben kezdetektől fogva egységes rendezést próbált elérni, amit tulajdonképpen 1962. január 23-án, egy közös tárgyalás keretében a német pénzügyminisztérium is javasolt, mivel ez a változat az NSZK szempontjából olcsóbbnak tűnt. Végül, mint említettük, 1965-ben, a diplomáciai kapcsolatok hiányára hivatkozva minden kifizetést leállítottak.

A kifizetések elmaradása nemcsak a magyar oldalon adott okot az aggodalomra. Német részről is hamar észrevették, hogy a német–magyar áruforgalomban a magyar kereskedelmi mérleg csaknem mindig negatív.[74] Ezen túlmenően a német fél az NDK-val való rivalizálás miatt és egyéb okokból is komolyan érdekelt volt a magyar diplomáciai kapcsolatok javításában. 1963 óta mindkét államban létrejöttek a kereskedelmi képviseletek. Az NSZK a diplomáciai kapcsolatok felvételét, de legalábbis a kereskedelmi képviseletek jogosultságának kiterjesztését akarta elérni. A magyar fél azonban ezt szovjet jóváhagyás nélkül nem engedhette meg, a Szovjetunió pedig ebben az időben még ragaszkodott ahhoz, hogy a szocialista országok egyedül az NDK-t ismerjék el.

A magyar diplomácia minden lehetőséget megragadott arra, hogy a német partnert emlékeztesse a 62 000 beadvány további feldolgozására. Német részről a beadványok többségét ekkoriban megalapozatlannak ítélték. Csak a koncentrációs táborokban elvett „utolsó tulajdont" tartották visszatéríthetőnek, amiért az érintett esetekben átlagosan 1500, összesen kb. 20 millió márkát irányoztak elő. Az ügynek azonban nem lett folytatása, mert ettől nem lehetett várni a diplomáciai kapcsolatok felvételét.[75]

A magyar kormány 1966-ban újabb emlékeztetőt készített, amelyben a kárpótlás melletti új érvként az NSZK által a fegyveres SS hadirokkantjainak részére fizetett rokkantnyugdíjra[76] is hivatkoztak. Ma-

gyar értelmezés szerint az, hogy az SS sebesültjei anyagi juttatásban részesültek, miközben a koncentrációs táborok foglyai nem, rosszindulatú diszkriminációt jelentett. De Németországon belül is megütközést keltett ez a praxis, amit az is bizonyít, hogy az emlékeztető átadásáról egy kritikus hangvételű tévériport is készült.

A Brandt-éra és a németországi belső vita a magyar kárpótlásról

Az 1967/68-as év fordulóján a német jóvátételi hatóságok magatartása megváltozott. E mögött az a német legfelsőbb visszaszolgáltató bíróság által hozott 1967. májusi döntés állt, amely szerint a békeszerződésben foglalt „követelésekről való lemondás" nem vonatkozik a visszatérítési igényekre. Ennek alapján bátorodott fel a jóvátételi hivatalok igazgatója, hogy az eljárást egy általános rendezéssel[77] intézzék el. A német pénzügyminisztérium és a külügyi hivatal is ezt a megoldást vetette fel. 1967 áprilisától többször meghívták Bonnba dr. Hermann Rheinboldt ügyvédet, aki a magyar érdekeket képviselte az NSZK-ban. Látszólag a felelősök egyikének sem volt áttekintése a magyar beadványokról: a német külügyi hivatal V. (jogi) osztálya Hehenberger követségi tanácsos állítása szerint 40 000 beadványból és 60 millió márka összkövetelésből indult ki az ékszer és nemesfém Magyarországon kívüli koncentrációs táborokban történt elkobzásáért. Hehenberger azonban attól tartott, hogy pozitív döntés után a többi kelet-európai állam is követeléseket fog támasztani, és ebben az esetben a kifizetéseket már 2 milliárd márkára becsülte. Úgy vélte, egy általános szerződés esetén Lengyelország biztosan „két vagy háromszorosát" kérné ennek az összegnek. Ezzel szemben Ernst Féaux de la Croix, a német pénzügyminisztérium jóvátételi igazgatója ez idő tájt 150 és 200 millió márka közötti összegre becsülte a magyar követeléseket, és azt feltételezte,

hogy a 62 000 kérelem összesen 220-250 000 esetet jelent.[78] A pénzügyminiszter eredetileg 75 000 jogos igénnyel számolt nemesfém- és ékszerelkobzásért, valamint a koncentrációs táborokban elvett utolsó tulajdonért, összesen 140 millió márka értékben.[79] (Nem világos, hogy a pénzügyminisztérium miért becsülte túl a kérelmek számát.) A miniszter nézete szerint ehhez az összeghez jött volna még 3 millió márka a magyar munkaszolgálatos táborokban történt elkobzásokért, és 5 millió márka a gyűjtemények, könyvtárak, versenylovak, orvosi berendezések elkobzásáért, illetve luxuslakások és magyar kastélyok bútorzatáért, „amelyek esetében az egyéni elszállítás bizonyítása lehetségesnek tűnik". A kamatokat a miniszter 5,9 millió márkában állapította meg, így a végösszeg nagyjából 150 millió márkára rúgott volna. Mivel mindkét illetékes 150 milliós összegből indult ki, végül a magyar és a német tárgyalófél is ebben az összegben egyezett meg.[80] Január 9. és 13. között a BFM (Szövetségi Pénzügyminisztérium) két munkatársa, Koppe minisztertanácsos és Häck Magyarország-referens tárgyalt a NÜB küldöttével, Dezséri Lászlóval és a magyar pénzügyminisztérium munkatársával, Pollák Miklóssal.[81] 1968. január 13-án aláírták a 150 millió márka kifizetéséről szóló általános szerződést.

A belső számítások azt mutatják, hogy a német félnek nem állt szándékában egyedi eseteket ellenőrizni, és a magyar kérelmeket összességében igen jóindulatúan bírálta el. Valószínűleg a német döntéshozók a náci bűntettek morális felelősségének tudatában cselekedtek, és nem kívánták kicsinyes számolgatással elhárítani a felelősséget. Csak ezzel magyarázható, hogy a gyűjtemények, versenylovak és orvosi eszközök – amelyeket megint csak elsősorban a magyar hatóságok raboltak el – kárpótlandó vagyontárgyként eshettek számításba.

A felelős német minisztériumok az általános szerződést úgy értékelték, mint mindkét félnek előnyös megoldást. Ahogy azt a német külügyi hivatal egy megjegyzésben is leszögezte: „*Aligha képviselhető az egyes kérvények feldolgozásának további halasztgatása: az átalányban történő elintézés* [viszont] *örvendetes módon csökkentené a közigazgatási költségeket.*"[82]

Helmut Buschbom, a berlini jóvátételi hivatalok igazgatója ugyanakkor már ebben az időpontban „komoly kétségét" fejezte ki a megállapított összeg kapcsán. 1968. március 8-án figyelmeztető levelet írt Ernst Benda belügyminiszternek, március 20-án pedig Féaux de la Croix-nak, amiben arra hívta fel a figyelmüket, hogy a jóvátételi hivatalok tapasztalata szerint minden negyedik-ötödik igénylést vissza kell utasítani a kérelmek érvénytelensége, a károsultak eltűnése vagy az örökösök fellelhetetlensége miatt. Ezek az esetek átalányértékelés esetén nem beszámíthatóak. Buschbom ennek alapján a jogosnak tűnő követeléseket maximum 85 millió márkára taksálta, és egy 80 millió márkáról szóló ajánlatot javasolt, ami egyéni esetekre lebontva 1500 márkát jelentett volna személyenként. Az ellen is tiltakozott, hogy a jóvátételi hivatalokat nem vonták be a tárgyalásokba.[83] Buschbom egyébként nem volt kicsinyes, mert kész volt 500, Magyarországon kívüli munkaszolgálatban elszenvedett vagyoni veszteség kapcsán benyújtott igény esetében 1875 márkát megítélni, annak ellenére, hogy a kérdéses munkaszolgálatot 1943 és 1944 között Borban (Szerbia) a magyar állam szervezte, magyar személyzettel, és semmi köze nem volt a német koncentrációs vagy munkatáborokhoz.

1968. október 22-én Buschbom ismételten igen határozott levelet írt Ernst Féaux de la Croix-nak, amiben kifejezte komoly kétségeit a 150 millió márka kifizetésére szóló engedély kapcsán. Ellenvetését a következő pontokra alapozta:

1. Nem mind a 62 000 érintett tagja a NÜB-nek, a személyek kb. 12%-a személyesen vagy mások által képviseli saját érdekeit. Ezért az érdekképviselettel kötött megállapodás nem vonatkozhat minden érintettre.
2. Más esetekben 510 és 700 márka közötti összeget ajánlottak fel az „Auschwitzban történt elkobzásokért", amit a kérelmezők el is fogadtak. *„Ha az általános szerződés hatályba lép, akkor az érdekképviselet ugyanezekért a kérelmekért, ugyanezekre az igényekre kapna újra jóvátételi összeget, mégpedig 1875 márkát."*
3. *„Állításuk ellenére az érdekképviselet és Rheinboldt nem rendelkezik minden esetben meghatalmazással."*[84]

Buschbom levelei végül elérték, hogy Franz Josef Strauss pénzügyminiszter 1969. február 14-én közölte Rheinboldttal, hogy a pénzügyminisztérium nincs abban a helyzetben, hogy az átalánymegállapodást engedélyezze. Strauss fél évvel később kért csak elnézést Willy Brandt akkori külügyminisztertől, amiért erről a döntéséről a külügyi hivatalt nem értesítette.[85]

A megállapodás ratifikálásának megtagadása természetesen megdöbbenést váltott ki a magyar diplomatákból. A magyar kereskedelmi képviselet megbízottja, Hamburger Jenő visszautasította a német jóvátételi hivatal arra vonatkozó kérését, hogy az értéktárgyak elvételét igazolják tanúkkal, és annak megvitatására sem volt kész, hogy az eredeti összeget a felére csökkentsék. A magyar álláspont a következő volt: *„Egy 120 milliós összegről még tárgyalna az ember, főképp, ha a kifizetési feltételek megváltoznának.”*[86] A magyar diplomácia a visszautasító német magatartást tévesen értelmezte. Abból indultak ki, hogy az elutasítás mögött a diplomáciai kapcsolatok felvételének elmaradása miatti rossz hangulat áll,[87] amelyet „a külkereskedelemben érdekelt kapitalista körök” szítanak. [88]

A berlini jóvátételi hivatal igazgatója 1969. február 25-én egy statisztikát közölt az addig elbírált 8178 magyar beadványról (ekkorra egész pontosan 62 178 kérvényt regisztráltak). Az átnézett akták közül összesen 2602 olyan eset volt, amelyekben a Magyarországon kívüli koncentrációs táborokban történt elkobzásokról volt szó. Ezekben az aktákban 3775 károsultat azonosítottak be. Előzetes számítás szerint 20 000 eljárás mintegy 29 000 károsultat jelentett volna. Buschbom azt is közölte, hogy az év végéig az összes magyarországi kérvényt regisztrálják, és a magyarországi elkobzásokkal kapcsolatos kérelmeket el is intézik. Az 1968-as évben már 19 577 magyarországi kárigényt utasítottak vissza, 10 455 esetet átadtak a tartományi bíróságnak, így azzal lehetett számolni, hogy 3-4 éven belül az összes magyar kérelmet elintézik.[89]

Eközben a szövetségi vezetésben vita robbant ki a további ügymenetről. Az új keleti politika fényében Willy Brandt minden felmerült

kétség ellenére el akarta érni a megegyezést Magyarországgal. Ezzel szemben a pénzügyminiszter, Franz Josef Strauss Buschbom nézeteit osztotta, miszerint a magyar követelések túl magasak, és a megfelelő kárpótlási összeg úgy 30-35 millió márka körül lenne. Legfeljebb a beadványok felét tartották jogosnak, és (egyébként helyesen) azzal érveltek, hogy a legtöbb értéktárgyat nem a koncentrációs táborok személyzete, hanem még a magyar hatóságok vették el. Féaux de la Croix, aki láthatóan szintén a külpolitikai érdekeket képviselte, kész volt 80 millió márkáig elmenni. A külügyminisztérium V. osztálya ugyanakkor „semmi esetre sem" akart 50 milliónál többet kifizetni[90], míg más osztályok elfogadhatónak találták felső határként akár a 100 milliós összeget is. Mivel Brandt a fenti javaslatok egyikével sem tudott azonosulni (még saját minisztériumával sem), így 1969. április 20-án személyesen vetette fel újra Straussnak – anélkül, hogy az ellenérvekbe belement volna – egy kabinetülés keretében tartandó tárgyalás lehetőségét.[91] Strauss újra visszautasította az aláírást, és az igényeik bejelentése kapcsán komoly gondatlansággal vádolta meg a NÜB-öt.[92]

Az ügy egyre bonyolultabbá vált, amiről a német külügyi hivatal egy belső feljegyzése is tudósít: „*Mivel akkoriban egy, a külügyi hivatal intencióinak megfelelő kabinetdöntésre nem volt kedvező esély, ezért a külügyi hivatal először azt vizsgálta, hogy milyen más lehetőségek állnak rendelkezésre. A pénzügyminiszter által javasolt utat, amely szerint az átalánymegoldás ejtése esetén az egyéni kérelmek megvizsgálásával haladjunk tovább, az érintettek elutasították.*[93] *Mivel a pénzügyminiszter alapvetően nem az átalányfizetés, hanem csak annak összege ellen tiltakozott, azt is megvizsgáltuk, hogy lehetséges-e ismét megegyezni, esetleg csekélyebb összegre vonatkozóan. Ez a vizsgálat negatív eredménnyel zárult.*"[94]

A német kereskedelmi képviselet azt ajánlotta, hogy a kárpótlást áruhitel formájában valósítsák meg. Ezáltal a jóvátétel egy része viszszafolyhatna az államkasszába, így a jóvátétel kritikusai meg lennének fosztva érveiktől, és az eset nem volna precedensértékű. Hogy melyik megoldást részesítik előnyben, *„az Budapestnek teljesen mindegy.*

Csak az érdekli őket, hogy amilyen hamar csak lehet, a rendelkezésükre álljon a pénz." [95]

Legkésőbb ekkor a német illetékesek számára is világossá vált, hogy a magyar vezetés nem a kifizetésektől teszi függővé a diplomáciai kapcsolatok felvételét. A budapesti kereskedelmi képviselet előtt sem maradt rejtve, hogy bár a magyar oldalon lenne készség a kapcsolatok felvételére, a kérést de facto a moszkvai vezetés dönti el. „*A mi fizetési hajlandóságunk se nem csalogató, se nem nyomós érv a diplomáciai kapcsolatok felvétele mellett*" [96] – írta a német kereskedelmi képviselő, Hardo Brückner a Szövetségi Külügyminisztériumnak, ahol szintén ezt a véleményt képviselték : „ *A magyarok csak abban az egy esetben lennének készek a diplomáciai kapcsolat felvételére, ha a szovjetek engednék azt, másrészről a vitatott összeg egyszerűen nem elég magas ahhoz, hogy a magyar szándékot egy politikai döntésben valóban jelentősen befolyásolni tudná.*"[97] A német külügyminisztériumnak kétségkívül igaza volt. A magyar diplomácia már 1969-ben felvetette, hogy a kereskedelmi képviseletek kapjanak vízumkiadási jogot is. 1970 márciusában történt először miniszteri szintű látogatás Bonnban.[98] Ezen alkalommal is felvetődött a magyar BRüG-kérelmek kérdése, ahol a német külügyi hivatal nyilvánvalóan rosszul informált hivatalnokai a magyar miniszterrel szemben 80 ezer beadványról és legfeljebb 35-50 millió márka összegű ajánlatról beszéltek, és megígérték, hogy nagyvonalúan kezelik a kérdést.

A német külügyi hivatal megfontolásában paradox módon az NDK is szerepet játszott, annak ellenére, hogy a magyar oldal soha nem fordult jóvátételi igénnyel Kelet-Németország felé. A mindkét oldal által aláírt szerződés ratifikálásának elmaradása csorbát ejtett az NSZK szavahihetőségén, és ezzel az NDK képviselete szükségtelenül ütőkártyát kapott a kezébe, amivel saját szerepét felnagyíthatta. Az NDK magyarországi követsége valóban nagyon odafigyelt arra, hogy az NSZK minden intézkedését – különösen kulturális és sajtóbeli aktivitásait – megkösse. Az NSZK kereskedelmi képviseletének figyelmét is felkeltette, hogy a magyar hatóságokat ez a „cenzúra" egyre jobban dühítette, valamint

hogy Kádár és a felső politikai vezetés többi tagja Ulbrichttal szemben elutasítóan viselkedik.[99] Így aztán a nyugatnémet oldal egyre inkább számításba vette a keletnémet konkurenciát is.

Bő egy hónappal azután, hogy Willy Brandtot kancellárrá választották, a Szövetségi Külügyminisztérium II. osztályának vezetője 1969. november 27-én ismét felvetette, hogy a kétségek ellenére adjanak helyt a magyar kéréseknek. „*A pénzügyminiszter viselkedése jóvátételjogi szempontból nem kifogásolható, másrészről a 150 millió márkás összeg akkor nem is tűnik túl magasnak, ha tekintetbe vesszük, hogy jóvátételjogi szempontból csak az elszenvedett károk egy kis része, és még csak nem is a lényegi része, jóvátehető. A magyar oldal be fogja számítani a most túl magas összeget, ha más jóvátételi kérdések tárgyalására kerülne sor, ami előbb vagy utóbb nem zárható ki.* [...] *Az október 28-i kormánynyilatkozattal deklarált új Kelet-politikánkat tennénk hiteltelenné, ha a velünk együttműködő partnerrel szemben, aki ténylegesen vagy csak saját benyomása szerint, de ezzel bizonyos kockázatot is vállal magára, megtagadnánk kötelezettségeink teljesítését, amit a magyarok által ismert külügyi hivatali felfogás szerint már a volt szövetségi vezetésnek is el kellett volna ismernie.* [...] *Ezért felvetem, hogy az ügyet miniszter úr újra küldje a pénzügyminisztérium elé. Abban az esetben, ha ez az irat nem vezetne eredményre, az esetet a kabinet elé kell vinni.*”[100]

Az 1970-es év során az összeg feletti alkudozás még intenzívebbé vált. A magyar pénzügyminisztérium részéről Réti Károly osztályvezető felvetette egy kormányszintű megbeszélés lehetőségét. Hangsúlyozta, hogy a megállapodás gyakorlati megvalósítása (azaz a kifizetés módja és időpontja) másodlagos jelentőségű. A Volkswagen-lobbi azt akarta elérni, hogy a magyarok a BRüG-pénzeket áru formájában kapják meg. Ezek a próbálkozások – amelyeket Hirsch Bundestag-képviselő közvetített – elérték az államtitkári szintet, sőt még a kereskedelmi képviselethez is eljutottak. 1970. május 5-én Brückner kissé zavartan jelentette: „*Igazán mindent megtettem azért, hogy meggyőzzem Réti urat a Volkswagen-vásárlás szükségszerűségéről és hasznosságáról, de nem sikerült rábe-*

szélnem."[101] Jelentése további részében leírja: nem szabható meg, hogy a magyarok milyen árut vásároljanak, hisz lennének számukra sokkal lényegesebb dolgok is. Ezután júliusban az illetékes német minisztériumok tárcaközi tárgyaláson foglalkoztak az üggyel. Itt a pénzügyminisztérium államháztartási részlegének képviselője hangsúlyozta, hogy sem az 1970-es, sem az 1971-es évben nem áll rendelkezésre a kért összeg. Buschbom érvei alapján Franz Josef Strauss továbbra is a kifizetés ellen volt. Féaux de la Croix a kérelmek egyedi elbírálásának költségét 10 millió márkára becsülte, valamint azt is megjegyezte, hogy 1968. január 1-től minden BRüG-igény után kamatot kell fizetni. Ennek ellenére a megbeszélések késleltetését javasolta, ami azonban nem volt megfelelő a külügyminisztériumnak, hisz nézetük szerint *„már az időpontra tett javaslat is politikum"*[102] volt. Ez alatt nyilván azt értették, hogy a német félnek diplomáciai kudarcot jelent, ha a kárpótlások kérdésében nem jár el nagylelkűen. A külügyminisztérium II. osztálya vagy az eredeti 150 millió márka kifizetését, vagy az egyedi elbírálást ajánlotta. Félő volt azonban, hogy emiatt a megegyezés korábbi ellenzői, Strauss és Benda komolyan megtámadja a szövetségi vezetést.[103] A VI. A/6 referatúra ezzel szemben két részletben fizetett árukölcsön mellett emelt szót. A „Volkswagen-megoldást" végül elvetették, mivel a gazdasági minisztérium konjunktúrapolitikailag nem látta értelmét a dolognak, annak ellenére, hogy a VW-AG állami garancia fejében kész lett volna 7%-ot hitelezni. A különböző felfogások ellenére a külügyminisztérium mindenesetre egységes volt abban a tekintetben, hogy Budapesttel szemben most már engedékenységet kellene tanúsítani. Alten követségi tanácsos 1970-ben kelt feljegyzése bizonyítja, hogy a külügynek mennyire fontos volt a megegyezés, amelyet nem csekély ellenállással szemben kellett elérni:

„A pénzügyminiszter úr által ajánlott eljárás komoly ellenvetésekre ad alapot.

A külső helyzet az, hogy nem voltunk hajlandóak egy korábban elfogadott megegyezést aláírni. Sok ide-oda tologatás után aztán hajlandónak mutatkoztunk ennek a szerződésnek néhány módosítással történő aláírására. A megfelelő tárgyalások után egyszerű levélben közölni ki-

vánjuk, hogy ismét megváltoztattuk véleményünket. Ez az eljárás nem méltó egy nagyobb államhoz, és sajnos a Német Szövetségi Köztársaság nemzetközi gyakorlatában van már hasonló eset, úgyhogy mi ezzel aláássuk tárgyalópartneri hitelességünket – ha ezt eddig nem tettük volna már meg. És ennek következményei végső soron anyagilag is minket terhelnek majd.

A belső helyzet hasonló: aláírtunk egy szerződést a számunkra rendelkezésre álló tények alapján. A szerződés aláírása után felfedeztük, hogy a tények másképp néznek ki, mint ahogy mi gondoltuk. Legutolsó budapesti tárgyalásunknál ezt a nézetet ismét revideáltuk, és el kellett ismernünk, hogy a magyar állítások valóságtartalma nagyobb, mint ahogyan mi azt el akartuk ismerni. Már ez is igen furcsa: de még most sem vagyunk hajlandóak arra, hogy ebből a helyesbítésből levonjuk a konzekvenciákat.

Meg kell szoknunk, hogy nemzetközi tárgyalásoknál nem változtathatjuk állandóan álláspontunkat, és hogy saját véleményünk közlése a tárgyalópartnerrel szemben számunkra bizonyos kötelezettségeket is jelent. [...] *A pénzügyminisztert rá kell ébreszteni arra, hogy a saját részről elkövetett rossz tárgyalásvezetést neki saját magának kell képviselnie és viselnie kell ennek következményeit.*

A minimum, amit a magyar állam elvárhat, és ami a mi pozíciónkat még menthetővé teszi, az, hogy kijelentjük: hajlandóak vagyunk a megegyezésre, amennyiben csökkentik az összeg nagyságát, de nem tudjuk elfogadni a gyorsított fizetési feltételeket. Nem vagyok jelenleg biztos abban, hogy egy ilyen jellegű kijelentés a jelenlegi tárgyalási helyzetben még lehetséges-e. Ha szükséges, akkor el kell fogadnunk az eredeti megállapodás aláírását, azaz köteleznünk kell magunkat 150 millió márka kifizetésére, amennyiben a diplomáciai kapcsolatok felvételre kerülnek. Ezzel a megoldással legalább a pénzügyminiszter szempontja, amely szerint az 1970-es pénzügyi év szempontjából nem szabad terheket vállalni, teljesülhetne."[104]

A lebonyolítás

Miután Németországban a belső vita a külügyminisztérium és Willy Brandt álláspontjának javára dőlt el, 1971. január 22-én Budapesten a NÜB és az NSZK ismét aláírta a jóvátételi szerződést. A találkozó légköre bizonyára nem volt rossz: *„Különösen szeretném megköszönni a munkatársaim nevében is a nagyszerű búcsúajándékokat.”*[105] – írta Féaux de la Croix Bonnból egy köszönőlevélben Réti Károly minisztériumi osztályvezetőnek a szerződés aláírása után. A német kolléga nyilván megtapasztalhatta a magyaros vendégszeretetet...

A szerződés három részletben fizetendő 100 millió márkáról szóló fizetési kötelezettségről szólt (34 millió 1972. január 15-ig, 33 millió 1973. január 15-ig és 33 millió 1974. január 15-ig). A megegyezéshez tartozó titkos záradék rögzítette, hogy a magyar oldal az ügyintézési költségekre az összeg 3%-át használhatja fel. További részletek érintették azon személyek eseteinek a kezelését, akik 1971. január 1-jén nem Magyarországon laktak: ezek kárpótlása továbbra is az NSZK-t terhelte, de ezen esetekben a Magyarországon élő rokonság kérelmeinek kielégítését a magyar oldal vállalta magára. Ezekre az esetekre az NSZK 3 millió márkát tarthatott vissza. A NÜB azt is megígérte, hogy az 1964 után utólag benyújtott 6000 beadványt visszavonja, és minden további követelésről lemond.[106]

A magyar Pénzügyminisztérium és a Pénzintézeti Központ már 1971. február 2-án tárgyalt a kifizetés módjairól – jellemző módon a NÜB bevonása nélkül. Itt döntötték el azt is, hogy a jogosultak egyes csoportjai mekkora összeget kapnak. Összesen 94 millió márka került szétosztásra. Mivel az adminisztrációs költségeket 3,5%-ban állapították meg (már ez is 0,5%-kal több volt, mint a szerződésben megengedett), nem érthető, hogy miért vontak el ismeretlen célokra további 2,5 millió márkát. A 3,5 millió márka ügyintézési költségből az Általános Értékforgalmi Bank 1 milliót, dr. Rheinboldt pedig 2,5 milliót kapott. Az, hogy dr. Rheinboldt ezt az összeget más, a Magyar Népköztársaság szolgálatában végrehajtott vagy végrehajtandó tevékenységek finanszí-

rozására kapta, feltételezhető, de bizonyíték hiányában nem alátámasztható.[107] További 5 millió márka egyébként szintén nem jutott el az érintettekhez, hanem „tartalék" címszó alatt különítették el.

A következő hetekben a részleteket is kidolgozták. A NÜB-nek ebben csupán statisztaszerep jutott. A magyar Pénzügyminisztérium utasítása alapján négy kategóriát állítottak fel:

1. Azok, akiknek jóvátételi igényeik voltak deportálásért, kényszermunkáért és Magyarországon kívüli vagyonelkobzásért. Ők 13 000 forintot (1520 márkát) kaptak.[108]
2. Azok, akik az első kategória örökösei voltak. Ők 6500 forintot (760 márkát) kaptak.
3. Azok, akik Magyarországon elkobzott értékekért jelentettek be jóvátételi igényeket. Ők 4000 forintot (467 márkát) kaptak.
4. Azok, akik a harmadik kategória örökösei voltak. Ők 3000 forintot (350 márkát) kaptak.

Azok a személyek, akik korábban már kaptak kárpótlást az NSZK-ból, ezekből a kifizetésekből ki lettek zárva, mint ahogy azok is, akiknek 1971. január 1-jén nem Magyarországon volt lakóhelyük. [109]

Mivel a kifizetésekkel kapcsolatos magyar dokumentumok sajnos nem hozzáférhetőek, nem állapítható meg, hogy a magyar állam ténylegesen mennyi pénzt fizetett ki az érintetteknek és mennyit sikkasztott el az összegből. A kifizetésekről először 1974 tavaszától áll rendelkezésre adat, ami azt jelenti, hogy egészében nézve a 100 millió német márka egész évi kamata az államkassza nyereségét gyarapította. Csak annyi bizonyos, hogy mintegy 5 millió márka sem szétosztva, sem költségként felszámolva nem lett. Még ha a teljes összeget szét is osztják, a magyar államnak a jóvátételi kifizetés akkor is jó üzletet jelentett volna, mivel a hivatalos forint-márka átváltási árfolyam teljesen irreális volt, és a szabad piacon a magyar államnak 30-50%-kal többet kellett volna fizetnie a devizáért. Ehhez hozzájött még az is, hogy a magyar államháztartás az 1970-es évtől csak folyamatosan kérvényezett nyugati

kölcsönökkel tudta megőrizni egyensúlyát. Az NSZK-ból jövő kifizetések ezért is jelentősek voltak a magyar államháztartás számára.

Az áldozatok szempontjából a kifizetések nem álltak közvetlen összefüggésben az elszenvedett károkkal, hiszen ezek jelentős részét saját államuk okozta. Csak egy példa: V. S. családjának volt egy boltja Bonyhádon. A boltot 1944 áprilisában kisajátították, V. S.-t pedig családjával együtt Auschwitzba deportálták. V. S.-t és édesapját munkaképesnek sorolták be, míg édesanyját azonnal meggyilkolták. Apja később Buchenwaldban halt meg. V. S.-t dr. Clauberg sterilizálta, és később Oberhohenelbébe szállították kényszermunkára. V. S. 1957-ben jelezte kárpótlási igényeit a család elveszett értékeiért. A kétszobás lakás, az üzlet és az árukészlet, valamint a három tagú család ruháinak és ékszereinek értékét akkoriban 200 000 forintra becsülték. A német–magyar megállapodás keretében V. S. 1974 júniusában kétszer 6500 forintot kapott szülei haláláért, és 1974 augusztusában további 6500 forintot a vagyoni károkért, tehát az eredetileg megadott összeg 3,75%-át vehette kézhez (ezenkívül korábban kapott a Nemzetközi Vöröskereszt segítségével is egy magasabb összeget az elszenvedett egészségkárosodásokért). Ha figyelembe vesszük, hogy a család vagyonának 99%-át valószínűleg már a magyar hatóság elkobozta, és Auschwitzba legfeljebb a jegygyűrűket és néhány elrejtett aranyérmét vihettek magukkal, akkor német oldalról a kb. 1% kárért fizetett anyagi jóvátétel nem jelentéktelen, kiváltképp, hogy a kifizetett 6500 forint akkoriban mintegy háromhavi fizetést tett ki.

Minthogy az adatrögzítés akkoriban még papíron történt, a későbbi megkeresésekre tekintettel a pénzügyminisztérium nemrégiben számítógépes táblázatot bocsátott a NÜB (illetve a Nácizmus Üldözötteinek Országos Egyesülete) rendelkezésére. Ebben az igénylők neve mellett a jóvátétel átvételének időpontja és a négy kategória közül a számára kijelölt (vagy kijelöltek) száma szerepel. A kifizetések 1975. december 31-ig tartottak. A kimutatás 62 904 sort tartalmaz. Dr. Szenes Iván, a NÜB titkárának számítása szerint a felosztás a következő séma alapján történt:

1. 20 897 deportált személy saját jogon 13 000 forintot plusz 7500 forintot;
2. 53 285 személy lágerben vagy azóta meghalt hozzátartozója után személyenként 6500 forintot;
3. 25 374 fő hazai kárigénye jogán 4000 forintot;
4. 316 személy pedig elhunyt munkaszolgálatos vagy gettóba zárt halott hozzátartozója után 3000 forintot kapott.

Idős és beteg személyeket soron kívül is kiértesítettek. Szenes információja szerint 5-6000 ember nem vette fel a neki járó összeget. A Pénzügyminisztérium későbbi igazolása alapján 876 860 000 forint került szétosztásra úgy, hogy az álorvosi kísérletekre átutalt összegek maradványát képző 17 178 127 forintot is jóvátételi célokra használták.

Utójáték

A magyar kormány a kárpótlási megegyezés után is megpróbált újabb igényeket érvényesíteni. 1973-ban a minisztertanács határozata zöld utat adott a diplomáciai kapcsolatok felvételének. Ezt követően – német források alapján – a Pénzügyminisztérium munkatársai és a Külügyminisztérium a következő követeléseket állította össze:

1. Anyagi javak visszaszolgáltatása. 1944 ősze és 1945 tavasza között a német szervek és a magyar vezetés kb. 600 000 tonna árut, gépet, nyersanyagot és állatokat szállított a Német Birodalomba. Ezeknek az értékeknek csak töredéke került vissza Magyarországra 1948-ig. Magyar számítások szerint a magyar kormány követelése 200 millió márkát tett ki.
2. BEG-követelések. A „nácizmus üldözötteinek nem anyagi káraiért" a magyar kormány fejenként 200-400 márkát akart behajtani.

3. Háborús károk. A statisztikai hivatal megállapítása szerint a Wehrmacht által okozott magyarországi károk 1 milliárd márkára rúgtak.
4. Háborús adósságok. A második világháború alatt a Harmadik Birodalom jelentősen eladósodott Magyarországgal szemben. A háborús adósságokat 1972-ben 250 millió márkára becsülték.
5. A háború alatt Németországban dolgozó önkéntes munkások egészségbiztosítási hozzájárulásának visszafizetése.
6. A kényszermunkások munkadíjának megtérítése az őket foglalkoztató cégek által.[110]

A német fél ezekről a kérdésekről nem volt hajlandó tárgyalni, Magyarország ugyanis az 1947-es párizsi békeszerződésben lemondott a Németországgal szembeni minden követeléséről. Igaz, ez a lemondás csak azokra a javakra volt érvényes, amelyeket még 1945. január 20. előtt szállítottak el az országból. Az is problematikus volt, hogy ugyanezekkel a követelésekkel miért nem fordultak az NDK felé is. A magyar kormány kifogása a német tárgyalópartnernél többek között azért sem ért el eredményt, mert miközben az NSZK biztosította a nácizmus üldözötteinek kárpótlását, addig az NDK minden ilyen ígérettől elzárkózott. Az egyetlen, amit a magyar kormány elért, az volt, hogy a tárgyalások protokolljába bevették a magyar követeléseket, és Németország kijelentette: ha Magyarország egyesével listázza a követeléseit, és jogilag alátámasztva benyújtja, akkor kész a jóindulatú ellenőrzésre.[111] A magyar oldalon tisztában voltak vele, hogy a visszaszolgáltatás és jóvátétel nem lehet feltétele a diplomáciai kapcsolatok felvételének, hiszen ilyen feltételeket egyetlen más kelet-európai állam sem állított.

A teljes értékű diplomáciai kapcsolatok az államközi szerződések aláírása után, 1974. december 21-én jöttek újra létre. A szerződésbe vitatott pontként a fent leírt követelésekből csupán a BEG-követelések és a visszaszolgáltatás került be. Magyarország kihasználta ezt a lehetőséget, és 1974 júniusában szóbeli jegyzékben megismételte követeléseit. A német válasz azonban továbbra is elutasító volt: „*Az NSZK mindent megtett, amit Magyarországért és a magyar állampolgárokért a vissza-*

szolgáltatás és jóvátétel területén meg tudott tenni, és meg szabadott tennie."[112] – hangzott a válasz. Ezután a magyar vezetés nem tért vissza többé a témára. A magyar állam a rendszerváltás után sem bolygatta ezt a kérdést. Épp ellenkezőleg: Magyarországon is születtek törvények az állampolgárok diktatúrák vagy rasszista törvények által elszenvedett kárainak jóvátételéről, és az állam többek között szimbolikus mértékű kárpótlást fizetett az üldözött zsidóknak és az elűzött magyarországi németeknek. Kényszermunkával, koncentrációs tábori fogsággal és egyéb károkkal kapcsolatos követeléseket Németországgal szemben a fordulat után csak társadalmi egyesületek és magánszemélyek állítottak.[113] A külföldi alapokból megítélt kárpótlási kifizetésekbe a magyar állam már egyáltalán nem szólt bele.

Zárszó

Azok között az államok között, amelyek Németországgal szemben kártérítési igényeket jelentettek be, Magyarország különleges helyet foglalt el. Magyarországon ugyanis nem létezett komolyabb ellenállási mozgalom, és az ország a Harmadik Birodalom szövetségese volt. Az 1945 után történt német kárpótlási kifizetések semmit sem változtattak a magyar–német viszonyon. A magyar lakosság még a háború utáni első évtizedekben is barátságosan tekintett az NSZK-ra, és a német kultúra népszerűsége töretlen maradt. Tekintettel arra, hogy a magyar–német kulturális kapcsolatok több mint ezer évre tekintenek vissza, ez nem is meglepő. Már a német kereskedelmi kirendeltség is észlelte, hogy a megmaradt német katonasírokat a politikai tiltás ellenére egyes magánszemélyek példamutatóan ápolják, és hogy a lakosság szívesen beszél németül, valamint hogy az NSZK (mint ahogy általában Nyugat-Európa) rendkívüli népszerűségnek örvend. A német nyelv és kultúra ugyanebben az időszakban sem Nyugaton, sem a Varsói Szerződés más országaiban nem volt ennyire közkedvelt.

A jóvátételi kifizetések a magyar kormány számára nem humanitárius, hanem kizárólag hatalmi kérdést jelentettek. A humanitás egy olyan diktatúrában, amelyben zsidókat és nem zsidókat egyaránt elnyomtak, a holokauszt történetét pedig államilag meghamisították, amúgy sem játszott szerepet. Ezzel szemben német részről a fizetési készségben meghatározó volt saját morális felelősségük elismerése, annak ellenére, hogy a fizetendő összeg kérdése végig vitatott volt. Csehszlovákiával, Lengyelországgal és Jugoszláviával ellentétben, ahol a háború után a német népcsoport egésze deportálások, gyilkosságok és egyéb atrocitások sorát szenvedte el, Magyarországon mennyiségi és minőségi szempontból is kevesebb atrocitás történt,[114] ami szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy német részről a magyarokkal szemben hamarabb kialakuljon a felelősség elismerésének érzése. A német politikusok ezért sem ragadtak le a konkrét jogcímek tárgyalásánál (amire hivatkozva jogi alapon akár meg is tagadhattak volna szinte minden kifizetést), és ez vezetett oda, hogy német részről végső soron a magyar állam által elkövetett bűncselekményeket (pl. munkaszolgálat és értéktárgyak elrablása Magyarországon belül) is kárpótlási alapnak ismerték el. A német nyitottság következménye volt az is, hogy részükről senki sem foglalkozott azzal, hogy a kárpótlási kifizetések a magyar államkincstár részére jelentős tételeket jelentenek, és hozzájárulnak a kádári diktatúra konszolidálásához. A náci terror áldozatainak kezeihez eljutó összegek – leszámítva az álorvosi kísérletek alanyait – aligha jelentettek az érintettek számára jelentős életszínvonalbeli változást.

Jegyzetek

1 A részleteket lásd Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. 2., Revised and enlarged Edition, Columbia University Press, New York, 1994 és Götz Aly–Christian Gerlach: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden*. Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart–München, 2002

2 Ezzel a témával rajtam kívül még Dunai Andrea foglalkozott úttörő módon. Lásd uő: „Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia." In: *Múlt és Jövő*, 2004/4., 55–73.

3 Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. 2. kiadás. Osiris, Budapest, 2005, 119–120. o.

4 Lásd Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2005, 237–266.

5 „(1) Az állam az alapnak engedi át mindazokat a hagyatékokat, amelyeket örökös hiányában a zsidóüldözés folytán 1941. évi június hó 26. és 1946. évi december hó 31. napja közt elhalt személyek hagyatékaként megszerzett, vagy megszerez. Azt, hogy valamely hagyaték a törvény rendelkezései értelmében az államot vagy az Alapot illeti-e, az Alap Intézőbizottságának meghallgatása után háromtagú bizottság állapítja meg. Továbbá (2) az Alapra szállnak át hazahozatal esetén a külföldre hurcolt azok a magyar vagyontárgyak is, amelyek az üldözött személyek birtokából jogtalanul kikerültek, feltéve hogy jogszerű tulajdonosuk a minisztérium által kibocsátandó rendelet rendelkezései szerint nem állapítható meg."

6 Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban PIL), 276, 115/5 őe. és jelentés 16. sz. melléklet.

7 MOL XIX-L-1-b, 21. doboz, 8208/1949.

8 A kérdésre lásd Ungváry Krisztián–Tabajdi Gábor: „Elbocsátott légió? A BM állambiztonsági testületének személyi állománya 1956–1963." In: *Rendészeti Szemle*, 2006/10, 3–33. o.

9 Csébi Lajos (1899–?) illegális kommunista, a spanyol polgárháború katonája, 1945 után rendőr vezérőrnagy, 1948-ban Belgrádba kinevezett attasé. Letartóztatására a Rajk-ügyben került sor. 1954-ben rehabilitálták.

10 „Tézisek a Partizánszövetség beszámolójához 1957" (szerző nélkül). PIL, 299-95, 37–44. o.

11 Kutika Károly (1920–?) 1948-tól pártbizottsági instruktor, 1949-től a HM különböző szakterületein osztályvezető, 1951 és 1953 között a katonai elhárítás vezetője, 1955-ig az ORFK helyettes vezetője. Ezt követően 1956-

ig a MÖHOSZ elnöke, a forradalom után politikai tiszti és iskolaparancsnoki beosztásokat kapott.

12 Görgényi Dániel (1898–1978) 1917-ben vonultatták be, 1921-ben ténylegesítette magát. Elvégezte a Ludovika Katonai Akadémiát és a Műegyetemet. 1943 januárjában Stomm Marcell törzsével együtt a Donnál hadifogságba esett. Azon ritka kivételek közé tartozott, akik a szovjet hadsereg oldalán frontpropagandista szolgálatot is vállaltak. Az új honvédség is átvette, 1948-ban vezérőrnagyi rangot kapott. 1952-től a Tervhivatal munkatársa, 1957-től a Néphadsereg Központi Műszaki Anyagraktárának parancsnoka. Emellett 1955-től az MÖHOSZ főtitkára.

13 MOL 288 f, 5/34. őe.

14 PIL 299 f. 95. őe, PB-határozat végrehajtása 1957. május 27. (dátum nélkül)

15 PIL 299. f., 141. őe. Jelentés a Deportáltak Antifasiszta Bizottságának eddigi munkájáról és 1958-as feladatairól.

16 PIL 299-141. Jelentés a Deportáltak Antifasiszta Bizottságának eddigi munkájáról és 1958-as programjáról.

17 Gábor József (1893–1964) építőmunkás, az első világháborúban orosz fogságba esett, 1917-től az SZKP tagja, a polgárháborúban az egyik nemzetközi dandár politikai tisztje. 1924 és 1942 között szovjet diplomata és „tanácsadó" különféle ázsiai országokban (minden bizonnyal a katonai hírszerzés titkos állományú beosztottja is). Ezt követően antifasiszta iskola-, illetve partizániskola-vezető. 1944 decemberétől az Ideiglenes Nemzeti Kormány közlekedésügyi minisztere, később a Külkereskedelmi Hivatal elnöke.

18 November László (1918–?) 1956 után diplomata, kereskedelmi konzul Törökországban.

19 PIL 299 f. 95 őe. 76 vitaanyag a szövetség feladatairól, 1958

20 A kérdésre lásd az OSA Auschwitz-rekonstrukció című kiállítását. Az idézetek a kiállításhoz kiadott mappából származnak. A kiállítás anyaga elérhető az interneten: http://www.osaarchivum.org/galeria/auschwitz/main.html

21 A zsidó bolsevizmus téziséhez lásd Johannes Rogalla von Bieberstein: *„Jüdische Bolschewismus" Mythos und Realität.* Edition Antaios, Dresden, 2002

22 PIL 299 f, 141. őe.

23 PIL 299-141, Jelentés a NÜB eddigi munkájáról.

24 PIL 299 f, 141. Jelentés a NÜB eddigi munkájáról

25 PIL 299. f. 141. őe.

26 PIL 299-141, Jelentés a NÜB eddigi munkájáról.

27 A Németország elleni követeléseket gyűjtő és azokat érvényesítő zsidó szervezet.

28 Ronald W. Zweig: *German Reparations and the Jewish Word. A History of the Claims Conference*. Psychology Press, London, 2. kiadás. 2001, 132–135.

29 A Joint-iroda feljegyzései, valamint a Magyar Izraeliták Országos Központja által összeállított számlák, Yad Vashem Archívum, RG 015H, Reel 10975 és 10972

30 Az 1941-es határokon belül kb. 293 000 üldözött élte túl a holokausztot. Lásd: László Varga: „Ungarn". In: Benz, Wolfgang (szerk.) *Dimension des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus,* Dtv Verlag, München, 331-381.

31 Ronald W. Zweig: *German Reparations and the Jewish World.* 150.

32 A kérdésre lásd Dunai Andrea: „Kárpótlás, devizabevétel, diplomácia", 59.

33 Auflistung der Forderungen 31.9.1964, MOL XXIX-L-2-o 50. doboz.

34 MOL XIX-L-20-o, I. sorozat, 50. doboz. Melléklet Buschbom számadatai kapcsán készített feljegyzéshez szám nélkül. A feljegyzésen 4-500.174 szerepel.

35 Pénzügyminisztériumi feljegyzés, 31.5.1963, MOL XXIX-L-2-o. 50. doboz, 50/500.069/Brüg.

36 Ugyanott, a Pénzintézeti Központ feljegyzése, 31.5.1963.

37 A Pénzintézeti Központ állásfoglalása a Pénzügyminisztérium felé. MOL XXIX-L-2-o. 50. doboz, 6.6.1963.

38 Dr. Kisvölcsey Jenő úti jelentése 7.3.1964. Kisvölcsey útja nem járt sikerrel, ugyanis semmilyen bizonyítékot nem tudott szerezni – ami nem is meglepő. MOL XXIX-L-2-o, 183. doboz.

39 uo.

40 A Pénzintézeti Központ által összeállított ékszerdokumentációt lásd MOL XXIX-L-2-o 22. doboz.

41 A NÜB érdekvédelmi szervezet jegyzőkönyve 16.7.1969, MOL XXIX-L-2-o, 17. doboz.

42 Pl. MOL XIX-L-20-o, 21. doboz, 458.o., Emery König beadványa (fénymásolat csatolva).

43 MOL XIX-l-20-o, 50.doboz, 1963. május 31. PK feljegyzés a Pénzügyminisztériumban.

44 Ugyanott.

45 MOL XIX-L-20-o, 20. doboz MIOK állásfoglalás, valamint 500069 gyűjtő, szakvélemények.

46 Pl.: Rába Károly a Magyar Általános Hitelbank értékpapír- és letéti osztályának igazgatója, Bruck Frigyes a PMKB ellenőrzési osztályának osztályvezető helyettese, Bauer Lajos a Pénzintézeti Központ letéti és értékpapír osztályának vezetője (1944-es beosztások).

47 MOL XIX-l-20-O, 47. doboz, kézirat.

48 Ugyanott.
49 MOL XIX-L-20-o, I. sorozat, 50. doboz 4-500-175/1967, 1967. június 30.
50 Lásd erről a következő kiadványokban idézett forrásokat. Benoschofsky Ilona–Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen 1. Dokumentumok a magyar zsidóüldözés történetéhez.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Budapest, 1958; Benoschofsky Ilona–Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóság történetéhez. 2.* Magyar Izraeliták Országos Képviselete, Budapest, 1960; Randolph L. Braham (ed.): *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account.* Vols. 1–2. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1963; Braham, Randolph L: *The Holocaust in Hungary. A Historical Interpretation of the Role of the Hungarian Radical Right.* Societas, Wisconsin, 1972, Randolph L. Braham: *A népirtás politikája – a Holocaust Magyarországon.* 1–2. köt. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997; *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez.* Iratok a Borsod megyei levéltárból. Főszerk. Ságvári Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány, Budapest, 1994; *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez.* Iratok a Csongrád megyei levéltárból. Főszerk. Ságvári Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány, Budapest, 1994; *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez.* Iratok a Fejér megyei levéltárból. Főszerk. Ságvári Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány, Budapest, 1994.; *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez.* Iratok a Hajdú-Bihar megyei levéltárból. Főszerk. Ságvári Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány, Budapest, 1994; *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez.* Iratok a Szabolcs-Szatmár megyei levéltárból. Főszerk. Ságvári Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány, Budapest, 1994; *Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez.* Iratok a Vas megyei levéltárból. Főszerk. Ságvári Ágnes. Magyar Auschwitz Alapítvány, Budapest, 1994; Karsai Elek (szerk.): *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 3.* Budapest, 1967, Magyar Izraeliták Országos Képviselete; Karsai László: *Holokauszt.* Pannonica, Budapest, 2001, Karsai László–Molnár Judit (szerk.): *Az Endre–Baky–Jaross-per.* Cserépfalvi, Budapest, 1994; Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről.* Officina, Budapest, 1946; Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon.* Magyar Téka, Budapest, 1948; Lévai Jenő: *A fekete SS fehér báránya.* Kossuth, Budapest, 1966; Lévai Jenő: *Endre László, a háborús bűnösök listavezetője.* Müller Károly, Budapest, 1946; Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2005; Ungváry Krisztián: „Nagy jelentőségű szociális akció. Adalékok a zsidó vagyon begyűj-

téséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben”. In: *Évkönyv* 2002. X. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet, Budapest, 2002, 287–321. o.; Ungváry Krisztián: „Robbing the Dead: The Hungarian Contribution to the Holocaust.” In: Beate Kosmala/Feliks Tych (szerk.): *Facing the Nazi Genozide: Non-Jews and Jews in Europe.* Metropol, Berlin, 2004, 231–262. o; Ungváry Krisztián: „Der Getriebene und der Treiber. Das Verhältnis zwischen ungarischer Politik und deutschen Deportationsplänen”. In: Brigitte Mihok (szerk.): *Ungarn und der Holocaust.* Metropol, Berlin, 2005, 41–54; Ungváry Krisztián: „A zsidótörvények végrehajtása”. In: *Tanulmányok a holokausztról IV.* Szerkeszti: Randolph R. Braham. Presscom, Budapest, 2006, 111–141. o.

51 A beadványok készítői az esetek túlnyomó részében maguk is a holokauszt áldozatai voltak, tehát pontosan tudták, hogy értékeiket hogyan rabolták el. Ebből adódóan tudniuk kellett az 1600/1944 ME. sz. rendeletről, a csendőrség motozásairól stb. Mégis sok esetben ezeket letagadták, szándékosan kisebbítették és káraikat német szervek nyakába varrták, vagy a tettes megjelölése nélkül „elhagyott” kárnak jelezték, holott a magyar holokauszt forrásai és az erről szóló feldolgozások egyértelmű képet nyújtanak. Lásd az előző lábjegyzetben felsorolt szakirodalmat.

52 MOL XIX-L-20-o, 47. d.

53 MOL XIX-L-20-o, 50. doboz, 86. tétel, Feljegyzés 1963. június 6.

54 MOL XIX-L-20-o, I. sorozat, 50. doboz, Zsidó letétek. Feljegyzés 1963. június 6. a PÜM-höz intézett folyó év május 31-i PK levél kapcsán, szám nélkül.

55 A német külügyi hivatal, valamint a különféle kárpótlási hivatalok tevékenységét berlini levéltári kutatásaim alapján írtam meg. Lásd Ungváry Krisztián: „Ungarn und die deutsche Wiedergutmachung”. [Magyarország és a német kárpótlások] In:. Hans Günter Hockerts–Claudia Moisel–Tobias Winstel (szerk.): *Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000*, Wallstein Verlag, Göttingen, 2006, 740–775. o.

56 Lásd Ungváry Krisztián: „Ungarn und die deutsche Wiedergutmachung”, 740–775. o.

57 Fodor Zoltán (1911–1983) a munkásmozgalom és a spanyol polgárháború résztvevője, politikus, diplomata; 1949–1951 között az MDP Külügyi Osztályának vezetője, a KGST ellenőrzési csoportjának vezetője, a Diplomáciai Testületet Ellátó Igazgatóság vezetője; emlékíró.

58 PIL 299-1962-2, a Pénzügyminisztérium VIII/C osztályának feljegyzése 1962. VI.16-án a Partizánszövetség, a KÜM, a Magyar Vöröskereszt és a *Hétfői Hírek* részére.

59 PIL 299-1963-2 Fodor Zoltán Gábor Józsefnek 1962. VI.16.
60 Dömötör László: „Az áldozatok perlik a gyilkost". In: *Hétfői Hírek*, 1962. VI.1.
61 MOL XXIX-l-2-o, 7. doboz
62 MOL XXIX-l-2-o, 177. doboz
63 uo.
64 A kártalanítási osztály bizalmas feljegyzése. MOL XXIX-l-2-o, 50. doboz.
65 Buschbom an AA, Aufzeichnung 19.3.1965PA-AA B 68/1225.
66 Fragebogen Nr. 22009 von 27.9.1957. A szerző birtokában.
67 A NÜB érdekvédelmi szervezetének jegyzőkönyve, WGA/Ung 15008/59, 13.6.1964, a szerző birtokában.
68 A kérdéshez lásd Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidóság gazdasági megsemmisítése.*
69 Pénzt és értéktárgyakat a gettóba szállítás előtt, alatt és ezt követően is szisztematikusan elraboltak az áldozatoktól. Az elvett értékekről adott nyugták egy része a magyar levéltárakban megtalálható. Az effajta rablások értékelésére lásd Ungváry Krisztián: „Nagy jelentőségű szociális akció. Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben."
70 A Simkó–Schwarz család iratai a szerző birtokában. Átengedésükért Dunai Andreának mondok köszönetet.
71 Pl. határozat Emmerich Somogyi ügyében Nr. 15031/59, 8.11.1967, 9. A szerző birtokában.
72 A legtöbbet hivatkozott munka Lévai Jenő könyve volt: *Eichmann in Ungarn*. Pannonica, Budapest, 1961.
73 A Pénzügyminisztérium VIII. osztályának feljegyzése 1.3.1962, MOL XIX-J-l-j KÜM TÜK NSZK 1945-1969, 4. doboz, 23.
74 Aufzeichnung, Leiter Abt. III. für Staatssekretär. B 86/1302, és Saldo Warenverkehr, PA-AA B 42/663, 13.8.1965. 1960 és 1972 között a német–magyar külkereskedelmi forgalom 603,4 millió márka aktívumot mutatott az NSZK javára.
75 Erkundung VLR I. Dr. Born, Ref. V1, beim BMF, PA-AA B 42/1051, 23.2.1965.
76 Az NSZK mindenkinek, aki külföldi állampolgárként a Wehrmacht vagy az SS kötelékében harcolt a fronton, és maradandó károsodást jelentő sebesülést szenvedett, áldozati nyugdíj-kiegészítést fizetett maximum havi 100 márka értékben. Azokat a személyeket, „akik háborús viselkedésükkel a német nép megítélésének bizonyítottan ártottak", kizárták a juttatásból. A koncentrációs táborokban teljesített szolgálatot nem tekintették katonai tevékenységnek. Bonn, 16.2.1967, Besprechung im BMA, PA-AA B 42/1051.

77 Leiter der Abteilung V an Herrn D II. betr. Abgeltung der Rückerstattungsansprüche ungarischer Verfolgter, PA-AA B 42/1397, 16. 1.1970, és Buschbom levele Féaux de la Croix részére 20.3.1968, B 86/1225.

78 Féau de la Croix Ministerialdirektor Thielefeldernek 27.2.1967, PA-AA B 42/1233.

79 Leiter Abt. V. feljegyzése, 16.1.1970. und B 86/1225, Levélváltás a budapesti kereskedelmi képviselet és az NSZK Pénzügyminisztériuma között 1968. január–február, PA-AA B 42/1233.

80 Leiter der Abteilung V an Herrn D II. betr. Abgeltung der Rückerstattungsansprüche ungarischer Verfolgter, PA-AA B 42/1397, 16. 1.1970.

81 MOL KÜM TÜK NSZK Tárgyalási jegyzőkönyv, 1968. 69. doboz, 00645/1968

82 A német külügyi hivatal feljegyzése a BRüG végrehajtásáról 15.1.1969, PA/AA, B 42/1397.

83 Buschbom Féaux de la Croixnak, PA-AA, B 86/1225, 20.3.1968.

84 Buschbom Féaux de la Croixnak, PA-AA 86/1225, 22.10.1968. A konkrét eset a 71/WGA/Ung 23.485/59 és a 11/12/WGA/ung. 2282a/59. szám alatt található.

85 Strauss levele Brandtnak, 22.7.1969, PA-AA B 86/1225,

86 Leiter Abt. II. feljegyzés 12.2.1970, PA-AA, B 42/1397.

87 Garamvölgyi Károly pénzügyminiszter-helyettes Nagy János külügyminiszternek 4.1.1972, MOL XIX-J-1-j KÜM TÜK NSZK 1972, 79. doboz, 651/1972.

88 A magyar külügyminisztérium II. osztálya 3.10.1961. MOL XIX-J-1-j KÜM TÜK NSZK 1945–1964 1. doboz, 4/b.

89 A berlini kártérítési hivatal elnöke a BRüG végrehajtásáról a német külügyi hivatalnak, PA-AA B 42/1233, 25.2.1969.

90 Leiter der Abteilung V an Herrn D II. betr. Abgeltung der Rückerstattungsansprüche ungarischer Verfolgter, PA-AA B 42/1397, 16. 1.1970.

91 Aufzeichnung über Abgeltung der Rückerstattungsansprüche März 1970, PA-AA, B 42/1397.

92 Franz Josef Strauss levele Willy Brandtnak 22.7.1969, PA-AA B 86/1225.

93 Ez természetesen tévedés: a ténylegesen érintetteket magyar részről meg sem kérdezték. Helyettük az „érdekvédelmi" szervezet, a NÜB intézkedett mindenről.

94 Az V. osztály vezetője a II. osztály vezetőjének a magyar igények teljesítéséről, 1970.I.16, PA-AA, B 42/1397.

95 Hardo Brückner, Leiter Handelsvertretung Budapest an AA, PA-AA, B 42/1397, 5.8.1970.

96 Hardo Brückner, Leiter Handelsvertretung an das Auswärtige Amt, PA-AA, B 42/1397, 5.8.1970.

97 Bonn, Sachdarstellung, PA-AA, B 42/1397, 17.8.1970.

98 Bíró József, külkereskedelmi miniszter 1970. március 17–20. között Bonnban tartózkodott.

99 Leiter der Abt II., német–magyar viszony: „A magyar vezetés utálata az NDK rezsimmel szemben alig leplezett, de Budapesten nagyon komolyan veszik a szolidaritás kötelezettségét" PA-AA, B 42/1395, 13.3.1970.

100 Leiter der Abteilung II. a magyar károsultak követeléseinek kezeléséről, PA-AA B 42/1397, 27.11.1969.

101 Hardo Brückner, a budapesti német kereskedelmi képviselet vezetője a német külügyi hivatalnak, 5.8.1970. PA-AA B 42/1397.

102 Reszortmegbeszélés BMF und BMWi között, Féaux de la Croix vezetésével, 16.7.1970, PA-AA, B 86/1302.

103 Kaphammel a parlamenti államtitkárnak a magyar károsultak átalányban történő kártalanításáról 22.7.1970, PA-AA, B 86/1302 Referat VI A/6., 5. és a VW-megoldás 7–8.

104 Leiter der Abteilung II, VLR von Alten a V-2. referatúrának a magyar üldözöttek kártalanításáról, PA-AA B 42/1397, 10.8.1970.

105 Féaux de la Croix levele Réti Károlynak, PA-AA, B 86/1302, 13.7.1970.

106 Különleges záradék, 2.1.1971, PA-AA, Zwischenarchiv, Referat 514, Band 162.910.

107 Sajnos a magyar hírszerzés anyagai csak korlátozottan kutathatóak. Jelenlegi ismereteim szerint az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára nem kezel olyan iratot, amelyben Rheinboldt neve szerepel.

108 A hivatalos forint–márka árfolyam 1972-ben1 DM=8,56 HUF volt. Ebben az időben az 1000 forint jelentette a létminimumot, de az állami hadigondozottak nyugdíja csak 600 forintot tett ki.

109 MOL XXIX-L-2-o, 180. doboz, valamint az Általános Értékforgalmi Bank ügyrendje 1.1971-1.1974, a Magyar Népköztársaság Rendeleti Közlönye, 25.5.1971, továbbá Brüg-ügyrend, 182. doboz, PK-feljegyzés, 2.2.1971.

110 Az NSZK-val szemben állított vagyoni követelések áttekintése, 1972. 12.15., MOL XIX-J-i-J KÜM TÜK NSZK Schachtel Nr. 79/0065141/1972

111 Távirat 1973.8.15. MOL XIX-J-1-j KÜM TÜK NSZK 84. doboz Nr.00875/31/1973

112 Szóbeli jegyzék 1974.5.11. MOL XIX-J-1-j, KÜM TÜK NSZK 1974, 84. doboz, 002743/15/1974

113 Kárpótlási kérelmeket a zsidó közösség kényszermunka és banki letétek miatt adott be, és ezen túl a cigány szervezetek is jelentkeztek kárpótlási igényekkel. Mindig az bizonyosodott be, hogy sokkal kevesebb jogosultat lehetett fellelni, mint ahányat a kérelmezők eredetileg feltételeztek. A cigány holokauszt kárpótlási ügyeinek jelentős része alaptalannak bizonyult, és néhány esetben emiatt büntetőeljárások is indultak.

114 Bár Magyarország felelős volt német lakossága felének kifosztásáért és kitelepítésnek nevezett deportálásáért, ezt a kérdést a német diplomaták még belső levelezésükben sem vetették fel.

A Terror Háza mint indoktrináló pártmúzeum

Nincs még egy múzeum Magyarországon, amely akkora vitát kavart volna, mint az Andrássy út 60. alatt berendezett Terror Háza. Az épület körüli csatározásokat kezdettől fogva politikai felhangok kísérték: létrehozásában Orbán Viktor miniszterelnöki tanácsadói (Tóth Gy. László, Schmidt Mária, Tőkéczki László) tevékenykedtek. A kiállítóhely rendelkezésére bocsátott anyagiak sokszorosan meghaladták a magyar múzeumok fejlesztési lehetőségeit. A múzeum politikai instrumentalizálását vetítette előre az is, hogy igazgatója, Schmidt Mária egyúttal aktuálpolitikai szereplő is volt, és szigorú értelemben vett tudományos kutatással saját bevallása szerint már évek óta nem foglalkozott. Hasonlóan a politikai konfliktusok irányában hatott, hogy a múzeum külső megjelenését meghatározó pengefalra az SZDSZ vezette főváros nem adott ki építési engedélyt. Az azóta eltelt időben Schmidt Mária az állami emlékezetkultúra legfőbb letéteményesévé vált: két intézet vezetése mellett rá bízták a „Sorsok Háza" néven futó új holokausztmúzeum vezetését, valamint az első világháború 100 éves évfordulójával kapcsolatos feladatok koordinálását is.

Elöljáróban le kell szögeznünk, hogy helyes és szükséges dolog volt az Andrássy úti épületben egy múzeum létrehozása. Ennek már a rendszerváltás első éveiben meg kellett volna történnie. Kovács László szocialista politikus egy alkalommal úgy fogalmazott, hogy az épületből a „megbékélés házát" kellene kialakítani; ez arra utal, hogy az MSZP

vezetése mind a mai napig nem nézett szembe a ház valós történetével. Megbékélés ugyanis nem létezhet bocsánatkérés nélkül, erre viszont a tettesek közül eddig szinte senki sem volt hajlandó. Másfelől gyilkosokkal nem kell, sőt általában nem is lehet megbékélni. E sorok írójának nagyapja 1949-ben több hónapig az Andrássy út 60. foglya volt: kihallgatási jegyzőkönyvein ma is látszanak vérének megalvadt cseppjei. Ezzel az önvallomással azért tartozom az olvasónak, hogy egyértelművé tegyem: rendkívül súlyos okai vannak, hogy a megvalósult múzeumot miért tartom történelemhamisítónak.

A Terror Házával kapcsolatos kritikámnak 2002-ben és 2003-ban Schmidt Máriával folytatott személyes beszélgetések során, majd ezek hatástalanságát tapasztalva különböző tanulmányokban is hangot adtam. Schmidt Mária egyetlen alkalommal volt hajlandó felvetéseimre a nyilvánosság előtt reagálni[1], de ellenvetéseim után[2] csak annyi következtetést vont le vitánkból, hogy személyemet megpróbálta kizárni az összes olyan nyilvánosságból, amelyek fölött mint a kormányzat korifeusa rendelkezhetett, illetve nyomást gyakorolt annak érdekében, hogy állásomat elveszítsem. Azt az újságot pedig, amely a kérdés kapcsán velem interjút közölt, felháborodottan utasította rendre. „A stílus az ember" – mondhatnánk, ezért érdemes idézni ebből néhány sort, amelyek önmagukért beszélnek: *„Stumpf András* [...] *szólította meg a hazai történész szakma »keretlegényeként« működő Ungváry Krisztiánt. Nem tudom, miért tette. A hazugság, a gyűlölködés, a morális gátlástalanság elleni küzdelem legjobb fegyvere, ha nem adunk neki teret. »Ne beszélj róla!« – mondta Morgan Freeman amerikai színész a rasszizmus kapcsán faggatózó újságírónak. Ugyanezt mondom a* Heti Válasz*nak kis pontosítással: »Ne beszélj vele!« Ungváry Krisztián érték- és érdekszemlélete, morális horizontja már régóta komoly tehertétele közéletünknek."*[3] Ugyanezt a múzeum sajtóközleménye így folytatta: *„Mi soha nem mondtunk véleményt Ungváry Krisztián tevékenységéről. Megdöbbentőnek és tragikomikusnak találjuk viszont azt az arroganciát, amellyel önmagát váteszi minőségben nemzeti intézménnyé próbálja avatni, éppen egy 10 éve sikeres, sőt világhírű nemzeti intézmény ellenében."*[4]

Viccesnek is tarthatnám, hogy a múzeum sajtóközleménye szöges ellentétben áll azzal, amit a múzeum vezetője ugyanebben az ügyben állított (a sajtóközlemény szerint nem minősítenek, míg maga Schmidt a jelzőkkel éppenséggel nem fukarkodott). Az azonban mindenképp elszomorító, hogy egy állami intézmény vezetője úgy véli: intézménye csak akkor kritizálható, ha a kritizálási viszony intézmény és állampolgár között kölcsönös. Nos, elárulok egy apró titkot Schmidt Máriának: mivel ő egy közintézmény igazgatója, köteles tűrni mindenféle történészi kritikát a múzeumával szemben, ő ellenben nem indíthat támadást magánszemélyek ellen, kihasználva az intézet és politikai kapcsolatai adta, széles körű kereteket. Nem beszélve arról, hogy amennyiben szerinte a gyűlölködéssel és morális gátlástalansággal szembeni legjobb fegyver a hallgatás, akkor bizony a Terror Háza megnyitásának sem volt semmi értelme.[5]

A múzeumot már létrehozása előtt is sokan bírálták a médiában, és a cikkek megjelenése a megnyitása után is folytatódott.[6] Kritikus írások nem csak Magyarországon jelentek meg.[7] A kiállítás kapcsán már korán megfogalmazódtak nemcsak politikai, de esztétikai és történeti kifogások is. Ezek teljes számbavétele meghaladná a rendelkezésre álló kereteket, ezért elemzésemben inkább a múzeum koncepcióját és a kiállított tárgyakkal kapcsolatos problémákat kísérlem meg bemutatni.

Az Andrássy út 60. az első olyan hazai történeti múzeum, amely elvileg felvállalja a Hannah Arendt által megfogalmazott totalitarizmuskoncepciót, és egymás mellé állítja a nyilas és a kommunista diktatúrát. A totalitarizmuselmélet talán minden addiginál alaposabban tárta fel a kommunista és náci diktatúrák rokon vonásait: az egypártrendszer, az egyedül legitim üdvtan hirdetése, a „vezér" kultusza és az állam mindenhatósága mindkét rendszer közös ismérvei.[8] Ennek megfelelően a múzeum bejáratánál két tábla emlékeztet a két terror áldozataira, az épületet körülvevő pengefalon pedig a TERROR szó és a két önkényuralmi jelkép látható. Némileg paradox, hogy az épületre a pengefal kivágása következtében nem a terror árnyéka, hanem a fénye vetül.

Elvileg nincs akadálya annak, hogy a nyilas és a kommunista diktatúrát egy szintre helyezve mutassák be. A diktatúrák elítélése szempontjából nem az számít, hogy az egyik (a nyilas) tízezrek életét oltotta ki néhány hónap alatt, míg a másik (a magyarországi kommunista uralom) fennállásának 40 éve alatt a politikai pereknek, a gyilkosságoknak és egyéb erőszakos cselekményeknek kevesebb mint ötezer halálos áldozata volt. Ez a mennyiségi szemlélet ugyanis egyrészt nem veszi figyelembe azt az erkölcsi, gazdasági és lelki károkozást, amelyet a pártállami diktatúra okozott, másrészt morálisan is megkérdőjelezhető. A pártállami rendszer vezetőinek morálja – alapvetően annak sztálinista és kora Kádár-kori szakaszában – nem hagy kétséget afelől, hogy céljaik érdekében az emberi élet feláldozását is megengedhetőnek tartották, és ezért potenciálisan jóval nagyobb bűncselekményekre is kaphatóak lettek volna.

Külön kérdés a két totalitárius rendszer eszmetörténeti különbözősége, és – ezzel összefüggésben – a holokauszt bizonyos szempontból egyedülálló volta. A „Terror Háza” nem ennek a problémának az átfogó bemutatására született, de a két elnyomás eltérő elemeire megfelelő módon és megfelelő helyen reflektálnia kellene a kiállításnak. Ez akkor is így van, ha a kiállítók teljes mértékben osztják a totalitarizmuselmélet téziseit, ugyanis még Hannah Arendt vagy Ernst Nolte sem állítja azt, hogy a náci és a kommunista rendszer minden vonásában azonos lett volna. Nolte éppenséggel a totalitarizmus történeti-genetikus verzióját képviseli, amennyiben azt hangsúlyozza, hogy a bolsevizmus jelentős mértékben formálta a nemzetiszocialista ideológiát, míg fordítva ez egyáltalán nem mondható el.[9] A diktatúrák értelmezési különbségeinek elmaradása rendkívül súlyos szakmai hiba, és esetenként a látogatók megtévesztéséhez vezet.

A keretek

Schmidt Mária meghatározása szerint a Terror Háza csak a nyilas és a kommunista diktatúra emlékhelye, egyfajta mementó, „épület formájú szobor”. E szándék csakugyan szembetűnő, és megkülönbözteti az intézményt minden más múzeumtól. A Terror Háza ugyanis maga is kiállítási tárgy, még abban az esetben is az lenne, ha termeiben nem mutatnának be semmit. Zarándokhely szerepét a kollektív emlékezetnek köszönhetően még akkor is megőrizné, ha nem múzeumként működne. Éppen ezért a kiállítóknak kiemelten kellett (volna) figyelembe venniük azokat az érzelmeket és jelentéseket, amelyeket a kiállított tárgyak sugallnak.

A helyzetet bonyolítja, hogy a múzeum koncepciójából adódóan nem vitrinszerű, szöveges tájékoztatást szolgáltatnak benne. A kiállításnak ez utóbbi összetevője Schmidt Mária szerint részben „még nincs kész” (mondta ez 2002-ben, és a helyzet 12 évvel később sem változott), részben pedig a termek egy részében megtalálható érintőképernyőkön érhető el. A lényegi mondanivalót a kiállított tárgyak, illetve hangeffektusok által keltett érzelmek, víziók képviselik.

Csak néhány példa arra, hogy milyen információkat nem voltak képesek a kiállítók 14 év alatt megosztani a közönséggel: A Gulag-teremben kiállított tárgyak története, továbbá a pincebörtönben, illetve a tettesek falán kiállított fotókon látható személyek életrajzai mind a mai napig nem készültek el. A termekben található fényképek aláírása az esetek 95%-ában hiányzik. Annál a néhány képnél pedig, amelyhez mégiscsak készült, az aláírás teljességgel olvashatatlan, mivel a szöveget úgy helyezték el, hogy azokra minden esetben a képek keretének árnyéka vetül. Ráadásul még ebben a néhány esetben sem törődtek a kiállítók azzal, hogy a hatásvadászaton túl érdemi információkat szolgáltassanak. A nyilas teremben például több felvétel is látható a Maros utcai gyilkosságokról, de a képaláírásokból nem derül ki, hogy a fotók milyen alkalommal készültek, mikor történtek a gyilkosságok, kik voltak a tettesek és hányan voltak az áldozatok. Ezek után természetesen

az sem meglepő, hogy arról sem tudunk meg semmit, hogy a felvételeket ki készítette. Ha valaki netán azt gondolná, hogy ezen információk beszerzése gondot jelentett volna, akkor jeleznem kell, hogy a Maros utcai gyilkosságok története már 1945 óta ismert, és a korszak történelmével foglalkozók számára közismert.[10]

Alapvető probléma, hogy a kiállítók nem mértek egyenlő mércével, és ezzel adott esetben intencióikkal ellentétes értelmezéseknek adnak tápot. A szélsőjobboldali diktatúra esetén ugyanis csak azt a korszakot kívánták bemutatni, amelyben a ház a szó szoros értelmében is a terror házává vált (tehát 1944. október 15-től a főváros ostromáig tartó korszakot). Másrészt viszont a múzeum a „kettős megszállás" termével indul, Schmidt Mária pedig maga is kifejtette, hogy múzeumának kezdőpontja 1944. március 19-e, azaz a német megszállás napja. Ezzel a Terror Háza egyébként megelőlegezte a tíz évvel később elfogadott alkotmány történelemkoncepcióját.

Hozzá kell tennünk: a kiállítók a német megszállás kapcsán sem voltak konzekvensek. A látogató ugyanis semmit nem tud meg arról, hogy mi is történt a Sztójay- és a Lakatos-kormány tevékenysége alatt Magyarországon. Schmidt Mária ezt a problémát azzal intézi el, hogy a holokauszt kérdésköre nem tárgya ennek a múzeumnak. Azonban még ha legitimnek is tekintjük azt a bemutatási koncepciót, amely az 1945 előtti eseményekből éppen a leginkább kínos részeket telepíti ki máshová, akkor is felmerül a kérdés: mi lesz az időszak egyéb terrorintézkedéseivel? Mert azokból másoknak is jutott, nem csak azoknak, akiket a magyar hatóságok zsidónak bélyegeztek.

A kettős mérce érhető tetten abban is, hogy a pártállami diktatúra bemutatásakor a kiállítás jelentős része nemcsak az épülettől, hanem annak terrorkorszakától is elszakad. Az Andrássy út 60-ból ugyanis az ÁVH (Államvédelmi Hatóság) már 1951-ben kiköltözött. (A múzeum tájékoztató füzetében egyébként még 2014-ben is tévesen az 1956-os dátum szerepel, annak ellenére, hogy erre a hibára már 2002-ben felhívták a kiállítók figyelmét – ez ékes bizonyítéka annak, hogy Schmidt Máriát még a legalapvetőbb történelmi tények sem érdeklik). Ezzel

szemben a kiállításon helyet kap a kitelepítés, a beszolgáltatás, a recski kényszermunkatábor, a Gulag, a hétköznapi élet, az 1956-os forradalom és szabadságharc, a kivándorlás, sőt még a szovjet csapatok kivonulása is a kilencvenes évek elején.

Schmidt Mária joggal hivatkozik arra, hogy a múzeum nem vállalhat fel mindent, nem mutathatja be a diktatúra összes aspektusát. Azzal azonban, hogy a pártállami rendszer története ennyire tág teret kap a kiállításon, óhatatlanul azt az interpretációt erősíti, hogy a két diktatúrának a múzeum külsején és kapujában is hangsúlyosan jelzett egyenlősége a bemutatott pártállami időszak egészére érvényes. Ez azt jelenti, hogy a puhuló Kádár-rendszer, vagy a szovjet csapatok kivonulásának időszaka akarva-akaratlanul is egy szintre kerül a nyilas diktatúrával. Hozzá kell tennünk: a tájékozatlan látogatónak annál is inkább erre a következtetésre kell jutnia, mivel a múzeum kifejezetten kerüli témájának pontos meghatározását. A termekre vonatkozó rövid szövegek nem adnak útmutatót a látogatónak a múzeum egészére nézve, az épület viszont már kialakításánál és jelenlegi koncepciójánál fogva is oszthatatlan egész, amelyben nem lehetséges egy-egy terem puszta átrendezése. A termek már-már filmszerűen vizuális élményt nyújtanak: a látogató érzékeire kívánnak hatni, és ezt a legjobb esetben is csak kíséri a történeti-ténybeli alátámasztás. Ez a típusú múzeum-koncepció természetesen önmagában nem helyteleníthető: Radnóti Sándor is rámutatott arra, hogy a modern múzeumok egyre gyakrabban élnek az audiovizuális prezentáció eszközével.[11] Nyugat-Európában számos kitűnő példa található arra, amikor az effajta bemutatás segít személyes élménnyé tenni a történelmet: a londoni Imperial War Museumban például a látogató beülhet egy óvóhelynek berendezett helyiségbe, és a mind hangosabb becsapódások és egyéb zajok mellett a falak és padok egyre erősödő rázkódása is érezhető, amelyet a legutolsó bombatalálatnál a hirtelen befújt téglapor élménye tesz teljessé.

A kiállítás ráadásul a totális diktatúra fogalmát zavarosan és önmagának is ellentmondóan határozza meg. Mint említettük, a kommunista diktatúra bemutatása 1989-ig történik. A „könnyek terme” 1967-ig

tartalmazza a politikai okokból kivégzettek névsorát – nyilván abból a megfontolásból, hogy ekkor történt utoljára politikai ügyben kivégzés (más kérdés, hogy az elítélt egy sokak szerint nem teljesen beszámítható terrorista személy volt, aki felrobbantott egy vasútvonalat és víztározók megmérgezését is tervezte).[12] Ezzel szemben a múzeum alagsorában berendezett – és később még tárgyalandó – „Tettesek galériája" a totális diktatúra határát 1961-ben húzza meg. Erre az évszámra semmiféle racionális magyarázatot nem lehet találni, hiszen az 1956 utáni megtorlások ezt követően is folytatódtak. A szakirodalom 1962-t (Marosán és a sztálinista káderek egy részének leváltása) vagy az amnesztia miatt 1963-mat tekinti korhatárnak.

Elvileg egy „Terror Háza" nevű kiállítástól elvárhatná az ember, hogy magáról a házról mélységi információkat közöljön. Ez azonban szinte teljes egészében elmarad. Péter Gábor szobáját leszámítva az épület egyetlen helyiségéről sem tudja meg a látogató, hogy 1989 előtt milyen funkciója volt. A bejárati részben egy plexitáblára elhelyeztek ugyan néhány mondatot arról, hogy az épület hogyan vált a terror házává, ez azonban szinte teljesen olvashatatlan. Pedig a kutatás megbízhatóan feltárta már, hogy az Andrássy–Csengery–Aradi–Izabella utca által határolt háztömbökben az ÁVH milyen szervezeti egységei működtek, adott esetben az egyes épületeken belül emeleteket, sőt szobákat is lokalizálva.[13] A kiállítás azonban erre még csak nem is utal, és bizonyára az sem véletlen, hogy az ezzel kapcsolatos szakirodalom (amennyiben ez nevemhez köthető) a múzeum könyvesboltjában sem lelhető fel.

A belépés

A látogató már a bejáratnál sokkoló élménnyel találkozik: nyomasztó zene, a nyilas és a kommunista áldozatok emlékére állított fekete és vörös márványtáblák. Nyilván nem véletlen, hogy mindkettő azonos méretű, és rajtuk azonos nagyságú nyilaskereszt és ötágú csillag látha-

tó – a múzeum ezzel is a totalitarizmuselmélet mellett teszi le a voksát. Az emléktáblákon azonban minden utalás hiányzik arról, hogy kik az áldozatok, hányan voltak és mit szenvedtek el. Nem elég, hogy ezt a múzeum a későbbiek során jelzi. Nem lett volna technikailag lehetetlen, hogy az alapadatok, azaz a kivégzettek, meggyilkoltak, deportáltak, kitelepítettek hozzávetőleges számát a táblákon is feltüntessék, hiszen ezeket a történetírás már nagyrészt feltárta. A számok és a terror pontos definíciójának hiánya súlyos szakmai hiba; azt sugallja, hogy a terror mechanizmusa mindkét rendszerben hasonlóan működött, holott ez nem igaz.

Mindebből az is következik, hogy a kiállítók még azt a koncepciót sem fogták fel, amelynek jegyében múzeumukat megnyitották: a totalitarizmuselmélet lényege ugyanis épp a különböző rendszerek közötti strukturális hasonlóságok és összefüggések bemutatása volna. Ha viszont ezt megteszik, ha felsorolják a két diktatúra áldozatainak számát és a terror módozatait, akkor a múzeum időhatárai váltak volna tarthatatlanná, mivel a Kádár-korszak kései szakasza aligha feleltethető meg a nyilas uralomnak. Ennek ellenére elképzelhetőek olyan szempontok, amelyek a Kádár-kori diktatúrát és a nyilas terrort együtt is kiállíthatóvá teszik, de akkor ezeket a szempontokat a kiállítás elején le kell szögezni. Ha ez elmarad, akkor nem tudhatjuk, hogy tudományos koncepcióról vagy jól megfontolt aktuálpolitikai hatásvadászatról, esetleg dilettantizmusról van-e szó.

Az előcsarnokban folytatódik az érzelmi hatáskeltés. Egy rövid, végtelenített filmfelvételen három meggyötört arcú, könnyeivel küszködő ember próbálja megfogalmazni, hogy *„meg lehet bocsátani, de nem lehet elfelejteni”*. Azt, hogy a felvétel hol készült, miből állt a nyilatkozók szenvedése, a kiállítók nem közlik, ami arra utal, hogy ez nem is érdekli őket. Nem alaptalan ezek után azt állítani, hogy kiállítók a tudományos megközelítés helyett a hatásvadászatot részesítették előnyben, és ezzel megcsúfolták a filmen látható áldozatok emlékét is. Ők ugyanis megérdemelnék, hogy megtudjuk: miről, mikor és kinek beszélnek arról, ami miatt nem tudják visszatartani könnyeiket.

A múzeum legmonumentálisabb tere az átrium, amelynek közepén egy T–55-ös harckocsi áll,[14] az északkeleti falon pedig több száz, fémbe maratott bűnügyi nyilvántartói felvétel látható. Róluk a szemlélő csak annyit tud meg, hogy „áldozatok". Ez, valamint a későbbiekben megjelenő „tettesek" a múzeum két alapkategóriája. Az első kategória meghatározására azonban sem itt, sem másutt nem kerül sor. Áldozat lenne mindenki, aki itt raboskodott? Esetleg mindenki, akit a két diktatúra elítélt? Bizonyos értelemben ez is elfogadható lenne, ha figyelembe vesszük, hogy a nyilas és kommunista bíróságok sokszor még a bűnösöket is ártatlanul ítélték el, illetve velük szemben is megengedhetetlen eszközöket alkalmaztak. A magyar történelemben és különösen a két totális diktatúra ideje alatt azonban számos átmenet és közös halmaz is létezett tettes és áldozat között. Bárdossy László, Jány Gusztáv, Rajk László vagy akár Nagy Imre egy személyben volt tettes és áldozat – és a sort még hosszan folytathatnánk. A diktatúrába beilleszkedő kisemberek esetében szintén ugyanígy kimutatható, hogy tettesi és áldozati szerep gyakran nem volt teljesen szétválasztható egymástól, hiszen minden kényszerpályán létezett mozgástér. A totális diktatúrák szörnyűsége éppen abban rejlik, hogy az egyén számára lehetetlen teljesen kimaradni a részvételből, „mindenki szem a láncban" – ahogy Illyés Gyula fogalmazott. Ezen belül persze lehetett túlteljesíteni: a Szálasira letett hivatali eskü még nem jelentette azt, hogy „zsidóbútort" is kötelező volt igényelni, mint ahogyan a párttagság sem volt azonos a munkásőrséggel. A rendezők viszont ezzel a kérdéssel egyáltalán nem foglalkoztak.

A voltaképpeni kiállítás két útvonalon is megközelíthető: a liftben a látogató közelről is szembesülhet a névtelen „áldozatokkal", míg a lépcsőházban a kommunista szobrászművészet produktumai között juthat fel a második emeletre. Akárhonnan is érkezünk, mindenképp monumentális hatású látvány tárul elénk.

A magyar felelősség elkenése

Mint ahogyan azt már említettem, az első kiállítási terem a „kettős megszállásé”. Ez vezeti be a látogatót a kiállítás tematikájába. Nyolc képernyőn folyamatosan különböző dokumentumfilmek láthatóak: a Budapest ostromáról készült szovjet híradó, a Vörös téren bemutatott, zsákmányolt náci zászlók és még számos egyéb háborús jelenet. A látogatókat azonban itt sem tájékoztatják arról, hogy mit is látunk valójában. Itt sem tudjuk meg, hogy a filmeket ki készítette, és azok mit is mutatnak – mindez valószínűleg arra utal, hogy a kiállítók szerint a képek „önmagukért beszélnek”. A laikus így mindebből csupán a háború poklát érzékelheti. Hozzá kell tennünk, hogy a filmek jelentős részéről még egy szakértő sem mondaná meg pontosan, hogy hol készültek és mit ábrázolnak. Ez a hozzáállás meglehetősen sekélyesnek mondható, hiszen a film- és fotótörténettel foglalkozók pontosan tudják, hogy egy kép önmagában teljesen üres. Jelentését mindig az a háttértudás adja, amit a képen látható dolgokhoz a szemlélő hozzá tud tenni. Éppen ezért ugyanaz a kép (vagy film) gyökeresen ellentétes jelentést is kaphat, ha a képaláírását (illetve kontextusát) megváltoztatják.[15]

A belépő – zenei effektusok kíséretében – az egyik falra kivetített Közép-Európa térképpel találkozik, amelyen először Magyarország trianoni megcsonkítását, majd Olasz- és Németország befeketedését, illetve bebarnulását, ezután az Anschlusst, a Szudéta-vidék elcsatolását és Magyarország 1938–1941 közötti területgyarapodását láthatjuk. Végül vörös szín önti el Kelet-Európa térképét. Mindehhez a hangszóróból Hitler őrjöngő szónoklata hallható. A Sztójay-kormány tevékenységéről azonban gyakorlatilag semmit sem tudunk meg. A látványból és a terem kísérőszövegéből egyértelmű, hogy a kiállítók Magyarországot kizárólag úgy kívánják bemutatni, mint amely két diktatúra közti kényszerpályán mozgott, és nem céljuk a magyar kül- és belpolitika mozgásterének, jó és rossz döntéseinek ismertetése. Egy bevezető jellegű teremtől ez ugyan nem várható el, de az igen, hogy legalább a kísérő szövegekben utaljanak arra: az 1944-es katasztrófáért, azaz

a Sztójay-kormány zökkenőmentes működéséért korántsem csupán a németek voltak felelősek. Magyarországon 1944 tavaszáig még működhettek baloldali pártok, a zsidó származásúak pedig relatív létbiztonságban élhettek, amennyiben nem hívták be őket munkaszolgálatra, nem laktak a Délvidéken, Munkácson, Kisvárdán és még néhány másik városban, ahol már 1944 előtt sor került pogromokra. Ám mindennek nem a magyar választópolgárok „bölcsessége" volt az oka, hanem az, hogy egy kis létszámú politikai elit, amelyet a legkarakteresebben talán gróf Bethlen István képviselt, a titkos szavazással megválasztott parlamenttel szemben, adott esetben annak elnapolásával megakadályozta a képviselők többsége által állandóan követelt radikális antiszemita intézkedéseket. A kiállításnak ugyan nem célja a holokauszthoz vezető út bemutatása, de a kérdést az alábbi mondatokkal nem lehet elintézni: *„Az 1944-es náci megszállásig Magyarország élén választott, legitim kormány és parlament állt, ellenzéki pártok tevékenykedtek, képviselőik ott ültek az ország házában. A háborús megszorítások ellenére érvényesült a sajtószabadság. A magyar polgárok jobban és szabadabban éltek szomszédjaiknál. Március 19-e után azonban ízelítőt kapott az ország abból, mi várt volna rá, ha a nácik győznek."*

Mivel a teremszöveg ennél többet nem árul el, a látogató azt hiheti, hogy a későbbi eseményekért csupán egy szűk, kis létszámú réteg tehető felelőssé, holott a valóságban ez nem így volt. Az önvizsgálat, a katarzis lehetősége így eleve elmarad. Annak fényében, hogy a zsidóellenes intézkedések vagyoni következményeinek többszázezer haszonlesője volt,[16] illetve hogy a kormánypártok a nyilasoktól zsidóellenességben csak csekély mértékben különböztek,[17] a közölt tájékoztatás teljesen félrevezető. Minderre Schmidt Máriának csak annyi ellenvetése van, hogy a „keresztény középosztály mentette meg legtöbb zsidó honfitársunkat"[18], arról viszont már mélyen hallgat, hogy ugyanez a társadalmi csoport hány „zsidó honfitársunkat" jelentette fel a magyar és a német szerveknél annak érdekében, hogy javaiban részesülhessen. Szerencsére (vagy sajnos) a Magyar Országos Levéltárban ma is olvasható az a több tízezer feljelentés, ami ilyen kérdésben a magyar hatóságokhoz érkezett.[19]

Schmidt Mária komoly szemantikai nehézségekkel is küzd. Nem mennék bele ebbe, ha az effajta problémák nem lennének végig jelen a kiállítás teljes területén. Ízelítőül álljon itt ennek a teremnek egy példája (amelyet több tucatnyi hasonlóval folytathatnék). Schmidt szövege szerint az országhatárokon kívülre parancsolt, kisebbségi létbe kényszerített magyarokat a korábbit „minden tekintetben meghaladó" módon elnyomták. Lévén, hogy a magyarok 1918 előtt nem voltak kisebbségi létre kényszerítve, ez a kijelentés nem értelmezhető. Ha Schmidt Mária azt akarta volna mondani, hogy a szomszédos államokban a magyar nemzetiség 1918 utáni elnyomása minden korábbi elnyomásnál szörnyűbb volt, akkor ezt kellett volna írnia – de ekkora ostobaságot mégsem gondolhat komolyan. Ráadásul Schmidt a gondolatot azzal folytatja, hogy ez az elnyomás *„azt a tragikus helyzetet eredményezte, hogy a Magyarországgal szomszédos utódállamok legfőbb külső és belső ellenségüknek a magyarokat tekintették"*. Schmidt itt öszszekeveri az okot az okozattal. A magyarokat természetesen nem azért tekintették ellenségnek, mert elnyomták őket, hanem éppen fordítva.

A teremszöveg a szovjet külpolitikai koncepcióról is kevesebbet árul el a szükségesnél: *„A rövid, de súlyos veszteségekkel járó náci megszállást felváltotta a szovjet, amely hosszú időre rendezkedett be. Magyarország szuverenitása 1944. március 19-én megszűnt. Több mint négy évtizeden keresztül állomásoztak megszálló csapatok területén. Az utolsó szovjet katona 1991. június 19-én hagyta el Magyarországot."* Azt, hogy miért jöttek Magyarországra a szovjet katonák, mi volt Sztálin térséggel kapcsolatos koncepciója, lehet-e egyáltalán beszélni felszabadításról, és ha igen, akkor milyen értelemben, a rendezők még csak nem is érintik. Pedig ezek a kérdések alapvetőek lennének a diktatúrák értékelése és a kiállítás „kettős megszállás" tézise szempontjából, ráadásul a témáról a történeti kutatás már számos részletet feltárt.[20] Az az állítás pedig, hogy Magyarország szuverenitása 1944. március 19-én megszűnt, egész egyszerűen nem hozható összhangba a történelmi tényekkel. Erről a kérdésről a Magyarország alaptörvényét elemző tanulmányomban szólok részletesebben.

A nyilasok félrevezető bemutatása

A következő teremszövegben Szálasi kapcsán is megtévesztő információk szerepelnek: *„Szálasi hungarista mozgalma, szociális programja, zsidóellenes és nacionalista demagógiája, valamint radikalizmusa révén — a titkos választójog bevezetését követően — jelentős politikai erővé növekedett. Német segítség és támogatás nélkül azonban soha nem válhatott volna kormányzati tényezővé."*

Az utolsó mondatnak éppen az ellenkezője igaz. A nyilasok az 1939-es választások alkalmával a kerületek 50%-ában nem voltak képesek jelöltet állítani, mivel nem rendelkeztek az ehhez szükséges 10 000 pengős kaucióval. Sajtójukat a választások előtt betiltották, és a párt szinte teljes vezetőségét internálták. Ennek ellenére azokban a kerületekben, amelyekben egyéni jelölt is indult, a nyilasok átlagosan 40%-ot kaptak. Mindez – szemben a teremszöveggel – arra utal, hogy teljesen szabad körülmények között akár a választást is megnyerhették volna.

A német támogatás legendáját az 1939-es választások kapcsán Teleki Pál terjesztette el, aki ezzel is le akarta járatni a nyilasokat. A kiszámíthatatlan, a hazai németeket is integrálni (azaz a német faji befolyásolás helyett a magyar faji befolyás alá vonni) kívánó nyilas mozgalommal szemben Németország inkább Imrédy pártját, vagy a Baky–Pálffy-féle nemzetiszocialistákat támogatta. Csupán egyes emigráns szélsőjobboldali körök, helyi NSDAP-szervezetek segítették csekélyebb összegekkel a nyilasokat,[21] de amikor Ribbentrop német külügyminiszter erről tudomást szerzett, a leghatározottabban megtiltott minden ilyen akciót.[22] Hubay Kálmán saját bevallása szerint a választások előtt a pártkasszában összesen 150 pengő volt. Kovarcz Emil a párt összes vagyonát ugyanakkor 126 ezer pengőben jelölte meg, ami szintén nevetséges összeg, ha tekintetbe vesszük, hogy a taglétszám ennek a számnak körülbelül a duplája lehetett.

Másrészt a nyilasok nemcsak a titkos választások után, de már 1938 elején is jelentős politikai erőnek számítottak, sőt a magyar szélsőjobb már 1919-től folyamatosan komoly befolyásoló tényező volt az or-

ság politikai életében. Erről a múzeum mélyen hallgat: érthető, hiszen amennyiben e kérdést tárgyalná, akkor fel kellene adni a fekete-fehér „tettes-áldozat” szemléletet, amelyben a magyar felelősség tárgyalásának nem nagyon jut hely.

A kiállítók nyilas mozgalommal kapcsolatos – az érintőképernyőn lehívható – értékelése, miszerint az „német mintára alakult”, arról árulkodik, hogy nincsenek tisztában a tényekkel. A Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom egyáltalán nem német minta szerint alakult.[23] Magyarországon egyrészt már 1920-ban – az NSDAP-tól teljesen függetlenül – léteztek fasiszta és nemzetiszocialista pártok,[24] másrészt a nyilasok ideológiájukban a turanizmusra és Prohászka Ottokár „hungarizmusára” támaszkodva teljesen egyedi, önálló világképet testesítettek meg.[25]

A kiállítóknak a korszak társadalmi állapotaival kapcsolatos teljes tájékozatlanságáról tanúskodnak az érintőképernyőn elérhető szöveg más részletei is. Egy helyütt például az szerepel, hogy 1939 után a *„mozgalom lassú erjedésnek indult, részben a magyar közélet antiradikalizmusa, részben a mozgalom élesen zsidóellenes szalonképtelensége miatt.”* Az állítás indoklásának minden eleme téves. Nem a magyar közélet volt ugyanis antiradikális, hanem a politikai elit egy része. A közélet állítólagos „antiradikalitása” jól mérhető az eladott sajtótermékek jellegéből: míg a *Magyar Nemzet* olvasótábora nem haladta meg a százezer főt, addig a nyilas *Pesti Újság* 1941-ben is elérte a napi kétszázezres példányszámot.[26] De nemcsak a nyilasok lapja hirdetett radikális és uszító antiszemita propagandát: a *Virradat* vagy a *Magyarság* ugyanabban a stílusban cikkezett, míg polgári-liberális írások szinte csak a *Népszava* és a *Magyar Nemzet* hasábjain jelentek meg. Igaz, hogy a magyar lakosság jelentős része semmilyen napilapot nem olvasott, és nem is artikulált politikai véleményt. Akik viszont artikuláltak, többségükben egyértelműen a radikális politikai megoldások hívei voltak. A magyar közélet radikalizmusa mérhető le az 1939-es választások eredményein is: Sombor-Schweinitzer József rendőrfőtanácsos elkeseredetten állapította meg 1943-ban, hogy a képviselők 75%-a

„intranzigens antiszemita",[27] és ebben a tekintetben semmi különbség nincs nyilasok és kormánypártiak között. Kállay maga is bevallotta emlékirataiban, hogy a pártjával való első találkozáson már az a benyomás alakult ki benne, hogy „többet egy őszinte szót sem" szólhat, és 1943-ban csak a parlament elnapolásával tudott kormányozni.[28]

A nyilasokkal kapcsolatos prezentáció egyértelműen az érzelmekre épít. A kiállítási tárgyként alkalmazott Szálasi-beszéd, amely egy szűk folyosó falain kapott helyet, olvashatatlan. Ez nem is lenne baj, hiszen maga a szöveg is szörnyű zagyvaság. Az azonban már súlyos szakmai hiba, hogy másutt és más formában nem kap a látogató tájékoztatást arról, hogy kik is voltak a nyilasok. Az 1944. október 15-én az utcákra tóduló csőcselék híradófilmekből közismert látványa megtévesztő; a pártnak ennél szélesebb bázisa volt, amelybe értelmiségiek is jelentős számban beletartoztak.

A nyilas terem egyszerre testesíti meg a kiállítás minden erényét és hibáját. Megrázó és rendkívül hatásos a belépő számára a szemben lévő falra kivetített zajló Duna, a vízbe csobbanó testek hangja és az ehhez társuló nyilas propagandabemondó eszelős üvöltése. Ezzel szemben maga a szoba nehezen értelmezhető. A helyet elfoglaló hatalmas étkezőasztal, az ennek végén álló, alig felismerhető alak (Szálasi), valamint a fal mellett helyet kapó pártszolgálatos és SS-egyenruhák funkciója nem egészen világos, sőt annyiban kontraproduktív, hogy a nyilas egyenruhákról egyes látogatók rendszeresen lelopkodják a pártjelvényt... Mindenki jobban járt volna, ha ezek helyett a nyilas mozgalmat bemutató képeket, iratokat és rájuk vonatkozó magyarázatokat állították volna ki. Hiteltelen hatásvadászat az SS-egyenruhák szerepeltetése is: a kiállított darabok ugyanis az Allgemeine SS 1939-ben megszüntetett uniformisai. Ezeknek se a Magyarországon működő fegyveres SS-alakulatokhoz, se Eichmann különítményéhez, se a nyilasokhoz nem volt közük.[29]

Ezek után már nem is meglepő, hogy egyetlen adatot sem tudunk meg arról, hogy a Dunába lövéseknek hol voltak a helyszínei, hányan voltak az áldozatai, és mi történt a tettesekkel. Annak ellenére, hogy az ezzel kapcsolatos adatokat a történettudomány már régen feltárta.[30]

Mi a szerepe a Gulagnak a Terror Házában?

A következő terem a Gulag világát mutatja be. Hatalmas szőnyegen járva láthatjuk a Szovjetunió területét, közben vonatkerekek zakatolása hallható. Azt, hogy pontosan hol voltak táborok, sajnos nem tudhatjuk meg, mert a szőnyegen látható jelek nem erre, hanem egy iskolai atlasz közlekedési és népesedési adataira utalnak. Schmidt Mária egyszer ugyan megemlítette, hogy a fontosabb lágerközpontok neve fehér keretben latin betűkkel van beleszőve a szőnyegbe, ám erre utaló felirat hiányában ezt nem tudhatja a látogató. Ez a felületesség nem lehet véletlen, mert különben el kellene azt is magyarázni, hogy miért foglalkoznak az Andrássy út 60. története kapcsán olyan létesítményekkel, amelyek attól több ezer kilométer távolságban, Szibériában voltak. Mindezt a hiányzó információt egyébként az érintőképernyőkön is meg lehetne jeleníteni, de ott sem szerepel.

A prezentáció itt is látványos, de szakmailag szerencsétlen. A néhány kiállított vitrinszerű tárolóról például nem lehet tudni, hogy vajon azért helyezkednek-e el a térkép bizonyos pontjain, mert ott nagyobb tábor volt található. A barakkszerű falakon folyamatosan láthatóak különböző visszaemlékezések a Gulag mindennapjaira. Hogy ki látható a filmen, ki és mikor készítette a felvételt, és miről van benne szó, nem lehet megtudni, így a látogató csak kusza benyomásokat szerezhet. Különösen azért, mert csak a legritkább esetben van lehetőség arra, hogy valaki mindent az elejétől a végéig meghallgasson, hiszen a múzeumban bemutatott filmanyag összes ideje több órát tesz ki. Meglepő, hogy a kiállítók a tudományos kutatások jelenlegi eredményeit szinte egyáltalán nem építették be a munkájukba – sehol sem szerepelnek például a deportálást elrendelő parancsok, a deportáltak pontos száma és a különböző deportálási akciók.

Elfogadhatatlan az is, hogy egy múzeum pontos adatok helyett tízmilliós számokkal dobálódzik, amikor épp a Gulag áldozataira vonatkozóan már meglehetősen részletes adatsorok állnak a rendelkezésünkre: *„A Gulag lágereiben több tízmillió ember pusztult el. Voltak évek, amikor az őrszemélyzet brutalitása, a szovjet hatóságok által megszabott kivégzési tervszámok – kvóták –, a szörnyű körülmények, a napi 10–12 órás megerőltető*

munka, az éhség, a fagy hatására több millióra rúgott az áldozatok száma. A rabok bányákban, út-, gát- és vasútépítéseknél dolgoztak, embertelen körülmények között, megfelelő szerszámok, élelmezés és ruházat nélkül."

Valójában 1939–1945 között a Gulag-táborokban összesen 1 370 000 személy pusztult el. 1939 előtt a halottak száma egyetlen évben sem haladta meg a százezer főt. A sztálini diktatúra áldozatainak száma csakugyan tízmilliós nagyságrendű, de ezeknek túlnyomó többsége nem a Gulag lágereiben pusztult el. A kivégzési kvóták vagy épp a „csisztka", azaz az 1937–38-as nagy tisztogatás halálos áldozatait is helytelen volna a Gulag áldozatai között szerepeltetni, mivel ők a táborokba általában be sem kerültek. Tekintettel arra, hogy a rendelkezésre álló adatok is leleplezőek és borzalmasak, teljesen felesleges a szovjet rendszer bűneit ennyire körvonalazatlanul és pontatlanul bemutatni.[31]

Végül kérdés, miért szentelnek egyáltalán a Gulagnak ekkora teret egy olyan kiállításon, amely a magyarországi diktatúrák történetéről szól. Ha pedig ezt szükségesnek tartották, akkor miért nem tartották ugyanezt szükségesnek a Magyarországról deportált politikai foglyok (tehát nem a Páva utcai Holokauszt Múzeum állítólagos kompetenciájába tartozó zsidók) sorsát megpecsételő náci megsemmisítő táborok esetében? A kiállítás nem mutatja be a rettenetes halálmeneteket sem, amelyek során a kiürített koncentrációs táborok lakóit vagy a munkaszolgálatosokat a legelemibb ellátás nélkül hajtották a hátországba, holott a holokauszt áldozatainak jelentős része mellett számos politikai fogoly is e halálmenetekben pusztult el.

A vizuális bemutatás kudarca, hiányzó tények

Az átöltözést prezentáló teremben látható talán a leglátványosabban a szimbolikus bemutatás kudarca. Az ötlet – hogyan lesznek a kisnyilasokból kiskommunisták – üdvözlendő. Ez a bemutatás azonban teljesen mást sugall: a terem közepén ugyanis egy tányéron egymással szembeállított pártszolgálatos és ávós (pontosabban az 1945–1947 kö-

zötti Politikai Rendészeti Osztály egyenruhása) forog, miközben a képernyőn azt láthatjuk, hogy különböző figurák egymás után átöltöznek az előzőek által visszahagyott ruhákba, hangeffektusként pedig a ruhaszekrényajtók csapódása hallható. A falon kis keretes szövegként szerepel az a formanyomtatvány, amelyben a bűnbánó nyilasok felvételüket kérhették a kommunista pártba – ez az utalás azonban majdnem teljesen elsikkad a sokkal látványosabb nyilas-ávós átöltözködés mellett. Amenynyiben a kiállítók a kisnyilasok kiskommunistává változását kívánták volna illusztrálni, akkor két párttagsági könyvnek, vagy két civil ruhás és pártjelvényes figurának kellene a tányéron forognia. Annak tükrében, hogy 1945-ben egyetlenegy nyilas sem öltözött át a politikai rendőrség egyenruhájába (még a kiállítók bevallása szerint sem), a prezentációt nehéz másnak minősíteni, mint történelemhamisításnak. Kritikám hatására a szobában található szórólapot azzal a szöveggel egészítették ki, hogy *„a terem közepén látható két egyenruha a diktatúrák folytonosságát szimbolizálja”*. A videoklip pedig arra utal, hogy mindenki „átöltözésre” kényszerült. Sajnos ez sem menti meg a rossz szimbolikát, nem beszélve arról, hogy nem kényszerült mindenki „átöltözésre” – a totalitarizmus teóriája szerint a társadalom egy részét ugyanis a kommunista diktatúra nem megváltoztatni, hanem megsemmisíteni akarta. Az emberek jelentős része – és ez a magyar társadalom mellett szól – ráadásul nem öltözött át, nem lett kommunista 1945 után, sőt még öt évvel később sem.

A betűtől való irtózás érhető tetten a választási teremben, ahol nem lehet tudni, az ide kiállított képernyőkön ki beszél, illetve mikor készültek az egyes interjúk. Ugyanez igaz a kitelepítés termére is. Utóbbiban fő helyen szerepel egy Kónya Lajos-idézet, amelyben a költő a kitelepítendőket bélyegzi meg. Az átlagos látogató a Terror Háza felkereséséig feltehetően nem hallotta még Kónya nevét. Ennek ellenére, aki azt gondolja, hogy itt majd talál hozzá egy életrajzot, csalódni fog. Kónya csakugyan sötét figurája a kiállítóknak csak addig volt érdekes, amíg bunkósbotnak használható mondatokat tudtak idézni tőle.

Az 50-es éveket feldolgozó teremben sikerült megvalósítani az interaktív múzeum koncepcióját. A díszletek, a kiállított tárgyak és a helyi-

ség mondanivalója itt kivételesen szinkronban van egymással. A látogató „kék cédulákon" maga is leadhat szavazatokat, kis szavazófülkékben propagandafilmeket nézhet, illetve eredeti katonai fejhallgatókon hallgathat korabeli rádiószövegeket (sajnos azonban ezek alig hallhatóak, mivel a teremben közben kommunista indulók dübörögnek). Mindezt sikeresen egészítik ki a szocialista realizmus festményei. Ez egyébként az első (!) olyan terem, ahol megjelenik a hagyományos múzeumi bemutató eszköz: a helyiség végében négy üvegezett vitrinben vannak elhelyezve az ÁVH-val kapcsolatos relikviák.

A szovjet tanácsadók szobája és az ehhez fűzött magyarázó szövegek jóval kevesebb információt árulnak el a „tanácsadói" intézményről, mint amennyi a rendelkezésünkre áll. A kiállítók egyenruhákkal kapcsolatos tájékozatlanságáról árulkodik, hogy a sztálini időszak 1948–1953 közötti „virágkorára" emlékező szobában egy 1970-es évektől rendszeresített repülő (!) alezredes zubbonya lóg – ezt 12 év alatt sem sikerült lecserélniük.

A globális vizuális élmény számos esetben kerül előtérbe a kiállított részletekkel szemben. Néhány esetben (például az 50-es évek hétköznapi életének bemutatásakor) a vizuális ötlet sikeresen közvetíti a kiállítás mondanivalóját. Mindez problematikussá válik azonban, amikor a látványt nem kíséri megfelelő ténybeli alátámasztás. Erre példa az ellenállással foglalkozó terem: ennek a helyiségnek az egyetlen berendezési tárgya egy pódiumra állított, háromszor ismétlődő asztal és szék. Mindez nyomasztó hatást kelt, és a kihallgatások, békekölcsönjegyzések, erőszakos téeszesítések hangulatát idézi fel. Filmben kiválóan festene e díszlet, sokat elárulna a kor fojtó légköréből. Egy múzeumban viszont szükséges volna a prezentáció ténybeli alátámasztása. A teremben hallható néhány interjú nem pótolja ezeket az információkat, a teremszövegben pedig tényekkel alá nem támasztott mondatok szerepelnek: *„Tízezrek vállalkoztak a fegyveres ellenállás szervezésére.* [...] *Sokuknak a nevét sem ismerjük. Másokról még mindig a kommunista hazugságok terjednek. Pedig ők igazi hősök."* Ezekkel a mondatokkal nem csak az a baj, hogy valóságtartalmuk megkérdőjelezhető (például nincs adat arról, hogy „tízezrek" próbáltak volna fegyveres

ellenállást szervezni), hanem az is, hogy egyoldalúan hősként interpretál minden antikommunista mozgalmat. Ezzel a logikával viszont a szélsőjobboldaliak is hőssé magasztosulnak fel. Mivel a kiállítók külön hivatkoznak a rongyos gárdistákra és a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségére (MHBK), ezért kötelességük lett volna legalább azt bemutatni, hogy az antikommunista ellenállás egy (jelentős) része nem demokratikus érzületből táplálkozott. Az MHBK tagjai közé például számos volt szélsőjobboldali is tartozott, a rongyos gárdisták pedig elég sok gyilkosságot is elkövettek 1945 előtt. Amennyiben hatalomra jutnak, ők is a terrort alkalmazták volna ellenfeleikkel szemben – ezt már az ÁVH besúgói jelentéseiből és technikai beépüléseiből is tudhatjuk. Azzal, hogy ezt a szempontot a kiállítók teljesen elhallgatják, a ház általuk is felvállalt üzenetét kérdőjelezik meg: a már említett totalitarizmuselmélet egyik lényeges pontja ugyanis, hogy a diktatúrák ellen diktatúrákkal küzdeni katasztrófát jelent.

E reflektálatlanságok egyenesen következnek a kiállítás betűtől való konzekvens irtózásából. Az elolvasható információ minimalizálása azt a benyomást kelti, mintha a múzeum leginkább a gyakorlati analfabéták igényeit vette volna figyelembe.[32] A vizuális bemutatás pongyolaságait sehol sem rakják helyre magyarázó szövegek. Schmidt Mária azzal érvel, hogy a termekben felállított érintőképernyők, valamint a földszinten található számítógépek segítségével minden érdeklődő utánanézhet a hiányolt információknak. Ez a lehetőség azonban a látogatók 99%-át nem érinti, hiszen a többség hozzá sem fér az összesen hat monitorhoz, nem beszélve arról, hogy az azokon látható szövegek is rendkívül hiányosak és problematikusak. Az a módszer, hogy minden szobában a kiállított tárgyaktól elszakítva, egy külön tartóban vannak elhelyezve a kétnyelvű teremszövegek, alkalmatlan a látogatók tájékoztatására. Nemcsak azért, mert az emberek egy része nem veszi a fáradságot, hogy elvegye a tájékoztató lapokat, de azért is, mert a lapok információi nem közvetlenül a teremről szólnak, hanem egyfajta általános történelmi bevezetőt adnak jó esetben egy gyengébb Wikipedia-szócikk színvonalán. Megfigyelésem szerint a kiállítás azon látogatói, akik elveszik ezeket a szövegeket, magukkal viszik ugyan, de nem nagyon olvassák el.

Az elhallgatás mint kiállítási eszköz

Noha a múzeum deklaráltan két totális diktatúrának kíván emléket állítani, csak az antikommunista ellenállásnak szentel külön helyiséget, az antifasiszta ellenállásnak nem. Valójában ez az eljárás nem meglepő: ha ugyanis készítettek volna az antifasiszta ellenállóknak is termet, akkor nehezen lehetett volna elkerülni annak bemutatását, hogy a tettesek és áldozatok csoportja nem választható el feketén-fehéren egymástól. A politikai rendőrség, a későbbi ÁVO (Államvédelmi Osztály) és jogutódja, az ÁVH (Államvédelmi Hatóság) első tagjai kivétel nélkül korábbi áldozatok, zsidó munkaszolgálatosok voltak, tehát már ezen a jogcímen is ki lehetne őket állítani, ráadásul közülük többen az antifasiszta ellenállásban is részt vettek, ami újabb érv amellett, hogy ne csak tettesként szerepeltessék őket.

Itt kell megemlíteni Bauer Miklós ügyét, aki a múzeumban több képen is szerepel. Bauer személye egyfajta állatorvosi lóként mutatja be mindazt, amin a XX. században egy rossz helyre és rossz időben született ember keresztülmehetett, ezért ha rajtam múlt volna, egy külön termet is szenteltem volna a történetének. Annál is inkább, mert nevéhez számos alaptalan legenda is kötődik. Sok látogató keresi ma is a múzeumban a körömtépő fogót, amit – tévesen – az ő személyéhez kötnek.

Dr. Bauer Miklós az ÁVH (pontosabban a Politikai Rendészeti Osztály) egyik alapító tagja volt. Kihallgatótisztként személyesen is kínzott embereket, többek között Ries István volt minisztert, meglehetősen kegyetlen módszerekkel. Néha párban dolgoztak, mert felesége, Schönberg Judit a kihallgatások során többször a jegyzőkönyvet vezette (utóbbi önállóan, a Szücs testvérek agyonverésekor is látott el ilyen funkciót). Bauer karrierje egészen a nyugat-európai hírszerzés vezetői posztjáig tartott. Ennyiből tehát tökéletes alanya a fekete-fehér ábrázolásnak.

Ha azonban valaki tényleg kíváncsi arra, hogy ki is volt Bauer, és mi történt vele, akkor a fenti történet eleje és vége is érdekes lenne számára. Bauer ugyanis egy teljesen asszimilált magyar zsidó család-

ban született. Nagyapjának két rokona, nemes krupieci Bauer Gyula és nemes márkaszéki Bauer Lajos sokszorosan kitüntetett császári és királyi vezérőrnagy volt. Ezzel a háttérrel finoman szólva sem szükségszerű, hogy valaki az ÁVH alapító atyái között szerepeljen. 1920-tól azonban a numerus clausus miatt a zsidó vallású személyek csak korlátozottan vehettek részt a felsőoktatásban. Ráadásul a zsidó származásúak már a gimnáziumban is szembesülhettek különböző bürokratikus szekatúrákkal. Bauer Miklós felesége szüleivel – akik 1919-es kommunisták voltak – gyerekként került Berlinbe, ahonnan csak a nácik hatalomátvétele után jöttek vissza Magyarországra. Schönberg Judit eleinte nem is tudott rendesen magyarul, anyanyelve igazából a német volt. Csak nagy nehézségek árán tudott továbbtanulni, bátyját fel sem vették az egyetemre, azt Franciaországban végezte el, és ott 1944-ben a francia ellenállás harcosaként halt hősi halált. Bauer Miklós 1943-tól kezdve – miután letette utolsó jogtudományi szigorlatát – feleségével együtt gyakorlatilag illegalitásban élt Magyarországon. Már 1942-től szívességi alapon, anyagi ellenszolgáltatás nélkül iratokat hamisított politikai üldözötteknek. Egy ilyen hamisítvány saját magáról is fennmaradt, és sajátos módon épp ez a fotó került fel a múzeum „tettesek fala" elnevezésű installációjára. Ezen Bauer mint az 1944-es honvédség hadapródőrmestere szerepel – az egyenruhát egy sebesült tiszt feleségétől vette a Donáti utcában. A kép alapján a tájékozatlan látogató azt is gondolhatná róla, hogy 1945 előtt bűncselekményeket elkövetett keretlegényként szerepel a falon. A hamis papírok osztogatása révén került kapcsolatba az illegális kommunista párttal (Apró Antalnak és Pesti Barnabásnak is adott hamis papírokat, sőt a központi vezetőség egyszer lakásukon is ülésezett). 1944 márciusától már egy antifasiszta ellenállási csoport tagja volt, amelyben nem csak moszkovita kommunisták dolgoztak együtt: köztük volt például a későbbi recski fogoly, Benkő Zoltán, Demény Pál és Boldizsár Iván, vagy a korábbi ősnáci és 1939-től nyilas országgyűlési képviselő dr. Jandl Lajos is. A csoport tíz alkalommal *Ellenállás* címmel illegális újságot is kiadott, ebből több példány az utókorra is fennmaradt.[33]

Ez volna tehát a történet eleje, ami „természetesen” nem ismerhető meg a Terror Házában, mivel az antifasizmus mint olyan itt tiltott gyümölcsnek minősül. De a történet vége sem érdektelen: Bauer Miklóst ugyanis 1953-ban saját beosztottai letartóztatták, mivel a tervezett cionista perben szántak neki szerepet. Azok kínozták, akiket korábban ő irányított. Egy vele készített interjúban[34] elmondta, hogy a kínzások során azt hitte: a nyilasok újra átvették a hatalmat, és verése közben a kihallgatószobában azt igyekezett felfedezni, hogy kirakták-e már Szálasi képét. Sztálin halála után szabadlábra került, de a testülethez már nem ment vissza. 1962-ben aztán Marosán György, érezve, hogy hatalma veszélyben forog, egy nagyobb beszédet tartott az MSZMP egyik fórumán. Ezt az alkalmat használta fel arra, hogy saját magát egyszerű és becsületes, kérges kezű munkáskáderként állítsa be, szemben a szerinte a pártba furakodó nagypolgári ivadékokkal, akik 1945 után ávós fenevadakká váltak, mint például – fogalmazott Marosán – a „körmöket tépő” Bauer Miklós. Marosánt a tények soha nem zavarták, így az sem izgatta különösebben, hogy Bauer sok mindent tett, de körmöt nem tépett. Marosán beszéde a kor sajátosságai miatt egyfajta szamizdattá vált, és az ávósokkal szembeni kritikája rendíthetetlenül terjedt a köztudatban.

Bauer története tehát esszenciálisan tartalmazza mindazt, amit a Terror Házának el kellene mondania. Nevezetesen, hogy tettesek és áldozatok kategóriája nem két teljesen különálló halmaz, hogy a tettessé válás összetett folyamat, hogy a kommunista diktatúra valójában sokszor saját híveivel is kegyetlenül leszámolt, valamint hogy a diktatúrák miként instrumentalizálták azokat a félelmeket, amelyeket ellenpárjuk, illetve ők maguk keltettek az emberben (ebben az esetben a kommunisták a náci bűntetteket). Erről azonban a múzeumnak nincsen mondanivalója, és hogy a kínos kérdéseknek elejét vegyék, az intézmény idegenvezetői már magát a témát is kerülik.

Hozzá kell tennem: ehhez hasonló történetek nem csak az ÁVH tettesei kapcsán lennének bemutathatóak. Ugyanez hiányzik a nyilas teremből, illetve a „tettesek fala” nyilas alakjaival kapcsolatban is. Előbb

már utaltunk az 1897-ben született dr. Jandl Lajosra, aki már 1932-től nemzetiszocialista politikus volt, ráadásul vezető pozícióban, 1934-től a Festetics Sándor-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt országos fő szervezőjeként tevékenykedett, 1938-ban verekedés miatt még pénzbírságra is ítélték. 1941-re viszont szakított a nyilasokkal, sőt 1944-ben antifasiszta ellenállóként jugoszláv partizánoknak fegyvert szállított, és zsidókat is bújtatott (első felesége is zsidó származású volt). Ennek ellenére nem úszta meg, hogy a háború után egy hónapra internálják, majd 1950-ben egy koncepciós perben először két és fél évre, majd kémkedés vádjával 10 évre ítélték. A börtönben egészségi állapota annyira megromlott, hogy beszámíthatatlannak és közveszélyesnek minősítették.[35] Jandl feltehetően az 1960-as évek elején magányosan pusztult el. Életútja egyáltalán nem minősíthető szélsőséges kivételnek: a 229 nyilas országgyűlési képviselő és képviselőjelölt közül 1944-ben tíz fő esetében volt megállapítható antifasiszta tevékenység, öt személyről pedig azt lehetett tudni, hogy 1939 előtt a baloldali munkásmozgalom[36] tagja volt (Sütő Gyula, Zsámboki Pál, Kaposi József, Koltay József, Wirth Károly). Mivel ez utóbbiak egy kivétellel mandátumot szerzett képviselők voltak, alaposan feltételezhető, hogy a mandátumot nem szerzettek között még számos hasonló egyén akadt. Ezzel szemben ebből a meglehetősen nagy csoportból csupán négy személyről állapították meg, hogy 1944-ben erőszakos cselekményekben vett részt. A többség, azaz 128 személy esetében semmit sem lehet tudni arról, hogy milyen politikai tevékenységet folytattak. Mivel népbírósági eljárás nem indult ellenük, ezért feltételezhetjük, hogy semmi komolyan vehető dolgot nem követtek el.[37]

Az elhallgatás kategóriájába tartoznak az olyan tudománytalan, sőt már-már primitív mondatok, mint például hogy Magyarországon „tilos volt a hazaszeretet". Valójában a Rákosi-korszakban éppen a hazaszeretet sajátos egyoldalúságának lehetünk tanúi: Mód Aladár történelemszemlélete (és *400 év küzdelem az önálló Magyarországért* című könyve), a feltámasztott Rákóczi-kultusz mind-mind azt mutatják, hogy a hazaszeretetnek nem minden megnyilvánulása volt tiltott. A kommunista

propaganda a Szovjetunióban és Magyarországon is instrumentalizálta a nemzeti történelem egyes kiválasztott alakjait: a kiállításnak ezért éppen azt kellett volna bemutatnia, hogyan pervertálta a pártállami rendszer a hazaszeretettel összefüggő értékeket.

Az át- és kitelepítésekről szóló terem ötletes enteriőrje (lefüggönyözött fekete kocsi, falat borító újságkivágatok) nem leplezheti el, hogy ebben a helyiségben is elhallgatásokkal operálnak a kiállítók. A kitelepítések első áldozatai ugyanis a magyarországi németek voltak, az ő sorsukról azonban szinte semmit sem tudunk meg. A sajtó svábok elleni uszítóhadjárata egyetlen újságkivágatban sem jelenik meg, hiányoznak a parlamentben elhangzott, a magyarországi németeket gyalázó felszólalások, és így természetesen nem tudunk meg semmit a másik oldalról sem, vagyis azokról a demokratákról, akik felemelték szavukat a kitelepítés ellen. Pedig ennek kapcsán be lehetett volna mutatni Bibó István memorandumait vagy a magyar értelmiségiek által készített tiltakozó nyílt levelet is. Ily módon a termet minden olyan témától megtisztították, amely a látogatónak lehetőséget adna a nemzeti felelősséggel való szembenézésre.

Emellett a teremszöveg hamis információkat is terjeszt: *„A győztes nagyhatalmak döntése értelmében kitelepítették a német kisebbséget, a svábokat, több mint 200 ezer főt."* Valójában a németek elűzése nem a győztesek döntésének következménye volt, még akkor sem, ha a magyar tettesek már 1945-ben is megpróbáltak úgy tenni, mintha őket erre „kényszerítették" volna, ezért a kitelepítést elrendelő kormányrendelet a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i határozatára hivatkozott. Vorosilov marsall és a SZEB amerikai képviselője, William Shaffer Key vezérőrnagy a magyar kormánynál tiltakozott ez ellen az alaptalan állítás ellen, és Gyöngyösi János külügyminiszter egy MTI-közleményben el is ismerte, hogy *„a kitelepítés nem jelenti a magyar kormány kötelezettségét, de a potsdami megállapodás lehetőséget ad erre"*[38]

Amikor a kitelepítés elkezdődött, a németek magyarországi elűzését a Szovjetunió még nem kezdeményezte.[39] A kitelepítésekkel – amely

szó már önmagában is eufemizmus – kapcsolatos gyűlöletkampány már 1945 tavaszán elkezdődött, a magyar kormány pedig 1945. május 14-én önállóan, saját hatáskörben, pártközi értekezleten („*A felszólalók többsége a gyűjtőtábort és kitelepítésre előkészítésüket szükségesnek tartja*”[40]), majd 1945. december 22-én minisztertanácsi szavazással („*soha nem lesz ilyen alkalom*”[41]) határozott erről. A szavazás során kilenc miniszter szavazott a kitelepítésre, és kettő ellene. A győztes nagyhatalmak potsdami határozatai nem kötelezték Magyarországot semmire, még akkor sem, ha ezt komoly szerzők is feltételezik.[42] A SZEB magyar kormánynak küldött, kitelepítést szorgalmazó jegyzékeire magyar részről válaszolhatták volna azt, hogy a potsdami határozatok nem ezt tartalmazzák. Az 1945 augusztusában, tehát három hónappal a magyar pártközi értekezlet után (!) kiadott potsdami határozatokban ugyanis csak annyi állt, hogy a szövetséges hatalmak „elismerik”, hogy ilyen intézkedéseket foganatosítani kell, de további intézkedésig megtiltják a kitelepítéseket.[43] A határozatok keletkezését vizsgálva ráadásul egyértelműen kiderül, hogy ez a szöveg éppen a magyar, lengyel és csehszlovák kitelepítési kérések eredményeként született![44] Sajátos módon egyébként az érintőképernyő nehezen hozzáférhető szövege maga is cáfolja azt, amit a látogatók teremszövegként látnak. Előbbiben ugyanis már az olvasható, hogy a kitelepítésre a „magyar parlament döntésének következtében” került sor. Miért titkolják el ezt a tényt a teremben? Schmidt Mária ráadásul azt állítja, hogy „*a magyar kormány és a koalíciós pártok – a parasztpárt kivételével – elvetették a kollektív felelősség elvét, és számos módon igyekezték szabotálni és lassítani a kitelepítést. Ennek a politikának is köszönhető, hogy végül a magyarországi németség mintegy felét nem szállították ki az országból*”.[45] Ez a pár mondat azt bizonyítja, hogy Schmidt Mária még saját múzeumának szövegeit sem ismeri, nem beszélve a minisztertanácsi határozatokról és a kérdés szakirodalmáról, amelyek mondatának szöges ellentétét bizonyítják. Az elűzés leállításának ugyanis egyetlen oka volt, mégpedig az, hogy a csehszlovák hatóságok vérszemet kaptak, és a németek elűzésére hivatkozva maguk is elkezdték a felvidéki magyarok deportálását.

Az természetesen tény, hogy Vorosilov marsall felszólította a magyar kormányt a kitelepítések végrehajtására, ebből azonban önmagában még nem következett volna az is, hogy a magyar szervek ezt azonnal végre is hajtják, hiszen lehetett volna például arra is hivatkozni, hogy ehhez nincsenek kapacitások. Más kérdésekben is előfordult, hogy a magyar politikai vezetés nem teljesítette maradéktalanul a SZEB óhajait. 1946 májusa és novembere között technikai okokból maga a kitelepítés is szünetelt, és ez semmilyen szovjet retorziót nem vont maga után. Ráadásul a németek kitelepítése kapcsán a magyar kommunista párt napi érdekei minden szempontot – így a SZEB totális kitelepítést követelő állítólagos álláspontját is – felül tudtak írni. Azokat a személyeket ugyanis, akik a kommunista párt szavazói voltak, informális módszerekkel kivették a kitelepítendők köréből.

Érdemes itt egy megjegyzést tenni arról is, hogy a Terror Háza történelemhamisításai nem egy esetben válnak országgyűlési határozatokká. 2012 októberében a Magyar Országgyűlés január 19-ét a „magyarországi németek elhurcolásának emléknapjává" nyilvánította. A határozatban – feltehetően a Terror Házától nem függetlenül – visszaköszön az az állítás, hogy minderre a „SZEB 1945. november 20-i határozata" alapján került sor, holott – mint azt említettem – ez a határozat csupán lehetőséget tartalmazott, nem pedig kötelezettséget.[46]

A terror folyosó, a zsírtömbökből kirakott beszolgáltatási rész és az itt elhelyezett idézetek ötletesen és a téma szempontjából nézve sikeresen valósítják meg a modern múzeum koncepcióját. Ez az egyetlen olyan része a múzeumnak, ahol a bemutatás nemcsak látványos, hanem a történelmi tényekkel is teljesen szinkronban van. A látogató a szűk folyosón a szövegeket szinte közvetlen közelről kénytelen elolvasni; ezáltal még inkább növekszik azok drámai hatása.

Az ezt követő ávós előszoba szemközti falán afféle érettségi tablóként az ÁVH vezetőinek konstruált[47] arcképcsarnoka látható. Az egyetlen információ azonban az érintettek rangja, illetve születési és adott esetben halálozási dátuma. Arról, hogy a képeken látható alakokat milyen személyes felelősség terheli, semmi egyebet nem tudhatunk meg,

így a látogató ki van szolgáltatva azoknak a legendáknak, amelyek az egyes ávósokkal kapcsolatban közkézen forognak. Ez az eljárás már csak azért is megengedhetetlen, mert így elsikkad az a fontos tény, hogy a kiállítottak közül legalább egy személy – Farkas Vladimir – képes volt arra, hogy saját bűneivel szembenézzen.

Az ávósokról a teremben csupán egy leegyszerűsítő és hamisításokkal terhelt mondat olvasható: *„Szélsőbaloldali elemekből, bűnözőkből és megannyi egykori nyilas pribékből formálódó szervezet".* Valójában az ÁVO és az ÁVH vezetésében, tehát a kiállított tablón szereplő személyek között egyetlen egykori nyilas pribék sem volt. Nem is lehetett, hiszen az intézmény alapítói, illetve vezetői között egyetlen korábbi nyilas sem akadt, és szerepük az egyszerű ávósok között sem volt említésre méltó. Az ávósok egy része csakugyan meggyőződéses kommunista, ha úgy tetszik, „szélsőbaloldali elem" volt, de köztörvényes bűnözőkre eddig nem került elő adat. Többeknél a bosszúállás is felvetődhetett szempontként, hiszen a politikai rendőrség vezetői 1945-ben szinte kivétel nélkül zsidó származásúak voltak, és munkaszolgálatosként a diktatúrát először az áldozat oldaláról ismerhették meg.

Ezeket a tényeket – mint ahogyan a zsidókérdéssel és antiszemitizmussal kapcsolatos információk többségét is – a kiállítás feltűnően elhallgatja. Azt a feltételezést, hogy erre az elhallgatásra azért került sor, mert a kiállítók nem akartak „feszültséget" kelteni a kérdésben, el kell vetnünk, hiszen a tények bemutatása nyilvánvalóvá tenné, hogy a zsidó származásúak „beözönlése" a biztonsági szervek soraiba a szovjet tanácsadók tudatos intézkedése volt. A politikai rendőrség személyzetét először mindenütt zsidó munkaszolgálatosokból alakították ki, mivel esetükben nem kellett számolni azzal a veszéllyel, hogy jobboldali elemek kerülnek be a szervezetbe. Másfelől a zsidó származás egyáltalán nem akadályozta meg a politikai rendőrség, illetve az ÁVO és később az ÁVH vezetőit, hogy zsidókkal szemben is kíméletlenül járjanak el. A politikai rendőrség első áldozatai között szerepeltek a Weishaus- és Demény-frakciók zsidó származású tagjai, később pedig a „burzsoázia" és a „kapitalisták" ellen indított hadjárat áldozatai között is felülrep-

rezentáltak voltak a zsidó származásúak. Mindezt a „cionisták” elleni perek, valamint az ÁVH-n belüli ezzel kapcsolatos letartóztatások koronázták meg (utóbbi többek között Péter Gábor bukásához is vezetett). A tények igényes, differenciált bemutatása esetén tehát nem kellett volna attól tartani, hogy a látogató az ÁVH-ban a „zsidóság meghosszabbított karját”[48] fedezi majd fel.

Péter Gábor szobája az épület érdekes színfoltja. Kár, hogy itt is ugyanaz a reflektálatlanság érhető tetten, mint a többi helyiségben: a szobában folyamatosan pergő interjúk születésének körülményeiről nem tudunk meg semmit, sőt még az interjú szereplőinek nevét sem ismerjük meg. Az igazságszolgáltatásról szóló terem berendezésének hatásossága sem pótolja azt a teljesen érthetetlen, ráadásul minden érintett és hozzátartozója számára megalázó, fájdalmas hiányosságot, amely a Nagy Imre-pert bemutató dokumentumfilm születési körülményeinek teljes elhallgatásából adódik. Itt ugyanis egy olyan titokban készített, „leleplező” célzattal összeállított filmet láthatunk, amely mindent megtett azért, hogy a vádlottakat a lehető legnegatívabb módon mutassa be. Közülük többen szánakoznak, van, aki elsírja magát. Mindezt a néző úgy is értékelheti, hogy gyenge jellemű emberek álltak a bíróság előtt. Ismerve azonban a per koncepciós jellegét, az alkalmazott módszereket, valamint azt, hogy aki kegyelemért könyörgött, az kegyelmet is kapott, a többieket viszont felakasztották, a per szereplőinek viselkedése már egészen más fénybe kerül. Ezt azonban nem árulják el a nézőknek.

A kincstári terem vizuálisan érdekes, meghökkentő és elgondolkodtató, ám teljesen elszakad az Andrássy út 60. témájától. A helyiségben ugyanis mindent alumínium borít, a kiállított tárgyak is egytől egyig alumíniumból készültek, a terem közepén pedig egy kivágatban kis bauxithalom emelkedik. A látogatóban felmerülhet, hogy az installáció esetleg azzal függhet össze, hogy rabok termelték ki a bauxitot. Jellemző módon ebben a helyiségben nincs külön teremszöveg, sőt az érintőképernyőn sem érhető el semmilyen információ.

Az épület magja a pincebörtönben berendezett kiállítás. Erre megfelelő felkészítéssel érkezik a látogató, mivel a fekete aknába csigalassúsággal

leereszkedő liftben egy rab mondja el akkurátus pontossággal az akasztás technikájának részleteit. Ezek után természetes, ha a látogató megrendülten lép be az első terembe. Megrendültségét tovább erősíti az azonnal szemébe szökő nagybetűs szöveg, amely egy letartóztatott pap rettegéséről számol be. Majd balra pillantva mocskos cellákat és elgyötört arcú rabokat láthat. A hozzá nem értőnek azonban fel sem tűnik, hogy a kommunizmus áldozatait bemutató kiállítás első „mártírjaiként" Szálasi Ferencet, Pálffy Fidélt, valamint Baky László és Endre László államtitkárokat, a zsidódeportálások legfőbb felelőseit láthatja. A látogató itt sem kap tájékoztatást arról, hogy kiket is lát pontosan. Mivel a teremben semmiféle szöveg nem igazítja el a nézőt arról, hogy őket fogva tartásuk alatt nem kínozták, valamint arról sem, hogy a velük szemben lefolytatott eljárások éppenséggel nem nevezhetőek kirakatpereknek, ezért mindenki gondolhatja azt is, hogy ezek a megtört alakok igazságtalanul szenvedtek a házban. Pedig tény, hogy éppen a háborús főbűnösök egyikét sem kínozták meg, az ellenük indított eljárások semmiképp sem voltak megalapozatlanok, ellátásuk és elhelyezésük a lehetőségekhez képest nem volt rettenetes, és az ítélet, amellyel Szálasit, Bakyt és Endrét sújtották, nem volt igazságtalan. A bemutatás viszont ennek az ellenkezőjét sugallja, és ezzel a legotrombább történelemhamisításnak ad tápot.[49]

Szálasi és társainak képe felett korábban csupán annyi állott (idézőjel nélkül), hogy *„Ne csak őrizd, gyűlöld!"*, alatta pedig zárójelben a következő szöveg: „Ávós jelmondat az 50-es évekből". Ezt 2003 márciusában[50] kiegészítették egy újabb szöveggel (megint csak idézőjel nélkül): *„Háborús bűnösök méltó helyükön"*. Azt azonban, hogy kik ezek az emberek és miben állt bűnösségük, továbbra sem tudhatjuk meg. A kiállítók ezekkel a feliratokkal sajnálatos módon még inkább azt sugallják, hogy a képen látható személyek (akiknek azonosítása a laikus számára lehetetlen) az ÁVH áldozatai, és a „háborús bűnösök" kitétel csupán az ÁVH cinikus találmánya.

Ez a sajátos prezentáció összefügg azzal, hogy a kiállítás épp arról árul el a legkevesebbet, ami az Andrássy út 60-ban ténylegesen történt. Itt tartották ugyanis fogva a háborús főbűnösöket, és itt történt

a kihallgatásuk is. A pincében azonban egyetlen utalás sem található arra, hogy akik ide kerültek, azok esetenként a legsúlyosabb ítéletet is megérdemelték.

A pince „internálási" termében olyasmit is elhallgatnak, amire nincs semmiféle szemléleti, koncepcionális vagy politikai magyarázat, legfeljebb érzéketlenségre lehet gyanakodni. Csak kevesen tudják, hogy az itt megtekinthető dokumentumfilm valójában micsoda. A tájékozatlan szemlélő legfeljebb azt hámozhatja ki a filmtöredékből, hogy a kistarcsai női internálótábor rabjai számolnak be élményeikről. Valójában azonban a magyar dokumentumfilm-gyártás egyik legkiemelkedőbb alkotását, Almási Tamás *Ítéletlenül* című munkáját láthatjuk. Ez az egyetlen olyan mű, amelyben a foglyok nemcsak rabságuk helyszínén számolnak be az élményeikről, hanem ugyanitt találkoznak volt rabtartójukkal, egy ávós fegyőrnővel is, aki minden jel szerint semmit sem fogott fel abból, hogy ő és intézménye mennyi szenvedést okozott áldozatainak. E találkozás bemutatása rendkívül felkavaró élmény, és sokat elárul a kommunista diktatúra által okozott szenvedésről, valamint az emberi méltóságról. Sajnálatos, hogy ezzel a megcsonkított bemutatással és a film tartalmi ismertetésének teljes hiányában a tájékozatlan nézőnek lehetetlen a film értelmezése.

A terem kísérőszövege a kiállítók fogalmi zavaráról tanúskodik. A kommunista munkaszolgálatosok kapcsán ugyanis azt írják, hogy a *„muszosokat katonai kiképzés helyett a bevált nemzetiszocialista módszer szerint »különleges kezelésben« részesítették.*" A kiállítóknak, különösen Schmidt Máriának, aki korábban maga is a holokauszt témájában kutatott, illene tudnia, hogy a nemzetiszocialista különleges kezelés (Sonderbehandlung) az érintettek fizikai megsemmisítését jelentette. Erről a Rákosi-korszak muszosai esetében nem lehet szó. Egy esetleges harmadik világháborúban feltehetően ugyanúgy jártak volna el a munkaszolgálatosokkal, mint korábban, a fasizmus idején. De az ötvenes években a munkaszolgálat célja semmiképp sem a „mozgó vesztőhely", hanem a megbízhatatlannak tartott egyének munkaerejének maximális kihasználása volt.

Tettesek és áldozatok bonyolult viszonyának elkenése

Tettes és áldozat megengedhetetlen összekeverése különösen a pincebörtönben feltűnő és aktuálpolitikai szempontokról árulkodik. A rekonstruált cellákban kiakasztott arcképek egyike mellett sem szerepel, hogy az illető pontosan mit tett, miért vált a terror áldozatává. Így fordulhat elő, hogy „áldozatként" szerepel Bilkei-Papp Zoltán, aki 1944-ben a nyilas Vannay-különítmény elhárító részének tagjaként tevékenykedett. 1945-ben „Zsidó világ Magyarországon" címmel antiszemita röpcédulákat terjesztett (*„Rákosi zsidó, Vas zsidó, Gerő zsidó, halál a zsidókra"*), amiért halálra ítélték, de köztársasági elnöki kegyelemből az ítéletet életfogytiglanra változtatták. Három évvel később a rendőrség egy pótnyomozás keretén belül feltárta Bilkei-Papp 1944-es tevékenységét is, amelyet több tucatnyi tanúvallomás támasztott alá. Ezek alapján új eljárás indult ellene, s ennek eredményeképp Bilkei-Pappot kivégezték.[51]

Hangsúlyoznunk kell, hogy Bilkei-Pappról a nevén, illetve születési és halálozási dátumán kívül a múzeum semmilyen információt nem árul el. Schmidt Mária szóbeli közlése szerint azért tekinti Bilkei-Pappot áldozatnak, mert érvényes kegyelmi határozat ellenére lett kivégezve. Azt a tényt, hogy a köztársasági elnöki kegyelem az első és nem a második eljárás során feltárt tevékenységre vonatkozott, Schmidt nem veszi figyelembe. Sajátosnak mondható, hogy olyan személyeket, akiknek antikommunizmusa elsősorban antiszemitizmusukból táplálkozott, ebben a múzeumban hősként és áldozatként tüntetnek fel. Bilkei-Papp neve ráadásul még két másik helyen is felbukkan: szelíd gyermekhang olvassa fel a kivégzettek névsorában, ezzel is szuggerálva ártatlanságát, valamint meg van örökítve a „Könnyek termében" is, így a látogató nem gondolhat mást, mint hogy ő is teljesen ártatlan áldozat volt.[52] Ehhez hasonló Hadváry Pál esete, akit koncepciós perben ítéltek halálra. Ez azonban nem feledtetheti el a tényt, hogy Hadváryt a keleti területen elkövetett tömeggyilkosságai miatt jogosan is bíróság elé lehetett volna állítani, és akár a legsúlyosabb ítéletet is kaphatta volna, mivel gyerekek és fegyvertelen civilek legyilkolására adott parancsot, sőt ez utóbbiról büszkén be is számolt feletteseinek.[53]

Talán nem véletlen, hogy a múzeumban a Rajk-, a Bárdossy-, a Jány- és a Szombathelyi-perről sem szólnak részletesen, noha ezek az eljárások mind a mai napig foglalkoztatják a közvéleményt. E témák kerülése csak azzal magyarázható, hogy bemutatásuk esetén nem lehetett volna mellőzni annak a ténynek a megállapítását, hogy nevezetteket ugyan részben vagy egészben olyan tettekért ítélték el, amelyeket nem követtek el, ettől azonban még nem tekinthetők ártatlannak: azokért a tettekért ugyanis, amiket valóban elkövettek, egy demokratikus állam bírósága minden bizonnyal elítélte volna őket.[54]

Tettes és áldozat problematikája jelenik meg Donáth György ügyében is. A kiállítás semmit sem árul el róla azon kívül, hogy a Magyar Közösség ellen folytatott koncepciós perben ítélték halálra. A tájékozatlan látogató nem tudhatja, hogy a Magyar Közösség faji alapon működő szervezet volt, amely nem vett fel zsidó vagy német származásúakat a soraiba. Tény, hogy a Magyar Közösség és Donáth nem terveztek 1947-ben egy köztársaság elleni összeesküvést abban az értelemben, hogy erőszakkal kívánták volna megdönteni a hatalmat. Azt viszont nem szabad elhallgatni, hogy a Magyar Közösség tagjai semmit sem tanultak 1945-ből: Donáth és egyes társai rasszista, antiszemita brosúrákat és körleveleket terjesztettek. Donáth ráadásul 1945 előtt a Magyar Élet Pártjában a budapesti szervezet ügyvezető igazgatója és országgyűlési képviselő is volt, és mint ilyent, személyes felelősség terhelte az általa helyeselt és megszavazott zsidóellenes intézkedésekért. Donáth az összes zsidótörvényt[55] megszavazta, sőt mellettük vezető állásban még propagandát is kifejtett. Donáth ugyanakkor csak formailag volt a kormánypártban, gyakorlatilag Imrédy „legbelsőbb hívének" számított.[56] A Magyar Közösség ügyéről az utóbbi időben számos publikáció látott napvilágot, és a Pázmány Péter Tudományegyetemen doktori disszertáció is született róla, amelyet Schmidt Mária jól ismer – ennek fényében különösen érthetetlen, hogy miért nem voltak képesek a rendezők egy objektívebb kép bemutatására.[57]

Különösen ízléstelennek kell minősíteni, hogy az antiszemita és zsidóellenes intézkedésekben személyesen felelős Donáthot és Bilkei-Pappot „áldozatként" a cionista Dénes Béla mellett állították ki, akinek

rokonságát az említettek elvbarátai gyilkolták meg. Az ízléstelenség folytatódik a megtorlást feldolgozó teremben, illetve a „Könnyek termében” is. Itt a látogató a kivégzettek nevének felsorolását hallja, illetve látja egy acélfalba vésve. Az első terem installációja angolul csak annyit tartalmaz, hogy „Murdered” – ami annyit jelent, hogy „meggyilkoltak”, holott a pontos kifejezés az „Executed”, azaz „kivégzettek” lett volna. Nagyobb baj, hogy a névsor mindenkit tartalmaz, akit halálra ítéltek, tehát azokat is, akik teljesen ártatlanok voltak, és azokat is, akik mondjuk nyugati hírszerzőszervekkel tartottak kapcsolatot. Természetesen ez utóbbiak is áldozatok, de nem egészen úgy, mint azok, akiknek csak azért kellett meghalniuk, mert „burzsoának” születtek. Egy kategória mégis teljes egészében hiányzik: nevezetesen a kommunista kirakatperek kommunista áldozatai. Ez ismét példa arra, hogy a kiállítók nem mértek egyenlő mércével. Az pedig már szakmai alkalmatlanságukat bizonyítja, hogy az 1956 előtti áldozatokat összekeverték az 1956 utáni megtorlás áldozataival. Erről már az is meggyőződhet, aki a neveket csak egy percig hallgatja a megtorlás termében, amelyben elvileg csak az utóbbi kategória szerepelhetne. Én ennyi idő alatt két ide nem illő nevet is hallottam: az antifasiszta Odescalchi Miklósét, akit a nyilasok 1945. január 30-án végeztek ki, illetve a tényleges kémtevékenységet végző Dudosits Józsefét, akit 1951-ben akasztottak fel. Egyikük sem az 1956-ot követő megtorlás áldozata volt.

Milyen szempontok szerint választották ki a „Tettesek galériájának” szereplőit?

A kiállítás végén látható a „Tettesek galériája”. Egy szűk folyosón a nyilas és a kommunista „totális terrort” megszemélyesíteni hivatott figurák láthatóak. A látogató természetesen itt sem kap eligazítást arra nézve, hogy milyen szempontok alapján kerülhetett ki valakinek a fény-

képe. Kritikám hatására 2003 után kikerült ugyan egy tábla, de az azon szereplő definíció szerint mindenki tettes, aki „tevőlegesen részt vett totális diktatúrák létrehozásában vagy fenntartásában". Ez a kör azonban több százezer ember lehet, de ha csak a továbbiakban felsorolt 14 különféle szervezet (nyilas kerületvezetői törzsek, nyilas karhatalom, ÁVO, ÁVH, Politikai Bizottság stb.) tagjait vesszük figyelembe, akkor is több tízezernyi fényképnek kellene megjelennie a falon. Mivel azonban itt csupán néhány száz fényképnek volt hely, a múzeumnak közkinccsé kellett volna tennie a válogatás szempontjait. Jelenleg ugyanis a teljesen ismeretlen és jelentéktelen ÁVH-s őrmesterek együtt szerepelnek a Politikai Bizottság tagjaival. Néhány esetben jelenleg is élő személyekről, illetve jelenleg élő politikusok rokonairól van szó, és csak nehezen hárítható el az a feltételezés, hogy egyesek szerepeltetését kicsinyes politikai bosszú is motiválta. Annál is inkább, mert a múzeum kuratóriuma tagjainak rokonsága feltűnően hiányzik a tettesek galériájából (erre a következőkben még utalok).

Mint arról már esett szó, Schmidt Mária itt a totális diktatúra határát 1961-ben húzza meg, a galériában ugyanis csak olyanok szerepelnek, akik ez előtt töltöttek be felelős posztokat. Felmerül a kérdés, hogy mindez azért van-e így, hogy meg lehessen menteni a Fidesz olyan „társutas" politikusait, akik csak ezt követően vállaltak szerepet az állambiztonsági szervek vagy az MSZMP apparátusában. A történeti kutatás mindenesetre semmilyen szempontból nem tekinti cezúrának az 1961-es évet.[58] Paradox módon Schmidt Mária valójában itt a kádári diktatúrát mosdatja fehérre, amennyiben a későbbi tetteseket enyhébb minőségűnek láttatja.

A „tettes" definíciója ráadásul nem egyenlő mércével mér, és akaratlanul is régi pártállami legendákat terjeszt. Míg a nyilasok esetében egy kerületvezetőtől felfelé mindenki főbűnösnek minősül, addig az MSZMP, illetve MDP tagjai közül csak a Politikai Bizottság tagjai, az igazságügyi miniszter és az adminisztratív osztály vezetője számít annak. Nyilván Schmidt Mária teljes alulinformáltsága az oka, hogy – szándéka ellenére – ezúttal is szabadjegyet árusít a kommunista diktatúra számos tette-

sének a nyilasokkal szemben. Egy nyilas kerület- vagy főkerület-vezető törzsének tagjai itt azonos szintre kerülnek a kommunista Politikai Bizottság tagjaival vagy egy miniszterrel, ami meglehetősen abszurd, miközben az MSZMP megyei első titkárai vagy az MSZMP Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának alosztályvezetői vagy épp az Állami Egyházügyi Hivatal vezetője nem minősül kiemelt tettesnek. Ami még ennél is hajmeresztőbb, hogy az 1956 utáni állambiztonsági szervezetet, a BM II. csoportfőnökséget még csak meg sem említik! Mintha nem is léteztek volna. Mindez nem csupán azért mérhetetlenül igazságtalan, mert egy nyilas kerületvezető kezében sokkal kisebb hatalom összpontosult, mint az imént említett kategóriák esetében. De legalább ennyire súlyos torzítás azért is, mert a nyilas tettesek zömmel nem a megnevezett kategóriákból kerültek ki. Ráadásul az 1941 előtti és az 1944-es nyilas vezetés jelentős része nem is volt azonos. A kerületvezetői, főkerület-vezetői szintet nézve azt is megállapíthatjuk, hogy a nevek közel 80%-a (!) cserélődött ki négy év alatt. A „Tettesek galériájában" tehát nem történik más, mint az 1989 előtti pártállami történetírás nyilasokkal kapcsolatos legendáinak felújítása, illetve a kommunista államapparátus tisztára mosása. Mindez abban a házban, amelynek küldetése részben a kommunista terrorra való emlékezés volna!

A kiállítók logikája sokszor még szakemberek számára sem rekonstruálható. Schmidt Mária szóbeli közlése szerint az került ki a tettesek falára, aki felelős mások kivégzéséért, ezért láthatóak a falon például a Politikai Bizottság olyan tagjai is, mint Fock Jenő. Másrészt viszont szerepelnek köztük olyan egyszerű ávós beosztottak (sok esetben nők), akiknek esetében egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy az illető a puszta tagságon kívül tevőlegesen és öntevékenyen is részese lett volna a terrornak.

A falon két baloldali/liberális politikus apjának arcképe is szerepel. Dr. Bauer Miklósról korábban már ejtettünk szót, akárcsak a képen látható hadapród-őrmesteri egyenruhájáról, amiből a látogató könnyen azt gondolhatja, hogy Bauer keretlegény, esetleg nyilas volt. Pető László arcképe alapján már ki lehet találni, hogy az ÁVH kapcsán került ki

a tettesek falára. De a múzeum sajnos egyik tettes esetében sem adja meg az illető bűnlajstromát, annak ellenére, hogy ez sok esetben rekonstruálható, sőt köztudott. Schmidt Mária Pető esetében részben azt hozta fel érvként, hogy ő az ÁVH tisztje volt, és kisajátította saját részére Bethlen István volt miniszterelnök lakását. Ezek után joggal tehető fel a kérdés, hogy ha ennyi elegendő volt a falra kerüléshez, akkor miért nem szerepelnek mások, illetve miért pont egy liberális politikus apját kellett kipécézni. Különösen elgondolkodtató ez az eljárás annak fényében, hogy a múzeum kuratóriumi tagjai között is akad olyan, akinek hozzátartozója vagy távolabbi rokona munkásőr vagy háborús bűnös volt, az illető mégsem került ki a tettesek falára.[59] De ugyanígy hiányoznak a falról a Nemzeti Együttműködés Rendszerének „pettyes múltú" személyiségei is.[60] Schmidt Mária másrészt arra hivatkozott, hogy még nem volt elég idő a képekhez tartozó indoklások elkészítéséhez. Ha meggondoljuk, hogy a múzeum immár 12 éve fennáll, ugyanakkor ma is élő – és a Terror Háza alapításakor ellenzékben lévő – politikusok apjáról van szó, ez az eljárás minősíthetetlen.

Ám nemcsak a kommunisták esetében állapítható meg, hogy a kiállítók szakmailag megalapozatlanul jártak el. A nyilas tettesek közül csak kevés látható a falon, ugyanakkor több esetben igencsak megkérdőjelezhető egy-egy konkrét személy szerepeltetése. Vegyük például Fiala Ferenc[61] esetét. Fiala nyilas újságíró és a nyilas kormány sajtóosztályának vezetője volt. 1944 októbere előtt számos, szovjetellenes, antiszemita és szélsőjobboldali szellemiségű, uszító cikket írt. A nyilas hatalomátvétel után azonban Fiala megundorodott a pártszolgálatosok kegyetlenkedéseitől, és zsidókat mentett, így például Heltai Jenőt is védte. Népbírósági perében mentőtanúk serege igazolta, ennek köszönhetően halálos ítéletét a köztársasági elnök kegyelméből életfogytiglanra változtatták. A vádpontok részben konstruáltak voltak, ráadásul ezek között gyakorlatilag alig szerepeltek az 1944. október 15. utáni események. Mindezek alapján Fialát nem lehetne szerepeltetni a tettesek falán, hiszen Schmidt Mária szerint csak a nyilas hatalomátvétel utáni eseményeket vonták be a kiállítás tárgykörébe.

Schmidt Mária maga is többször elismerte, hogy a múzeum még nincs kész, és folyamatos bővítésre szorul. Ahelyett azonban, hogy ezeket a bővítéseket és javításokat elvégezte volna, ma is újabb és újabb, meglehetősen botrányszagú vállalkozásokba kezd. Kérdéses, hogy szakmai szempontból mennyiben vállalható fel egy félkész kiállítás tizenkét éven keresztül történő fenntartása, különösen abban az esetben, ha a hiányosságok jelentős része pusztán technikai jellegű (mint például a dokumentumfilmek, fotók és a múzeum által használt fogalmak pontos meghatározása). E hiányosságok számos esetben téves következtetéseket keltenek a látogatókban. Ezekért a múzeum vezetése a felelős. Még fokozottabban felelős azért, hogy számos alkalommal a korszak bemutatása közvetlen vagy közvetett módon ellenkezik a történelmi tényekkel.

Hogy a Terror Házának e félkész állapotban is meg kellett nyílnia, annak politikai okai lehettek. A múzeum létrehozói, a Fidesz – Magyar Polgári Párt ideológusai vélhetően saját történelemszemléletüket kívánták megörökíteni. Ebben a nemzeti önvizsgálatnak, a szembenézésnek sajnos nem jutott hely. Ezért kellett a „kényes" kérdéseket – mint például a magyar antiszemitizmussal kapcsolatos szinte valamennyi témát vagy a németek kitelepítését – kiiktatni a kiállításból. Orbán Viktor megnyitó beszédében kifejtette, hogy Magyarországon a diktatúrák mindig csak külső segítséggel tudtak hatalomra jutni. Mint tudjuk, ez már a Tanácsköztársaság esetében sem volt igaz. A Sztójay-kormány esetében pedig a „rendszerváltást" a magyar köztisztviselői kar túlnyomó többsége végigcsinálta. Az 1938–1944 közötti magyar történelem forrásaiból megállapítható, hogy csak egy kis létszámú politikai elit magatartásának köszönhető, hogy nem jött létre már lényegesen korábban rasszista diktatúra. 1942-ig a zsidóellenes törvénykezés radikalizálódása sem függött össze a német nyomással, sőt éppen ellenkezőleg: a magyar antiszemita intézkedések egy része 1941-ig még a németekénél is radikálisabb volt.[62] De ugyanígy megkerülhetetlen a szembenézés

a szovjet szuronyokkal hatalomra juttatott Kádár-rendszer esetében is, hiszen 1957. május 1-jén már százezrek vonultak fel a Hősök terén, és a magyar értelmiségiek jelentős része a későbbiek során vállalta a kollaborálást. Mindez egy négy méter hosszú „tettesek falával" és néhány tucatnyi fényképpel nem intézhető el. A kiállítók fogalomzavarára utal a kiállítás prospektusának zárómondata is: *„A terror egykori háza ma azt példázza, hogy a szabadságért hozott áldozat nem hiábavaló. A két gyilkos rendszer elleni harcból a szabadság és függetlenség erői kerültek ki győztesen.*"

Sajnos ez a mondat hamis. A Duna-parton agyonlőttek, a Recsken meggyilkoltak, az életük végéig megnyomorítottak szenvedése csak akkor lehetne „áldozat", ha létezett volna számukra egyéb alternatíva. Sorsuk azonban nem önként vállalt, hanem méltatlanul, igazságtalanul elszenvedett, teljesen értelmetlen és céltalan sors volt. Pontosabban: sorstalanság. Éppen úgy, ahogyan Kertész Imre írja. A szenvedés mértékének szempontjából mindegy, de mégsem ugyanaz, ha valaki „áldozatot hoz" vagy ha „áldozattá válik". Mivel az „áldozat" a múzeum egyik kulcsfogalma, ezért különösen helytelen, hogy Schmidt Mária a két kérdést folyamatosan összezagyválja, az pedig már őt minősíti, hogy megsértődik, amikor felhívom a figyelmét fogalomhasználatának inkonzekvenciáira.[63]

Magyarország 1989-ben nem azért nyerhette vissza a szabadságát, mert „a szabadság és függetlenség" hazai erői legyőzték a diktatúrát, hanem azért, mert az elnyomó rendszer elkorhadt, és nem bírta tovább a nyugati világgal folytatott versenyt. A kitelepítetteket, a deportáltakat, a bebörtönzötteket, a kényszermunkára hurcoltakat nem azért sújtotta a balsors, mert a „szabadság és függetlenség" aktív harcosai voltak, hanem azért, mert zsidónak vagy épp „burzsoának" születtek. Ha a múzeum következetesen képviseli a totalitarizmus koncepcióját, akkor nem kerülhetett volna sor effajta kisiklásokra. Így viszont maradt ez a sterilizált és aktuálpolitikailag jól felhasználható kiállítás, amelynek végén a „mi" fogalmával megegyező „jó" győzedelmeskedhet az „idegennek" megfeleltethető „gonosz" felett.

Jegyzetek

1 Schmidt Mária: „Egy történelmi(etlen) ész kritikája". In: *Népszabadság*, 2003. augusztus 9.
2 Ungváry Krisztián: „Ami tiszta és ami zavaros". In: *Népszabadság*, 2003. augusztus 11. Az interneten: http://www.terrorhaza.hu/hirek/rolunk/ami_tiszta_es_ami_zavaros.html
3 Schmidt Mária: „Felelni fognak". In: *Heti Válasz*, 2012. augusztus 16., 65. o.
4 http://mandiner.hu/cikk/20120815_para_kovacs_imre_valasz_ungvary_krisztiannak
5 A gondolatmenetet Lakner Dávid írásából, a „Mit képzel magáról Schmidt Mária?" című cikkből kölcsönöztem. Lásd: http://teadelutan.blog.hu/2012/08/15/mit_kepzel_magarol_schmidt_maria
6 A kritikák közül tárgyilagossága miatt leginkább két írást tartunk figyelemre méltónak: Radnóti Sándor: „Mi a Terror Háza?". In: *Élet és Irodalom*, 2003. január 24., 15. o., valamint Frazon Zsófia–K. Horváth Zsolt: „A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutatás, emlékmű és politikai rítus". In: *Regio*, 2002/4., 303–348. o.
7 Tony Judt: „From the House of the Dead: On modern european memory." In: *The New York Review of Books*, Vol. 52. Nr. 156. 10. 2005; Magdalena Marszovszky: „Die Märtyrer sind die Magyaren. Der Holocaust in Ungarn aus Sicht des Hauses des Terrors in Budapest und die Ethnisierung der Erinnerung in Ungarn". In: Claudia Globisch–Agnieszka Pufelska–Volker Weiß (szerk.): *Die Dynamik der europäischen Rechten. Geschichte, Kontinuitäten und Wandel.* VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2011, 55–74.
8 A totalitarizmuselmélet kifejtését lásd Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei.* Európa Kiadó, Budapest, 1992; valamint Karl R. Popper: *A historicizmus nyomorúsága.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. Magunk részéről figyelemre méltónak tartjuk még e teóriának történeti-genetikus verzióját, amelyet Ernst Nolte fejtett ki műveiben. Lásd Ernst Nolte: *Der kausale Nexus. Über Revisionen und Revisionismen in der Geschichtswissenschaft.* Herbig, München, 2002; valamint uő: *Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945.* Propyläen, Berlin, 1987
9 Lásd Ernst Nolte: *A fasizmus korszaka.* Kairosz–XX. Századi Intézet, Budapest, 2003
10 Legutolsó összefoglalását lásd Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma.* 7. kiadás. Osiris, Budapest, 2013, 260–262. o.
11 Radnóti Sándor: „Mi a Terror Háza?", 15. o.

12 Lásd Ungváry Krisztián: „Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság »jobboldali« ellenségei”. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság 1945–1989*, Jaffa Kiadó, Budapest, 2013, 67. o.

13 Lásd Tabajdi Gábor–Ungváry Krisztián: *Budapest a diktatúrák árnyékában.* 3. javított és bővített kiadás, Jaffa Kiadó, Budapest, 2014; valamint Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2012, 228–229. o.

14 A harckocsiból alul kifolyó olaj nyilván a terror defektusát hivatott szimbolizálni. Sajnálatos szakmai hiba, hogy a múzeum ehhez olyan eszközt használt, amelyet 1956-ban nem vetettek be Magyarországon. A szovjet hadsereg ekkor még a T–34/85 típusú harckocsit használta, a T–55 rendszerbe állítása csak abban az évben kezdődött. Az 1956-os utcai harcok során kilőtt harcjárművekre vonatkozóan mindenesetre nem találtam még T–55-ös harckocsira utaló adatot.

15 Ezt még a Wehrmacht bűneit bemutató kiállítás kapcsán megjelent tanulmánykötet is elismerte. Lásd: Dieter Reifahrt–Viktoria Schmidt-Linsehoff: „Die Kamera der Täter. Über den Umgang mit den Bildern”, valamint Berdt Hüppauf: „Er entleerte Blick hinter der Kamera”. Mindkettő In: Hannes Heer–Klaus Naumann (szerk.) *Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944.*. 11. Auflage, Hamburger, Hamburg, 1999, 475–530. o.

16 A kérdésről az utóbbi időben rendkívül értékes mikrotörténeti vizsgálatok is születtek. Lásd: Csősz László: „»Keresztény érdekek sérelme nélkül«. Gettósítás Szolnokon 1944”; Molnár Judit: „»Hazafias tisztelettel«. Zsidók és nem zsidók Pécsett a holokauszt idején”; Vági Zoltán: „Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1941”. Mindegyik megjelent: Randolph L. Braham (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról II.*, Balassi Kiadó, Budapest, 2002. Schmidt Mária korábban maga is értékes tanulmányt tett közzé a megyei rendőrkapitányságok zsidókkal kapcsolatos jelentéseiről.

17 Ezt igazolja Sombor–Schweinitzer József rendőrkapitány 1943-ban készített tanulmánya a nyilas mozgalomról.

18 Schmidt Mária: „Felelni fognak”, 65. o.

19 Lásd Magyar Országos Levéltár, mikrofilmgyűjtemény, I. sorozat.

20 Példaként a következő művekre utalok: Rainer M. János: „A magyarországi fordulatok és a szovjet politika 1944–1948”. In: Standeisky Éva–Kozák Gyula–Pataki Gábor–Rainer M. János (szerk.): *A fordulat évei. Politika, képzőművészet, építészet 1947–1949.* Budapest, 1956-os

Intézet, 1998; Rainer M. János: „Magyarország a szovjet érdekszférában". In: Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába.* 2. kiadás Osiris, Budapest, 1999; továbbá Ungváry Krisztián: „Magyarország szovjetizálásának kérdései". In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről.* Osiris, Budapest, 2002. Sajnálatos, hogy a kiállítók e munkák eredményeit nem használták fel, pedig velük jelentős részben saját koncepciójukat is igazolhatták volna.

21 A német támogatás legendáját a kérdés összes monográfusa cáfolta. A legutolsó ilyen munkák: Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták.* MTA BTK TTI–Osiris, Budapest, 2013; és Paksy Zoltán (szerk.): *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939.* Gondolat Kiadó, Budapest, 2013

22 Szöllősi-Janze Margit: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft.* Oldenburg, München, 1989, 216–220. o. Schmidt Mária gyakran hivatkozott arra a tagadhatatlan tényre, hogy a magyar történetírás még számos kérdést nem tárt fel kellő mélységben, ezért a múzeum sem adhat mindenre választ. Ez ugyan igaz, de a szakirodalom teljes ignorálása szakmai szempontból minősíthetetlen.

23 A nyilasoknál alapvető volt a párt-mozgalom kettőssége, az NSDAP-ben nem. A nyilasok fajszemlélete teljesen eltért a náci fajelmélettől, mivel a nyilasok a zsidók és a cigányok kivételével minden népet egyenlőnek ismertek el. Szálasi még a feketék esetében sem látta indokoltnak a negatív megkülönböztetést. A nyilasok ideológiájukban a turanizmust képviselték, míg az NSDAP Rosenberg fajelméletét. A nyilas pártszervezés alapelvei is teljesen eltértek az NSDAP szervezésétől. Mindezt szintén bőségesen tárgyalja az eddig idézett szakirodalom, ami azonban Schmidt Máriához eddig minden jel szerint nem jutott el. A már több éve ismert kutatások összefoglalására lásd Paksa Rudolf és Paksy Zoltán említett munkáit.

24 Ezek közül a *Magyarország Történeti Kronológiája III.* c. kötet többet is felsorol. Bethlen Istvánnak köszönhetően e pártokat általában rövid idő után betiltották, de jellemző, hogy szinte azonnal újak alakultak.

25 A nyilasokra általában lásd Szöllősi–Janze említett munkáját, valamint a nyilas külpolitikai nézetek analízisére Ungváry Krisztián: „Szálasi Ferenc". In: Romsics Ignác (szerk): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953.* Osiris, Budapest, 1998, 117–133. o.

26 Maróthy Károly: „Mozgalom és sajtó". In: *A Pesti Újság Évkönyve 1942*, 35. o.

27 Magyar Országos Levéltár, Sombor-Schweinitzer rendőrfőkapitány 1943-ban írt tanulmánya, 107. o.

28 Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam.* 1. kötet, Európa–História, Budapest, 1991, 96. o. A parlament elnapolására Kállay emlékiratának 2. kötete mellett lásd Nagybaczoni Nagy Vilmos: *Végzetes esztendők 1938–1945.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1986, 163–199. o.

29 Kérésemre a múzeum vezetője ígéretet tett az SS-ruhák eltávolítására, illetve kicserélésére. Ez azonban 2014 májusáig nem történt meg.

30 Lásd Tabajdi Gábor: „A Duna-parti gyilkosságok". In: *Rubicon,* 2004/11, 32–39. o.

31 A szovjet rendszer, illetve a Gulag áldozatainak számát taglaló publikációk közül lásd: V. Ny. Zemszkov (szerk.):. *A Gulag tényekben, adatokban.* Szovjet Füzetek IV. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1991; valamint Vagyim Rogovin: „A tömeges megtorló intézkedések áldozatainak statisztikája". In: Krausz Tamás–Schiller Erzsébet (szerk): *1917 és ami utána következett.* Ruszisztikai Könyvek III., Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1998, 137–145. o. Megtévesztő, ha a szovjet diktatúra áldozatainak számát a Gulagon elpusztultakból kívánjuk levezetni, mivel a legtöbb ember az éhínségek és a nem Gulagra történő kitelepítések során pusztult el. Különösen a Krausz Tamás köré szerveződő marxista történészek hajlamosak arra, hogy az utóbbi adatokat egyáltalán ne szerepeltessék a bolsevizmus áldozatai között. Az erre vonatkozó legújabb kutatási eredményeket és ezek kritikáját ismertettem, lásd Ungváry Krisztián: „Népirtás–kollaboráció–megtorlás. A Szovjetunió emberveszteségе 1941–1945". In: Kőrösi Zsuzsanna–Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2001. Magyarország a jelenkorban.*. Budapest: 1956-os Intézet, 2001, 131–146. o.

32 Radnóti Sándor: „Mi a Terror Háza?", 15. o.

33 Bauer Miklós: „Ars Vivendi anno 1944" című kézirata a szerző birtokában. Bauer és csoportja antifasiszta tevékenységéről viszonylag sok szerző ír: „A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom". In: *Akadémiai Kislexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 39., 66., 80., 298. o.; „»Kérdezted az okát?« Tóth Pál Péter beszélget Benkő Károllyal". In: *Mozgó Világ,* 1983/3. sz.; Dombrády Lóránt–Nagy Gábor (szerk.): *Fegyverrel a hazáért.* Kossuth–Zrínyi, Budapest, 1980, 90. o.; Boldizsár Iván: „Az *Ellenállás* című lap rövid története". In: *Kritika,* 1984. november, 3. o.; uő: *Királyalma.* Szépirodalmi, Budapest 1967, 192. o., Hevesi Endre: „Az ellenállás köre." In: *Új Magyarország* 1946. június 18.

34 2004-ben személyesen több alkalommal készítettem interjút dr. Bauer Miklóssal.

35 ÁBTL V-146218, V-56115., V-98971. számú dossziék.

36 Ez alatt szakszervezeti, illetve SZDP-tagságot kell érteni, egyikük sem volt illegális kommunista. A nyilas mozgalomban korábbi baloldali kötődésüket az érintettek nem titkolták, sőt adott esetben szinte kérkedtek is vele. A nyilaspárt mozgalmár tagjai között egészen prominens helyen szerepeltek viszont a korábbi illegális kommunisták. Kassai-Schallmayer Ferenc miniszter a szlovenszkói kommunista ifjúsági mozgalom megalapítója volt, Párkányi István budapesti nyilas vezető és Péntek István ideológiai vezető pedig egyszerű kommunista párttagok voltak.

37 A kérdésre részletesebben lásd megjelenés előtt álló tanulmányomat, amely 228 nyilas vezető életútját vizsgálja, illetve Ungváry Krisztián: „Kik azok a nyilasok?" In: *Beszélő*, 2002. június.

38 A magyar kormány közleményét közli Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993, 142. o.

39 A magyarországi németek szovjet parancsra végrehajtott kitelepítésének mítoszát eredetileg a pártállami történetírás, elsősorban Balogh Sándor terjesztette el. Sajnálatos, hogy Schmidt Mária maga is hozzájárul e legenda továbbéléséhez, hiszen az általa vezetett XX. Századi Intézet támogatásával jelent meg Földesi Margit: *A megszállók szabadsága*. (Kairosz, Budapest, 2002) című kötete. Vö. Ungváry Krisztián: „Szellemi káosz. Földesi Margit: *A megszállók szabadsága*". In: *Magyar Narancs*, 2002. november 21., 30–31. o.

40 MTA Kézirattár Ms 5110/40, közli Johann Weidlein: *A magyarországi németség küzdelme fennmaradásáért. Dokumentáció 1930–1950*, Suevia Pannonica, Pécs, 1996, 322.

41 Weidlein: *A magyarországi németség...*, 327. o.

42 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században* (Osiris, Budapest, 2005) 302. o. szerint a „potsdami konferencia határozata és a SZEB döntése értelmében" került sor a deportálásokra. Hozzá kell tennem, Romsics munkájában utal arra is, hogy a kitelepítésnek magyar előzményei is voltak, nem tolja tehát a felelősséget csak a SZEB és a nagyhatalmak döntéseire.

43 http://www.mtaki.hu/data/files/424.pdf1

44 Lásd Paul Ginder: *Die ungarndeutsche Tragödie im 20. Jahrhundert*. Fleiner–Druck, Stuttgart, 2000, 30. o. A részletekre lásd: Tóth Ágnes már említett megbízható és adatokban gazdag monográfiáját.

45 Schmidt Mária: „Egy történelmi(etlen) ész kritikája".

46 http://www.parlament.hu/irom39/08787/08787.pdf

47 Nem korabeli tablóról van szó. A konstruáltság már Bauer Miklós fényképén is tetten érhető, aki – mint arról már esett szó – egy 1945 előtti honvédségi egyenruhában (!) látható. Arra a tényre, hogy a kiállított tabló valójában fikció, a múzeumban nem található utalás.

48 Ez az 1945 utáni antiszemitizmus kedvelt fordulatai közé tartozott.

49 Kérésemre a múzeum vezetője megígérte, hogy elhelyeztet egy táblát a teremben, amely a háborús főbűnösök elleni eljárások jogosságát ismerteti. A tábla ugyan 2014 májusáig még nem került ki, de kihelyezése sem oldja meg a terem által sugallt vizuális hatáskeltésben rejlő ellentmondást.

50 A kiegészítésre az után került sor, hogy felhívtam Schmidt Mária figyelmét a prezentáció problematikus voltára. Sajnos azt a tanácsomat, amelyben a terem teljes átalakítását javasoltam, nem fogadta meg.

51 Földesi Margit részletesen is tárgyalta Bilkei- (nála Bilkey-) Papp perét, azonban a rá nézve terhelő adatokat nem vette kellően figyelembe. Lásd Szerencsés Károly–Földesi Margit: *A megbélyegzés hatalma.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2003

52 A Bilkei-Pappra vonatkozó bírósági iratokat átadtam a múzeumnak, de Schmidt Mária ennek ellenére sem volt hajlandó változtatni a kiállításon.

53 A Hadváryra vonatkozó terhelő bizonyítékokat már 1998-ban részben publikáltam, és több mint tíz éve a múzeum rendelkezésére is bocsátottam. Lásd Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Osiris, Budapest, 2004, 115, 134. o. Schmidt Mária ennek ellenére megtagadta, hogy Hadváry képét levegye az áldozatok faláról.

54 Bárdossy esetében az 1941. évi XV. törvénycikk („harmadik zsidótörvény") és az általa hozott, zsidókat diszkrimináló miniszterelnöki rendeletek miatt lehetett és kellett volna eljárást indítani, hiszen ezekért közvetlen politikai felelősség terhelte. Jány Gusztáv 1940-ben Észak-Erdélyben katonai parancsnokként zsidóellenes intézkedéseket léptetett életbe, 1942-ben pedig, mint a 2. hadsereg parancsnoka felelős volt civilek és munkaszolgálatosok törvénytelen kivégzéséért. Mindkettőjük ellen ezek alapján viszonylag súlyos ítéletet lehetett volna hozni, politikai okokból azonban ezek a bűntettek nem kerültek bele a vádiratba sem. Szombathelyi esetében csupán indirekt felelősség mutatható ki. Rajkot súlyos felelősség terheli az erőszakos kommunista hatalomátvétel megszervezéséért és az ÁVH működéséért, de ezzel természetszerűleg nem lehetett perében vádolni.

55 Schmidt Mária azzal érvelt, hogy az 1938. évi XV. törvénycikk („első zsidótörvény") időpontjában Donáth nem volt még képviselő, az 1939. évi IV. törvénycikk („második zsidótörvény") szavazásának időpontjában pedig nem tartózkodott a parlamentben. Az eredetileg a holokauszttal foglalkozó Schmidt azonban nincs tisztában azzal, hogy Magyarországon 1938 és 1944 között nem három, hanem több mint száz zsidóellenes törvény szü-

letett. Lásd Karsai László: „A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1920–1944” In: *Századok* 138. Az interneten: http://www.hdke.hu/files/csatolmanyok/09_KarsaiLaszlo_AMagyarorszagi_zsidotorvenyek.pdf; valamint K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 361. o.

56 Ezt igazolja az a jelentés, illetve Horthy hozzáfűzött személyes feljegyzése, amely megtalálható a következő műben: Szinai Miklós–Szűcs László–Teleki Éva (szerk.): *Horthy Miklós titkos iratai.* Kossuth, Budapest, 1972, 256–262. o.

57 Szekér Nóra: A Magyar Közösség története. Budapest, 2009. http://mek.oszk.hu/08400/08480/

58 Lásd Rainer M. János: *Bevezetés a kádárizmusba.* L'Harmattan, Budapest, 2011

59 Egyikük rokona a munkásőrség tagja volt, egy másik személy rokonát a „Hitler művészete” c. antiszemita és nácizmust dicsőítő kliséket tartalmazó műve miatt vonták felelősségre. Balás-Piry Gyula csendőr ezredes pedig 1944-ben a Belügyminisztérum XX. osztályát vezette, és a magyarországi zsidóság deportálását irányította. Schmidt Mária azon érve, amely szerint csak azok szerepelnek a falon, akik 1944. október 15 után követtek el bűncselekményeket, annyiból sántít, hogy Grassy Feketehalmy-Zeidner Ferenc vagy Zöldi Márton személyéhez elsősorban az 1942-es délvidéki vérengzés köthető. A nyilas hatalomátvétel után csak az róható fel nekik, hogy a Waffen-SS magasabb rangú tagjai voltak vagy lettek, de ezen az alapon még több tucatnyi ember képét ki lehetett volna rakni.

60 Tapintatból a neveket itt nem sorolom fel, csupán arra utalnék, hogy ebben a listában az MSZMP PB és a KISZ KB tagjaitól lefelé az állambiztonság hivatásos tisztjein, párttitkárokon keresztül egészen a hálózati személyekig minden árnyalat megtalálható.

61 Fialára vonatkozóan lásd a Budapesti Fővárosi Levéltárban található vizsgálati dosszié anyagát a B 3919/1950. jelzet alatt.

62 A magyar zsidótörvények közül az 1941. évi 15. tc. a „félzsidó” fogalmát szigorúbban határozta meg, mint a hasonló német törvény, a magyar honvédség pedig már 1938-tól jóval szigorúbb elveket érvényesített, mint a német Wehrmacht. Míg utóbbiban a háború teljes ideje alatt számos félzsidó tiszt is szolgálhatott, sőt részben zsidó származású személyek – mint pl. Erhard Milch légimarsall vagy Gotthard Heinrici vezérezredes – a legmagasabb posztokba is eljuthattak, addig a honvédségben egy zsidó nagymama az érintett karrierjének biztos befejezésével járt.

63 Lásd Ungváry Krisztián: „Ami tiszta és ami zavaros”

Megjegyzések Magyarország alaptörvényéhez

Az alkotmányozás problematikus pontjaira már számos szerző felhívta a figyelmet, így ezeket most felesleges volna megismételni. Ebben a tanulmányban egyedül a preambulum egyik történeti állításával foglalkozom részletesebben, mivel abban – mint cseppben a tenger – az egész munka alkalmatlansága megmutatkozik.

A preambulum szövege leszögezi: *„Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodikától, az első szabadon választott népképviselet megalakulásától számítjuk."* Csak feltételezhető, hogy az az ismeretlen (!) személy, aki ezt a szöveget megfogalmazta, valóban azt gondolta, hogy Magyarország német megszállása egyúttal a szuverenitás elvesztését is jelentette. Ez az állítás azonban inkább csak arról tesz bizonyságot, hogy a mondat megalkotójának fogalma sem volt arról, mit is jelentett a német megszállás valójában. Az idézett meghatározás ugyanis téves – jogi és történettudományi szempontból egyaránt.

Magyarország német megszállása után a magyar parlament változatlanul tovább működött. A Sztójay-kormány intézkedéseit ez a parlament minden kényszer nélkül megszavazta. Kevesebb mint tucatnyi volt azon képviselők száma, akik elveszítették mandátumukat, illetve azoké, akik illegalitásba vonultak. Az egyes képviselőkre, akik 1939-ben az általános és titkos választással mandátumhoz jutottak, nem nehezedett semmiféle konkrét külső nyomás abban az értelemben, hogy bárki

beszámoltathatta volna őket tevékenységükről, vagy épp felelősségre vonhatta volna őket, ha passzívak maradnak. A kormány kivétel nélkül olyan miniszterekből állt, akik már korábban is miniszterek voltak – tevékenységüket nem kényszerből, hanem meggyőződésből végezték. A kormányzat intézkedései nem robbantottak ki országos sztrájkokat, nem vezettek tömeges elégedetlenséghez vagy fegyveres ellenálláshoz. Ellenkezőleg. A már régóta előkészített és gyakorlatilag mindenféle német segítség nélkül (Eichmann mintegy 50 munkatársával szemben 200 000 magyar hivatalnok állt) lebonyolított „zsidótlanítás" következtében egy ideig még az életszínvonal is emelkedett. A külföldi devizák, a nemesfémek, valamint az ingatlanok és ingóságok árszínvonala a Sztójay-kormány működése következtében soha nem látott mélységbe zuhant. 437 000 fő vagyonát vonták el teljesen, további 400 000 emberét pedig részben, amiből igen sokan juthattak olyan javakhoz, amelyekről korábban még álmodni sem mertek.

Más intézkedéseket is felsorolhatnék, amelyekről eltérőek lehetnek a vélemények, hogy morálisan vállalhatóak voltak-e, illetve hogy az ország hasznára váltak-e vagy sem, az azonban ténykérdés, hogy a magyar Országgyűlés többsége szuverén elhatározásból egyetértett ezekkel. Ilyen volt például az a döntés is, hogy a magyar királyi honvédség továbbra is vegyen részt a Harmadik Birodalom oldalán a háborúban.

Az teljes mértékben igaz, hogy Magyarország kormányzóját, Horthy Miklóst a német megszállás jelentősen korlátozta cselekvőképességében. Az államfő és a kormány szuverenitása azonban nem ugyanaz. Az államfő ugyanis – ahogy ma, úgy akkor is – csupán választások alapján létrejövő erőviszonyokat szentesített. Sztójay egy percig sem lehetett volna miniszterelnök, ha a kormánypárti frakció nem szavaz neki bizalmat. Az az indoklás sem állja meg a helyét, hogy az ország azért vesztette volna el függetlenségét, mert területén idegen csapatok állomásoztak. Ez a körülmény ugyanis 1990 után is fennállt, a NATO-katonák jelenléte azonban éppúgy nem keltett közfelháborodást, ahogyan 1944-ben sem tört ki tiltakozó hullám azért, mert a Magyarországgal egy szövetségi rendszerbe tartozó Német Birodalom katonasága hazánkba érkezett.

Ha német oldalról vizsgáljuk meg a szuverenitás kérdését, akkor azt tapasztaljuk, hogy a német fél komoly hangsúlyt fektetett arra, hogy Magyarország teljes szuverenitásának látszatát fenntartsa. Más megszállt országokkal összehasonlítva szembetűnőek a különbségek. Míg Dániában, Franciaországban vagy Belgiumban a német irányítás az adminisztratív teendők átvételét is jelentette, addig Budapesten a német hatóságok végig csak tanácsadói jogosítványokkal rendelkeztek. Közvetlenül még a német megszállás után sem adhattak utasításokat a magyar közigazgatás vagy a magyar hadiipar számára. Ez eléggé meglepő, hiszen másutt – mindenekelőtt a gazdaságirányítás terén – nem voltak ennyire kényesek a látszat fenntartására. Günther Niedenführ tábornok, aki korábban Fehéroroszország gazdasági kifosztásának legfőbb szervezője volt, a német megszállókkal márciusban került Magyarországra, és itt is azt szerette volna elérni, hogy a korábbiakhoz hasonlóan kiépíthesse a német gazdaságirányítás szervezetét. Erre azonban nem kapott engedélyt, sőt 1944. április 16-án parancsot kapott az ország elhagyására. Magyarországon 1944. március 19. után a német katonai gazdasági hivataloknak még az is meg volt tiltva, hogy egyáltalán belépjenek egy magyar üzem területére, vagy hivatali ügyben közvetlenül tárgyaljanak magyar vezetőkkel. Ráadásul 1944 áprilisában a hivatalokat vissza is vonták. Ugyanez történt a német mezőgazdasági tanácsadókkal, akik csak 1944 decemberében, a hadi helyzet drámai megváltozása után jelentek meg ismét Magyarországon. A Wehrmacht alakulatainak szigorúan tilos volt termékeket vásárolni vagy rekvirálni, minden igényüket csak német és honvédségi raktárakból elégíthették ki. Erre a visszafogottságra példa a páncélos tankhadosztály hadinaplójának egyik bejegyzése, miszerint *„nem szabad beavatkozni a gazdaságba, nem szabad rekvirálni, nem szabad állást foglalni a zsidókérdésben* [!], *amelyet a magyar kormány old meg. Ellenkezés nem engedhető meg (érintett átadandó a német rendőrségnek vagy letartóztatandó az ezredparancsnokok által). A zsidókat munkászászlóaljakba fogják össze, vagyonukat a magyar nép javára vonják be. Magyarország jobban bevetésre kerül a háborúban, mint eddig.*”[1] A Wehrmacht parancsnokságai később is azt

az utasítást kapták, hogy nem szabad a magyar civil szférát érintő közigazgatási vagy gazdasági kérdésekben eljárniuk. Gustav Schlotterer, a német gazdasági minisztérium osztályvezetője 1944. április 6-i értekezletén kifejtette, hogy Magyarország nem megszállt állam, mint Franciaország, Olaszország vagy Dánia, kormánya pedig szuverén partner, amelynek be kell látnia, hogy többet kell teljesítenie a közös harcban. Ugyanerre emlékeztetett Karl-Otto Saur, a német vadászprogram vezetője is: *„Soha nem dolgozhatunk parancsokkal, mindig csak kérésekkel és ajánlásokkal léphetünk fel"*. Mindez azért is igen figyelemre méltó, mert Saur végképp nem volt szívbajos természetű – ellenkezőleg, épp arról volt hírhedt, hogy autoritását minden esetben a legvégsőkig kihasználja céljai elérésében.[2]

Horthy cselekvőképessége ugyan korlátozott volt, de nem szűnt meg teljesen. Sőt, még a német megszállás legsötétebb napjaiban is komoly mozgástérrel rendelkezett. Még ekkor is képes volt arra, hogy érvényesítse akaratát a megszállókkal szemben. Ez is ékes példája annak, hogy az ország nem vesztette el teljesen a függetlenségét. Horthy minden további nélkül megtehette például, hogy a németek által eléje terjesztett miniszterelnök-jelölt (Imrédy Béla) nevét cinikus indoklással (*„Azt a zsidót?"*) lesöpörje az asztalról, sőt ugyanezt a másodjára javasolt személy (Rátz Jenő) esetében is meg merte tenni.

Sokak szerint Horthy jobban tette volna, ha a német megszállást követően lemond. Ám éppen maradék szuverenitása miatt egyáltalán nem biztos, hogy ez jó döntés lett volna. Pétain marsall Franciaországban 1944 szeptemberéig a helyén maradt, és hatalmát a németekkel szembeni lavírozásra használta fel – nem kevés sikerrel. Pierre Laval miniszterelnököt például 1940 decemberében leváltotta, sőt le is tartóztatta, mert sokallta a németeknek adott koncessziókat. Igaz, három hónap múlva Lavalt újra ki kellett neveznie miniszterelnöknek, ám a német megszállók ezután sem engedhettek meg maguknak bármit, amit leginkább talán az bizonyít, hogy a francia állampolgársággal rendelkező zsidók háromnegyede megélte a háború végét – éspedig azért, mert Pétain nem kívánt mindenben megfelelni a német elvárásoknak.

Horthynak tehát lehetett volna komoly mozgástere, annál is inkább, mivel 1944 tavaszán a Wehrmacht nem reménykedhetett abban, hogy Magyarországon is éveket tölthet megszálló feladatokkal. Hitler követelte ugyan Horthytól a zsidókérdés „megoldását", ám azt, hogy ez mit is jelentsen pontosan, nem tisztázták. A német fél vélhetően kisebb koncessziókkal is megelégedett volna, annál is inkább, mivel semmilyen lehetőségük nem volt arra, hogy saját erőből hajtsák végre az összes magyar zsidó deportálását.

Hitler a zsidókérdés általános megoldása mellett Horthytól elsősorban munkaerőt követelt. A magyar kormány érdekes módon ekkor rendelkezett annyi szuverenitással, hogy a német felet becsapja. Kényszermunkások helyett ugyanis alapvetően nőket, öregeket és gyermekeket tartalmaztak azok a szállítmányok, amelyek 1944. május 15-én elindultak Magyarországról. A legértékesebb munkaerőt, a 18 és 45 év közötti férfiakat a magyar hatóságok kivétel nélkül visszatartották, holott a német „megrendelő" éppen őket szerette volna megkapni ahhoz, hogy az új föld alatti fegyvergyárak építési programja során fellépő munkaerőhiányt enyhíteni tudja.

Horthy máskor is tudott élni mozgásterével, amikor fontosnak tartotta. Edmund Veesenmayer nagykövet például ragaszkodott ahhoz, hogy csak akkor adják ki a Gestapo által letartóztatott három magyar katonatisztet, Szombathelyi Ferenc vezérezredest, valamint Kádár Gyula és Ujszászy István vezérkari ezredeseket, ha azok továbbra is letartóztatásban maradnak. Ehhez képest a magyar szervek mindhármukat szabadon bocsátották. Horthy 1944 júliusában megtagadta azt is, hogy 20 ezer légvédelmi kisegítőt és lóápolókat adjon át a Harmadik Birodalomnak, holott Veesenmayer ezt követelte tőle. Az esetek többségében persze a német megszállók érvényesíteni tudták az akaratukat, de nem mindig és nem maradéktalanul. Ráadásul mindent csak tárgyalásos alapon, hosszú huzavonák után tudtak csak elérni. Ugyanez volt a helyzet a magyar minisztertanács esetében is. Német részről folyamatosan munkaerőigényekkel jelentkeztek, és nemcsak zsidó, de nem zsidó munkások rendelkezésre bocsátását is

igényelték. Ehhez képest a minisztertanács 1944. április 26-i ülésén az utóbbi kérést elutasította.

Magyarország még a nyilas puccs után sem veszítette el teljesen szuverenitását, annak ellenére, hogy Szálasi kormánya nem állt messze a bábkormánytól. Szálasi meggyőződéses antiszemita (saját megfogalmazása szerint: „aszemita") volt, ez nem kérdés, mint ahogyan az sem, hogy szemernyi részvétet sem érzett a zsidók iránt. Karsai László kutatásainak köszönhetően azonban már pontosan tudjuk, hogy ő a németek kívánsága *ellenére* állította le a zsidóság deportálásának gyalogmeneteit, és hozta létre a budapesti gettót. Eichmann már október 16-án próbálta elérni a deportálások folytatását. Szálasi ezt két hétig nem engedélyezte, majd november 21-én a folyamatot végleg leállította. Ráadásul többször előfordult, hogy az öregeket, gyerekeket és kisgyerekes anyákat az említett időpont előtt sem deportálták, hanem hazaengedték – Szálasi utasításának engedelmeskedve. Ugyanez a helyzet a nemzetközi védlevelek elismerésével és a nemzetközi gettó megszervezésével, amit Szálasi Ribbentrop tiltakozása ellenében hozott létre, sőt még azt is megengedhette magának, hogy a német külügyminiszternek pimasz stílusban válaszoljon. Az említett intézkedések során Szálasit természetesen nem a filoszemitizmus vezérelte, hanem az a megfontolás, hogy kormányát a független országok is elismerjék, és egyenrangú fél lehessen minden szempontból. Magyarán: még a nyilas kormánynak is volt némi önrendelkezése, ráadásul épp azokban a kérdésekben, amelyek a leginkább központi jelentőségűek voltak – itt ugyanis emberéletek tízezreiről volt szó.

Arról, hogy az alaptörvény e sajátos preambulumával mi lehetett a törvényalkotó szándéka, csak hipotéziseket állíthatunk fel, annál is inkább, mert profi politikusok esetében nem gyakori, hogy kendőzetlenül elárulják intézkedésük mozgatórugóit. Azt, hogy véletlen „hibáról" lenne szó, nyugodtan kizárhatjuk. Ha viszont a szöveget összevetjük a Terror Háza Múzeum történelemszemléletével, Schmidt Mária megnyilvánulásaival és a német megszállás tervezett emlékművével, meglehetősen leszűkül az értelmezési lehetőségek köre.

Következményeit tekintve a preambulum elrabolja nemzeti történelmünk egy részét. Ha ugyanis elfogadjuk, hogy az ország a német megszállás után elvesztette a függetlenségét, akkor azok a történelmi szempontból minden bizonnyal évszázadokon át megemlékezéseket kiváltó (szégyenteljes) tettek, amelyck Magyarország lakosságának összetételét, valamint az ország ingó- és ingatlanvagyonának nagyságát jelentősen megváltoztatták, nem hazánk politikusainak felelőssége körébe tartoznak többé. A felelősséget így más viseli. És nyilvánvaló, hogy éppen ez volt a cél.

Az új alkotmány preambuluma hatásos, de következetlen. Nehezen összeegyeztethető például az alaptörvényt amúgy méltató jobboldali sajtó olyan állításaival, mint hogy a bolsevizmus ellen harcoló magyar katonák „Európa hősei voltak”[3]. Egy függetlenségét vesztett ország más bábjaként harcoló katonái nem lehetnek nemzeti hősök. Egy komolyabb értelmiségi vitakultúrával rendelkező országban az effajta ellentmondásokra a társadalom nem volna vevő. Úgy tűnik azonban, Magyarországon ezen a téren más a helyzet.

Hozzá kell tennem, hogy az alkotmány preambuluma az 1944-es év magyar döntéshozóinak szándékaival is homlokegyenest ellentétes. Ők ugyanis döntéseiket mély meggyőződésből hozták, és mindazok, akik a politikai térfél jobboldalán ma is pozitív személyeknek tekintik őket, bizonyára ma is büszkék e személyekre és döntéseikre. Schiberna Ferenc veszprémi főispán 1944. június 25-én hálaadó istentiszteletet, tedeumot hirdetett a veszprémi ferences templomba, megünneplendő a kormányzat történelmi léptékű cselekedeteit. Dr. Balogh Sándor, Debrecen városi tanácsnoka „Nemzeti Vagyongyarapodás” címmel határozatot hozott azon értékek további sorsáról, amelyek megmaradt honfitársaink kezelésébe kerülhettek. A „fölös vásárlóerő megszüntetését” és a „nemzet egyetemének gazdagodását” ünnepelte mindenütt a magyar közigazgatás. Az elosztást „nagy jelentőségű szociális akció” címmel rendeletileg is kodifikálták. Endre László belügyi államtitkár kifejtette, hogy a kormányzat intézkedéseinek jelentőségét „csak a következő nemzedék” fogja tudni igazán értékelni. Mindehhez ne lenne

köze az akkori Magyarországnak? És egyáltalán van valami köze a német megszálláshoz? Ez ne volna döntően és elsősorban magyar szégyen? Mentsük fel a jobboldal mai utódait a szembenézéstől?

Mindez ráadásul korántsem csak a második világháborús bűncselekményeket érinti. A magyarországi németek kitelepítését 1945-ben a magyar kormány nemcsak megszavazta, de a kormány tagjainak többsége az ország közvéleményére hivatkozott, és kiemelte – éppen úgy, mint más kormánytagok a zsidókkal kapcsolatban fél évvel korábban –, hogy „egyedülálló történelmi alkalom" kínálkozik egy nemzeti sorskérdés megoldására. Szakasits Árpád könyörtelenséget követelt, Kovács Imre a megmaradó svábokat zárt telepekre gyűjtötte volna, Teleki Géza a „magyar faj" egészségének megőrzéséről beszélt, Erdei Ferenc pedig azt tartotta lényegesnek, hogy gyakorlatilag mindenki kitelepíthető legyen. Mindez jóval a potsdami értekezlet előtt történt, amely – mint azt a Terror Házáról írt kritikámban korábban már ismertettem – egyébként sem *kötelezte*, inkább a magyar kormány kérése alapján *lehetővé tette* a kitelepítést. Nos, az új alaptörvény szerint ezért sem Magyarországé a felelősség. Természetesen igaz, hogy a szovjet megszállás alatt működő kormányok egyike sem volt szuverén, de az alkotmány preambulumából az is következik, hogy az önrendelkezés hiányában a felelősség is a nullával egyenlő. Holott erről szó sincs: bizonyos mozgástérrel minden politikus rendelkezhetett.

A történelem értékelése mindenkinek szíve-joga. Értékítélet kérdése, hogy tömeggyilkosoknak vagy nemzeti hősöknek tartjuk-e 1944 magyar politikai szereplőit. Mindenki jobban jár azonban, ha a történelmi értékelést se alkotmány, se más jogszabály nem írja elő. Ha azonban mégis törvény – különösen egy alkotmány – szabja meg egy történelmi korszak értékelését, akkor könnyen arra a következtetésre juthatunk, hogy értékítéleteinkért nem mi vagyunk a felelősek, hanem maga az alkotmány.

A büntetőjogi felelősséget történelmi tetteikért az érintetteknek kell vállalniuk, és a felelősségre vonás 1945 után többnyire meg is történt – jogilag olykor rendkívül problematikus eljárásokkal. Felelőssége azon-

ban az utókornak is van, ha nem is büntetőjogi értelemben: tisztességesen szembenézni a történelmével. Magyarország alaptörvénye ezt ma alapvetően akadályozza, sőt jogilag el is lehetetleníti.

Jegyzetek

1 Bundesarchiv–Militärarchiv RH 27-301/2, KTB Panzer-Lehr-Division 21.3.1944.
2 Götz Aly–Christian Gerlach: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden.* Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart–München, 2002, 123. o.
3 Lásd a *Demokrata* című hetilap 2004. február 5. számának címlapját.

Az emlékmű és az emlékműmutyi

2014. január 17-én hozták meg a döntést a német megszállási emlékmű felállításáról. A pályáztatás adatait homály borítja, ezért nem meglepő, hogy a rendelkezésre álló anyagokban csupán egy pályaműről esik szó, ami „természetesen" minden szempontból kielégíti a megrendelő, valamint a Budapest Galéria által felkért bírálók, Melocco Miklós és Benedek György szobrászművészek igényeit is.

Párkányi Raab Péter munkájának esztétikai kvalitásait – pontosabban annak hiányait – már sokan elemezték. Közülük is ki kell emelnünk a művészettörténet első számú hazai tekintélyét, Marosi Ernő akadémikust, aki mindenkinél pontosabban mutatott rá az emlékmű esztétikai botrányára.[1] A továbbiakban én csupán azzal szeretnék foglalkozni, hogy az alkotó és hivatalos bírálói miként hamisítják meg a történelmet annak érdekében, hogy ez a Kerényi Imre-színvonalú szobrászati munka közterületre kerülhessen. Ez annál is inkább indokolt, mivel e történelmi kérdést megjelenítő emlékmű esetében a megrendelő „csupán" arról feledkezett meg, hogy történészi szakvéleményt is csatoljon a pályázat elbírálásához.

Az alkotás műleírása szerint a kompozíció *„a művészettörténet eszközeihez nyúl, a kultúrtörténet figuráit idézi meg allegorikus alakjaival.* [...] *Két kultúra jelenik meg: az egyik, mely úgy gondolja hogy erősebb (de mindenképpen agresszívebb), fölétornyosul (teszi ezt egy építészeti környezettel, a timpanonnal), rátelepszik és lecsap a másik szelídebb, lágyabb vonalú alakra, a Magyarországot képviselő, megtestesítő Gábriel arkangyal figurájára, aki a kultúrtörténetben, vallástörténetben Isten em-*

bere, Isten ereje, az Isteni erő [sic!]. [...] *Gábriel arkangyal* [...] *a Hősök terén a felhők között jár. Az én kompozíciómban leigázott, a földre került,* [...] *alakja szép és szelíd. Teste tökéletes, tekintetében nem jelenik meg rémület. Arca szelíd, szeme csukva. A kompozíció magyarázza el, hogy rémálommá lesz az álom.* [...] *A romokká tört, szárnyait szegett kultúrára egy nagyobb hatalom telepszik rá, ez a Harmadik Birodalom, illetve az azt megjelenítő náci szimbólum: a birodalmi sas. Formai megfogalmazásában tökéletes ellentétje Gábriel arkangyal alakjának. Ez a birodalmi sas a logókon, jelvényeken „tömeggyártott eszközön" megjelenített jelek, jelvények, jelképek életre kelt szárnyasa. Végigrepül, végigsöpör a világon. Hamar elér hozzánk, és bekebelezi Magyarországot, hogy megbékjózza* [sic!], *gúzsbakösse* [sic!] *lakosait."*[2]

Melocco és Benedek bírálata szerint a mű koncepciója *„példátlan és kiemelkedő az egyértelmű szimbólumok mögött meghúzódó mögöttes tartalmak érzékeltetésében is* [...], *történelmi beágyazottsága sem mindennapi.* [...] *Több mint 200 000 lengyel menekültet fogadhattunk be. 1943-ig békés állapotok uralkodtak itthon. A tömegmészárlással megérkező német hadsereg, a nyilaskeresztes fiókáival megölte az országot, rabszolgányi magyart hagyott volna meg ideiglenesen. Az Emlékművön* [sic!] *ezért változik a stilizált kép riasztóan természetelvűvé."*

Ez az indoklás finoman szólva is meglepő, mert kevesebb történelmi torzítás összehordása is elég lenne ahhoz, hogy egy egyetemi vizsgán megbuktassák a hallgatót, nem beszélve a megfogalmazás nyelvi silányságáról. Ráadásul a történtek fényében a tervezett emlékmű szimbolikája is meglehetősen otromba. A „nácinak" titulált sas ugyanis egyáltalán nem a náci, hanem a német nemzeti jelképek közé tartozik, és ily módon művészetileg és politikailag egyaránt ízléstelen. Ugyanolyan, mintha mondjuk Szlovákiában vagy Romániában a turulmadarat vagy a Szent Koronát tennék meg egy nemzeti sérelmeket megjelenítő emlékmű központi, megvetendő figurájaként – amire egyébként van is néhány sajnálatos példa. Ezzel viszont most a hivatalos Magyarországnak is sikerült a szlovák és román soviniszták esztétikai színvonalára süllyednie.

Hamisítások az emlékmű üzenetében

Úgy látszik, az ízléstelen esztétikai megvalósítás nincs meg történelemhamisítások nélkül. Kezdjük sorjában:

1. Az 1944-es év eseményei enyhén szólva összetettebbek annál, mintsem hogy a „rossz" németek és a „jó" magyarok küzdelmeként lehessen bemutatni őket. Maga Eichmann például el volt ragadtatva itteni élményeitől, és leszögezte: most már egész biztos benne, hogy a magyarok a hunok leszármazottai, mert ennyi brutalitást a „zsidókérdés megoldása során" sehol másutt még nem látott. Ennyit a „szelídebb, lágyabb vonalú alak"-ról...

2. A német megszállás nem béklyózta meg az ország lakosait, hanem lehetővé tette az ország jobboldali elitje számára, hogy újraossza mintegy 800 000 ember vagyonát. Ebből nagyon, nagyon sokaknak jutott, így ezek az emberek aligha érezték azt, hogy őket leigázták volna.

3. Magyarországra nem 200 000 lengyel menekült érkezett, hanem nagyjából 70 000. Természetesen ez is nagyon sok, és valóban pozitív momentum, csak éppen semmi köze nincs a német megszálláshoz. Ráadásul ebből a 70 000-ből a „befogadók" megkísérelték a zsidónak minősített egyének lehetőleg teljes eltávolítását. Érdemes ennek kapcsán idézni azt a – Majsai Tamás kutatásainak köszönhetően ma már széles körben ismert – levelet, amelyet id. Antall József írt gróf Károlyi Józsefnének, aki a Magyar-Lengyel Menekültügyi Bizottság elnöke volt: *„Méltóságos Grófnő! Az utóbbi időben azt tapasztaljuk, hogy Lengyelországból zsidó fajú egyének szivárognak be Magyarországra, és Méltóságod vezetése alatt álló Magyar-Lengyel Menekültügyi Bizottságnál jelentkeznek részben támogatásért, részben pedig azért, hogy részükre valamely táborunkban való elhelyezkedés lehetősége kieszközöltessék. Kihallgatásunk alkalmával – amint értesültem – letagadják sok esetben, hogy zsidó fajúak, és így könnyen lehetséges, hogy mi őket a legszigorúbb tilalom ellenére táboraink állományába felvesszük. Ezért mély tisztelettel kérem Grófnőt, hogy az újonnan érkezett zsidó fajú menekülteket, továbbá akik erre gyanúsak, azonnal a KEOKH-hoz utasí-*

tani szíveskedjék. De leghelyesebb volna a KEOKH-tól egy detektívet kérni, aki őket odakísérné. Én Siménfalvy Őméltóságával, a KEOKH vezetőjével megbeszéltem az ügyet. Ő a legkészségesebben küld Méltóságodhoz detektíveket. Nagyon kérem kedves Grófnőt, hogy ezeket az eseteket a legszigorúbban méltóztassék kezelni, mert eltekintve attól, hogy ellenkező esetben magyar hatósági rendelkezésekkel méltóztatnék összeütközésbe kerülni, a lengyel szociális akció is csorbát szenvedne. Ugyanis, ha a magyar hatóságok azt látnák, hogy a lengyel menekültek közé – a velük szemben tanúsított nobilis eljárásunk következtében – külföldi zsidók szivároghatnak be, magukkal a lengyelekkel szemben is kénytelenek volnának olyan megszorító intézkedéseket tenni, amelyek következtében a lengyel menekültek helyzete is romlana. De a közérdek is ellene szól, hogy ezen a téren engedékenyek legyünk. Ha elterjed a zsidók körében, hogy Magyarországon a külföldi zsidóságnak is menedékjogot biztosítunk, akkor egész Európa zsidósága ideözönlenék. Tapasztalatból tudom, hogy a Bizottság mekkora áldozatkészséggel és munkával végzi nemes feladatát, éppen ezért a Bizottság érdekében áll, hogy csak azon a területen fejtsen ki szociális működést, amelyen annak idején a Belügyminiszter Úr megengedte és hozzájárult. Egyúttal is kérem Grófnőt, hogy holnapi napon Siménfalvy Őméltóságát értesíteni méltóztassék arról, hogy kik jelentkeztek eddig Méltóságodnál a zsidó fajú egyének közül, és Budapesten ezek hol találhatók."[3] Id. Antall biztosra kívánt menni, ezért ezt a levelet nem csak gróf Károlyinénak hanem „Kedves barátom" megszólítással a Külföldieket Ellenőrző Országos Hatóság (KEOKH) vezetőjének is megküldte.

4. Sokaknak Magyarország 1944-ig csakugyan a béke szigete volt, ám a zsidóságnak aligha. Túl a több mint száz zsidóellenes törvényen és rendeleten az országban több helyen voltak pogromok (1938-ban Kisvárdán, 1942-ben Munkácson és Máramarosszigeten stb.), tömeggyilkosságok (1942-ben összesen 700 zsidó halt meg a Délvidéken), mintegy 17 ezer embert érintő tömeges deportálás Kamenyec-Podolszkijba, ezt követően 1942 őszéig folyamatos deportálás a visszaszökők esetében, valamint a maga embertelen eszközeivel ott volt a munkaszolgálat, amiben 1944

előtt is már több mint tízezer ember pusztult el. Ez persze milliókhoz képest nem „annyira" sok, de kevésnek sem mondanám.

5. A német hadsereg semmiféle „tömegmészárlással" nem érkezett Magyarországra. Amit tömegmészárlásnak nevezünk, azt teljes egészében a magyar hatóságok készítették elő, és részben ők is hajtották végre. A Magyar Országgyűlésben ugyanis már 1941-től terjesztettek be javaslatokat a zsidóság totális gettósításáról, és csak Kállay Miklós miniszterelnök, illetve Horthy Miklós kormányzó taktikázása miatt nem került sor arra, hogy ezekről szavazzanak. A magyar közigazgatás azonban 1944 márciusára teljes mértékben felkészült arra, hogyan kell bürokratikusan lezárnia több százezer ember életét, és kifizettetni velük víz-, villany- és gázszámláikat, mielőtt vagonba rakják őket.

6. Itt érdemes emlékeztetni arra, hogy a magyar hatóságok korántsem csak a németektől kapott ötleteket valósították meg. Sőt, antiszemita intézkedéseik esetenként a németek tiltakozásának dacára történtek, mint például Kamenyec-Podolszkij esetében, ahol a magyar hatóságok deportálási dühe először humanitárius katasztrófát okozott, mivel egy eleve elpusztított területre zsúfoltak be több mint tízezer kirabolt és ellátatlan zsidót, akiknek egy része rövid időn belül a helyi ukrán antiszemiták „szakszerűtlen" pogromjaiban életét vesztette. Csak ez után született meg a német döntés arról, hogy a helyi ukrán lakosság jobb ellátása, a járványveszély megszüntetése és saját antiszemita programjuk végrehajtása érdekében a zsidókat meggyilkolják. Ez volt a holokauszt első öt számjegyű tömeggyilkossága. A magyar végrehajtók már kezdettől fogva tudták, hogy az akció eredménye tömeghalál lesz. Kozma Miklós kárpátaljai kormánybiztos, az akció fő felelőse már 1940-ben azt jegyezte föl naplójába hogy *„Himmler, Heydrich és a radikálisok azt csinálnak amit akarnak. Lengyelországban emberirtás folyik.* [...] *A Lublin körüli lengyel zsidó ghetto részben megoldja a zsidókérdést, oly mérvű az emberpusztulás"* Júliusban már érkeztek hírek a kivégzésekről, de ez egyáltalán nem zavarta a magyar hivatalos szerveket – akiket most az emlékmű Gábriel arkangyallal szimbolizál –, hogy folytassák azt, amit Szakály Sándor, a Veritas Történetkutató Intézet igazgatója „idegenrendészeti akciónak" nevezett.

7. A „nyilaskeresztes fiókák”-nak semmi közük nem volt a német megszálláshoz. A német megszállás után Magyarországon koalíciós kormány alakult. Ebben döntő szerepet kapott a korábbi kormánypárt, amely kiegészült Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártjával, valamint egy kisebb nemzetiszocialista pártalakulattal. A nyilasok azonban ekkor még *nem vettek részt* a kormányzásban. Sőt, maga Szálasi helytelenítette a zsidók deportálását, mert azt a nemzeti munkaerő pazarlásának tartotta. Itt érdemes utalni Rogán Antal nyilatkozatára is: a politikus szerint a magyar állam szuverenitása „a kormánytagok jelentős részének letartóztatása miatt” leszűkült. Számoljunk egy kicsit: a Kállay-kormányból két személyt tartóztatott le a Gestapo, magát a miniszterelnököt és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert. Kilenc miniszter viszont nemcsak szabadlábon maradt, de részben az új kormányban is szerepet kapott. Máshonnan nézve: az új kormánynak Csatay Lajos honvédelmi minisztert és Sztójay Döme miniszterelnököt leszámítva egyetlen olyan tagja sem volt, aki ne töltött volna be 1944 előtt legalább miniszteri posztot, de az említett két kivétel is az 1944 előtti Magyarország felső elitjéhez tartozott. Mi is akkor a „jelentős rész”?

8. Sem a német megszállásnak, sem a náci távlati terveknek nem volt célja a magyar nemzet megsemmisítése. Az az állítás, hogy *„rabszolgányi magyart hagytak volna meg ideiglenesen”*, teljes tévedés. A náci tervekben népirtó szándék a szláv és a zsidó etnikum ellen létezett, mások ellen nem.

Kormányzati indoklások

Meglehetősen alantas érvelés, hogy az emlékmű „minden áldozatnak emléket kíván állítani” – mint ahogyan azt Rogán Antal és később maga a miniszterelnök is mondta. Az áldozatoknak ugyanis szám szerint rendkívül csekély része vesztette életét a német megszállás miatt, míg többségüket – bátran mondhatjuk, több mint 99%-ukat – először

a magyar hatóságok tették áldozattá a lelkesen végrehajtott deportálással, amiből ráadásul elsősorban ők profitáltak, nem pedig a német fél, aki Auschwitzban már csak szinte teljesen kirabolt, jegygyűrűjüktől is megfosztott szerencsétleneket vett át.

Az a szándék, amely egy oldalra tereli a gyilkost és az áldozatot, több mint szerencsétlen. Itt viszont éppen ez történik. Központi holokauszt-emlékmű létesítése az illetékeseknek eszébe sem jutott. Nem véletlenül: akkor ugyanis a magyar felelősségről is beszélni kellene. Nemes gondolat volna, hogy együtt gyászoljon az, akinek nagyapja katonaként elesett a Don-kanyarban, vagy meggyilkolták munkaszolgálatosként (többségük éppen a honvédségi elöljáróik erkölcstelen magatartása miatt pusztult el), és azok, akiket a magyar hatóságok 1944-ben elhurcoltak, majd a német (illetve 1944 októbere után sokszor a magyar) hatóságok meggyilkoltak. A tervezett emlékmű esetében azonban éppen ezt zárják ki azzal, hogy a legcsekélyebb empátiát sem mutatják az áldozatok azon csoportja iránt, akiknek áldozati státusában a magyar hatóságok viselkedése döntő szerepet játszott.

Ha valaki azt gondolná, hogy ez az emlékmű egyszeri elcsúszás, ki kell ábrándítanom: az csupán logikus folytatása az alkotmány hamis preambulumának, része annak a nemzeti hazugságnak, amely 1944 kapcsán idén az „embermentés évére" kíván emlékezni anélkül, hogy a tettesek dimenzióit is ismertetné, és része annak a kormányzati taktikának is, amely százmilliókat osztogat el történelmi kutatóintézeteknek úgy, hogy közben a döntésről semmilyen tudományos egyeztetést nem folytat.

Az emlékműállítás valós célja

Sajnálatos módon az emlékmű kapcsán kirobbanó vita eddig nem a lényegről szólt. Az emlékmű koncepcióját csak professzionális pr-szakemberek találhatták ki – erre utal a kirobbant vita kezelése, amelyben az ellenzők azonnal meglehetősen kényelmetlen pozícióba kerültek.

Legjobb példa erre a Mazsihisz esete, amely választhatott: vagy az 1944-es Zsidó Tanács módjára hallgat, és kollaborál azokért a juttatásokért, amelyeket a hatalomtól ezért kaphat, vagy felszólal, ám ebben az esetben azonnal megkapja – méghozzá nem mástól, mint az egyik közjogi méltóságtól –, hogy „lám-lám, ti zsidók megint a baloldalhoz húztok". Felesleges mondani, hogy ez a formális logika szerint akár igaznak is nevezhető állítás egyszerre mennyire alpári és ördögi ebben a szituációban.

A Mazsihisz, mint érintett, akkor járt volna el a leghelyesebben, ha saját sérelmeit ebben az ügyben nem artikulálja, ezzel ugyanis az emlékmű ügyét „zsidó üggyé" teszi, holott nem az. Ehelyett továbbadhatta volna a problémát olyan szervezeteknek, amelyek szakmai jellegűek, hogy állásfoglalást kérjen tőlük, valamint csakis és kizárólag az emlékmű „mutyi" jellegét kritizálhatta volna, itt követelve – már csak állampolgári jogon is – tisztázást. Nem szerencsés az sem, hogy a kérdésre a legnagyobb ellenzéki párt azonnal programot szervezett. Ezzel ugyanis egyértelműen abba a helyzetbe lavírozta magát, amit az emlékmű kiagyalói kívántak. Csak az lehetett ugyanis a cél, hogy a lakosság még inkább polarizálódjon. Az emberek többségét azok a társadalmi viták, amelyek az emlékmű körül zajlanak, egyáltalán nem érdeklik. Ebből a szempontból sem lehet alábecsülni az átlagos választópolgárt. Éppen az a gond, hogy 1944 tragikus eseményeinek zöméhez nincs személyes viszonyuk, és a történteket nem a magyarok, hanem a zsidók tragédiájának tartják, még akkor is, ha érzelmileg egyáltalán nem antiszemiták. Ez a narratíva most töményen megerősítést nyer ebben a vitában.

E narratíva szerint az egyik oldalon áll a hatalom által megtestesített „nemzet", amely mindennap bocsánatot kér, lehetőleg többször is és minél csöpögősebben, a másik oldalon pedig az „örök elégedetlenkedők" vannak, akiknek semmi sem elég, és akik erőszakosan meg akarják szabni „nekünk", hogy miképp emlékezzünk nemzeti tragédiánkra, ami nem csak az ő tragédiájuk. Megint egy radikális, telhetetlen kisebbség kelti az országban a politikai hisztériát, miközben „mi" arra törekszünk, hogy az összes áldozatra emlékezzünk, részrehajlás nélkül. Ez az emlékmű vitájának egyik – és szerintem a potenciálisan megnyerendő jobboldali sza-

vazók számára fokozottan releváns – olvasata. És ezt támasztja alá eddig minden szó, ami a kormánypárti politikusok szájából elhangzott.

Ezzel szemben a szétforgácsolt ellenzék épp az ilyen emlékezetpolitikai vitákban teljességgel képtelen az egységes fellépésre. Különböző csoportjait eltérő értékek és érdekek mozgatják, és egyik vezető sem képes igazán megtalálni a legkisebb közös többszöröst. Ennek megfelelően az egyenletben a legnagyobb számlálóval jelentkező tört – azaz a Fidesz – dominál.

A Fidesz nincs rászorulva arra, hogy új híveket szerezzen, mert jelenlegi szavazótáborával is biztos nyerő. Ezt a szavazótábort nem riasztja el az emlékművita, mivel még kritikusabb tagjai sem látnak ma ellenzéki alternatívát. Orbán Viktor talán leghatásosabb politikai tette, hogy sikerült áttematizálnia a kormányzatát érő kritikákat, mondván, azok mögött voltaképpen „idegenek" gazdasági-üzleti érdekei húzódnak meg. Az, aki az emlékmű felállítását kitalálta, pontosan tudja, hogy a magyar választó sok mindenre érzékeny, de különösen könnyen mozgósítható, ha külföldi, idegen elnyomókkal riogatják („akik ebben az esetben még az emlékezésünket is elő akarják írni"). Meglehetősen kevés affinitást mutat viszont a jogállam eszközrendszerének tisztelete iránt. Ezzel szemben kifejezetten honorálja az erős kezű vezetőt, aki adott esetben gyorsan túlteszi magát csip-csup jogi megfontolásokon. Az emlékmű kapcsán ezért előre lehetett tudni, hogy nem az fog igazából felháborodást kelteni, hogy ebben az ügyben nem volt társadalmi egyeztetés vagy hogy a felállítást művészeti szempontból legitimáló bírálat valójában hamisítvány (erre még visszatérek).

Megtévesztő, hogy a jobboldal mérsékeltebbjei maguk is elborzadva szemlélik ezt az ámokfutást, és ennek olykor hangot is adnak. A *Heti Válasz* vagy a *Mandiner* néha teret ad kritikus véleményeknek, bár a kérdés leginkább kínos aspektusát, azaz a Magyar Tudományos Akadémia emlékművet bíráló konferenciáját ezek a médiumok is elhallgatták. Ha akad majd egyáltalán olyan megszólaló, aki történészi szerepben az emlékmű támogatója lesz, abban szinte biztosak lehetünk, hogy a nyílt vitára nem vállalkozik majd.

Mi lett volna a megoldás?

Ebből a politikai dilemmából talán lehetett volna kiutat találni. Cinikus kérdésfeltevéseket cinikus válaszokkal sokszor hatásosabban lehet kezelni, mint az ügyek mélyreható magyarázatával. Lehetett volna azt állítani, hogy az emlékműállítás a trafik- és a földbotrányokhoz hasonlít, hiszen itt is egy hatalomhoz közel álló művész kapott 200 milliós állami megrendelést, ráadásul úgy, hogy még pályáztatás sem történt. Ráadásul a két bíráló közül az egyik az alkotó személyes mestere, tehát nem lehetett független. Emellett a bírálatról szóló papírok durva hamisítások, amit egyrészt onnan tudhatunk, hogy Melocco Miklós személyesen cáfolta, hogy őt a Budapest Galéria bírálatra felkérte volna, másrészt a Budapest Galériában semmiféle olyan iratot nem iktattak 2013. január 19. előtt, ami arról szólt volna, hogy bárkit is fel kellene kérni műbírálatra. Azt is el lehetne mondani, hogy valójában az egész nem más, mint egy színjáték, az állampolgárok hülyének nézése, amit mi sem jelez jobban, mint hogy az egész emlékműállítás gyorsaságát „nemzetgazdasági szempontokkal" indokolták. Magyarán, az egész nem más, mint egy újabb mutyi.

Sajnálatos módon azt az érvet sem hangoztatta senki, hogy nem igényli a kormányzat folyamatos bocsánatkérését – holott ez frappáns és elgondolkodtató válasz lett volna, ráadásul bizonyos szempontból ártalmatlanná tette volna a szélsőjobboldal argumentációját is. A közvélemény pozitívabb üzenetként értékelte volna, ha az ellenzék azt mondja: elég volt már a szimbolikus és üres frázisokból. Egyszer sem kell bocsánatot kérni – főleg akkor, ha közben a kormányzat bal kézzel minden másnap felavat egy Wass Albert Könyvtárat, egy Tormay Cécile-szobrot és egy Prohászka Ottokár-emléktáblát, illetve a hozzá közel álló történészprofesszor emberek legyilkolását „idegenrendészeti akciónak" nevezi. Az ellenzék még azt a kijelentést is megkockáztathatta volna, hogy ha hatalomra kerül, ő nem fog efféle üres gesztusokat tenni – cserébe nem is fogja szítani az ideológiai polgárháborút. Egy cinikus megfigyelő egyébként azt a kérdést is feltehetné, hogy a kormányzat valójában miért is kér állandóan elnézést. A múltért vagy az általa kreált emlékezetpolitikai jelenért?

Semmi akadálya nem lett volna annak, hogy már a konfliktus elején a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályát, vagy az MTA Történettudományi Intézetét az ügyben állásfoglalásra kérjék fel. Más alkalmakkor, például az utcanév-elnevezések kapcsán az MTA TTI adott ki ilyen állásfoglalást[4], az MTA I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) osztálya pedig abban is egységesen állást tudott foglalni, hogy elítéli a kormányzat tudományos egyeztetés nélküli, a szakma szervezeteit teljességgel megkerülő intézetalapítási projektjét (az MTA-tól független és a miniszterelnökségnek alárendelt Magyar Nyelvstratégiai Intézetet létrehozását). Elvileg a kormányoldal sem kifogásolhatja, ha történeti kérdések megítélésére annak szakértőit kérik fel, és ha voltak már olyan ostobák, hogy elfelejtették legalább néhány közismert bértörténészükkel legitimáltatni alkotásukat, most már nehezen táncolhatnak vissza. Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya egyébként már állást foglalt azzal, hogy 2014. május 13-án tudományos vitaülést szervezett „Történelmi emlékezet és történettudomány" címmel. Ezen a rendezvényen egyetlen olyan vélemény sem hangzott el, amely támogatta volna az emlékmű felállítását, ezzel szemben a felszólaló akadémikusok közül mindenki, aki csak érintette a német megszállás kérdését, éles szavakkal ítélte el a kormányzat tervét. Az akadémikusok közül többen más alkalmakkor is bírálták a kabinet elképzeléseit. Nem véletlen, hogy – mint már említettük – ezt a rendezvényt a kormánypárti média teljességgel elhallgatta. Ez is mutatja, mennyire kínos a hatalom számára a szakma egységes állásfoglalása.

Az emlékmű a kormány számára hosszú távon komoly politikai kárral is járhat. Létrehozásának módja, esztétikai színvonala és történelmi koncepciója egyaránt nyilvánvaló botrány, és egyúttal esszenciális összefoglalása azoknak a jelenségeknek, amelyek kapcsán a jelenlegi kormányzatot bel- és külföldön megalapozott bírálat éri. Így ez az emlékmű valójában nem csupán a német megszállás mementója, hanem a Fidesz kormányzásának, pontosabban e kormányzás sötétebb oldalának is. Az eddigi viták is azt mutatták, hogy alig találni olyan személyt, aki szakmai tekintélyével vállalná ennek az emlékműnek a legitimálását. Az alkotók intenciójától függetlenül a budapesti lakók bizonyára ezt

az emlékművet is elnevezik majd valahogy, ahogy egykor a gellérthegyi felszabadulási emlékmű is a „sörnyitó" gúnynevet kapta a népnyelvben. Amennyiben az ellenzék képes lesz arra, hogy az emlékművel kapcsolatos kritikát egyúttal a kormány kritikájával is összekapcsolja, akkor az emlékmű egyfajta kormányellenes szimbolikus hellyé is válhat – erre utal már az is, hogy a kivitelezés alatt Jovánovics György szobrászművész kezdeményezésére „eleven emlékművé" vált a helyszín azzal, hogy a tiltakozók saját személyes emlékeikkel borították el az építkezés területét. Minden bizonnyal ez a helyszín lesz a leginkább kínos egy kormánypárti tüntetés számára – és fordítva: ez a helyszín az, amelyik szimbolikusan leginkább legitimál egy kormányellenes tüntetést.

Végül senki se gondolja azt, hogy ennek a vitának az a fő tétje: lesz-e emlékmű a Szabadság téren vagy sem. A legfontosabb kérdés ennél sokkal praktikusabb: meddig sikerül a kormánynak szavazótábora jelentős részét mobilizálni és az állandó sértettség érzetében tartani? Ebből a szempontból a Fidesznek még az sem veszteség, ha a kérdésben látszólag meg kell hátrálnia – amennyiben úgy tudja ezt a meghátrálást előadni hívei előtt, hogy a „zsidók" és a „külföld" kényszerítette rá. Ez az, amit mindenképp el kellene kerülni.

Jegyzetek

1 Marosi Ernő: „Derűre ború?" In: *Élet és Irodalom*, 2014. május 23., 3–4
2 A német megszállási emlékmű teljes dokumentációját a műleírással együtt lásd: https://docs.google.com/file/d/0B4gcb6t1VP3eRHU2U0dRWFgzQTQ/view?sle=true&pli=1
3 Lásd: http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=464613
4 Hozzá kell tenni: ennek tartalma komoly szakmai botrányt okozott, elsősorban azért, mert az állásfoglalás nem egy testület, hanem csupán néhány személy egymással sem egyeztetett gondolatait tükrözte, emellett rendkívül szubjektív elemeket is tartalmazott. Ráadásul megrendelője, Pálinkás József, az Akadémia elnöke a szöveget nem terjesztette jóváhagyásra az illetékes fórum, azaz az MTA II. osztálya elé – bizonyára nem véletlenül.

A tanulmányok eredeti megjelenési helye

A kötetben szereplő és másutt korábban megjelent tanulmányokat kivétel nélkül átdolgoztam. Esetenként ez azt jelentette, hogy az írás az eredeti terjedelem többszörösére növekedett. Az átdolgozás mértékére, valamint a korábbi megjelenésekre az alábbiakban utalok.

A lovasrohamok alkonya
Jóval rövidebb és jegyzetek nélküli verziója „A lovasság alkonya: A gorodoki halálroham 80. évfordulójára" címmel jelent meg. In: *Magyar Nemzet*, LVII. évfolyam (1994), 193. szám, 12. o.

Szálasi Ferenc, a frontkatona
Első megjelenése: *Hadtörténeti Közlemények*, 124. évfolyam (2011) 2. szám, 471–480. o.

Szálasi Ferencné
Rövidebb verziója „A türelmes menyasszony" címmel jelent meg. In: *Múlt-kor*, Negyedéves történelmi magazin, 2012/ősz, 64–77. o.

Az antiszemitától a rabbifestőig: Szennik György
Rövidebb verziója „Antiszemitától a rabbifestőig" címmel jelent meg. In: *Artmagazin*, 11. évfolyam (2013), 5. szám, 48–53.

Az MHBK szürke eminenciása:
Zákó András és az ellene folytatott állambiztonsági eljárások
Első megjelenése: Gebei Sándor–ifj. Bertényi Iván–Rainer M. János (szerk.): *„...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni" – Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére.* EKF Líceum Kiadó, Eger, 2011, 483–498. o.

Egy történész játszmái:
Sir Martin Gilbert és a magyar állambiztonság
Első megjelenés.

Erwin Rommel
Első megjelenése (jegyzetek nélkül): *Rubicon* 2014/1., 64–81. o.

Hitler tábornokai
Első megjelenése (jegyzetek nélkül): *Rubicon* 2010/10., 4–21. o.

Kárpótlás és kifosztás között:
Németország kárpótlási fizetései a Kádár-rendszerben
Első magyar nyelvű megjelenés. Németül megjelent: „Ungarn und die deutsche Wiedergutmachung". In: Hans Günther Hockerts–Claudia Moisel–Tobias Winstel (szerk.): *Die Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945–2000.* Wallstein Verlag, Göttingen, 2006, 740–775. o.

A Terror háza mint indoktrináló pártmúzeum
Az írás előzménye „A pártmúzeum" című tanulmányom, amelynek részeit felhasználtam ehhez a tanulmányhoz is. In: Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2002-ről.* Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, Budapest, 2003, 340–357. o.

Megjegyzések Magyarország alaptörvényéhez
Az írás előzménye „1944 megítélése a Fidesz-alkotmányban" című internetes publikációm: http://index.hu/velemeny/jegyzet/2011/04/15/1944_megitelese_a_fidesz_kdnp-alkotmanyban/

Az emlékmű és az emlékműmutyi
Az írás előzménye „Az eleven borzalom" című internetes publikációm: http://hvg.hu/velemeny/20140121_Az_eleven_borzalom

A fényképek forrásai:

10. oldal: A szerző tulajdonában

38. oldal: Magyar Nemzeti Múzeum Történetei Fényképtár

50. oldal: Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár. PKG.1944/80 (bal oldali kép); illetve a szerző tulajdonában (jobb oldali kép)

56. oldal: e-bay.com

60. oldal: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.2. T-2/2

72. oldal: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.2. T-2/2

87. oldal: A szerző tulajdonában

96. oldal: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.4. K-184/2

110. oldal: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.4. K-184/2

121. oldal: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 3.2.4. K-184/2